

A MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE

2016

Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből

Az Eszterházy Károly Egyetem
Bölcsészettudományi Karának
válogatott tanulmánygyűjteménye
a Magyar Tudomány Ünnepe
2016-os előadásaiból

Eszterházy Károly Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

A MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE

2016

Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből

Az Eszterházy Károly Egyetem
Bölcsészettudományi Karának
válogatott tanulmánygyűjteménye
a Magyar Tudomány Ünnepe
2016-os előadásaiból

Szerkesztette:

Dr. Zimányi Árpád

Líceum Kiadó
Eger, 2017

Szerkesztőbizottság:

Antal Éva
Eőry Vilma
Kusper Judit
Pap József

ISBN 978-615-5621-40-6

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Mb. kiadóvezető: Zimányi Árpád

Nyomdai előkészítés: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2017-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Előszó	7
I. Az anyanyelv és a nyelvstratégia című konferencia előadásai	9
Eőry Vilma: A nyelvstratégiáról, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet tevékenységéről, feladatairól	11
Katona József Álmos: A fordítás jelentősége a nyelvstratégiában, avagy a szakfordítástól a műfordításig	19
Bódi Zoltán: Az infokommunikáció nyelvstratégiai szerepe	31
Sz. Hegedűs Rita: A nyelvstratégia és az anyanyelvi nevelés Magyarországon	49
Maleczki József: A jogi és a közigazgatási nyelven való fogalmazás pontosságának jelentősége, különös tekintettel ennek nyelvstratégiai összefüggéseire	55
Kocsyné Takács Ildikó: Mélyszegénységben élők nyelvi hátránya	61
Szoták Szilvia: A nyelvpolitikai stratégia külföldi vonatkozásai	69
II Nyelvészet és irodalom	81
Lőrincz Gábor: Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar–szlovák településnevekben.....	83
Murányiné Zagyvai Márta: A ritkább szóalkotási módok germanista szemmel I. A reduktív szóalkotási módok.....	93
Takács Judit: Név és kommunikáció. A tulajdonnevek vizsgálatának egyik lehetséges aspektusáról	105
Kusper Judit: Továbbélő mítoszok, modern eposzok. Allegorikus és szimbolikus mintázatok J. K. Rowling <i>Harry Potter</i> és J. R. R. Tolkien <i>A Gyűrűk Ura</i> című művében	115
Körömi Gabriella: A labirintus vonzásában: Sébastien Japrisot <i>Hosszú jegyesség</i> című regénye.....	127
Kiss Dávid: Mítoszok és mesék határán. Bevezetés <i>A Gyűrűk Ura</i> teremtésmitológiájába.....	135
III. Filozófia, történelemtudomány, pedagógia- és művelődéstörténet	143
Széplaky Gerda: Aura: a kiterjesztett jelenlét. Kérdések egy videóperformansz apropóján	145
Ambrus László: Magyar katonák az Amerikai Egyesült Államok hadaiban.....	155
Zimányi Árpád: A comeniusi pedagógia és a multikulturalitás	169

Előszó

Az Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kara 2016-ban is gazdag programmal köszöntötte a Magyar Tudomány Ünnepét, akárcsak a korábbi években. A szokásos novemberi rendezvénysorozat ugyan megkülönböztetett figyelmet kap intézményünkön belül éppen úgy, mint akadémiai vagy országos szinten, de a tudományok művelése folyamatos, egész évben zajló tevékenységünk.

Ez alkalommal 13 rendezvény tartottunk, melyek közül nyolc konferencia, szakmai tanácskozás, két könyvbemutató, két kiállítás és egy hangverseny volt. Az Anglisztika Tanszék és a Fordítástudományi Kutatócsoport immár 10. alkalommal rendezte meg *A fordítás arcai* című műhelytalálkozót, amelynek különös aktualitást adott Fordító és tolmács szakunk sikeres akkreditációja és a képzés megindítása. A Filozófia Tanszék *Bildung und universität – Karl Jasper's Universitätschriften* (Képzés és egyetem – Karl Jasper egyetemmél kapcsolatos írásai) című nemzetközi konferenciáját német, francia és olasz előadók is megtisztelték.

Karunk központi rendezvényén a Magyar Nyelvstratégiai Intézet mutatkozott be. Az *Anyanyelv és nyelvstratégia* című konferencián hat vendégelőadó számolt be az intézet és saját kutatási területeiről, így az infokommunikáció, az anyanyelvi nevelés, a jogi és a közigazgatási nyelv, a szakfordítás, illetőleg a nyelvi hátrány időszerű kérdéseiről.

A *Nevek világa* címmel tartott műhelykonferenciát a Magyar Nyelvészeti Tanszék és a Nyelvtudományi Társaság Heves megyei csoportja, amelyen a tanszék új oktatói szerepeltek. Az Irodalomtudományi Tanszék *Modern mítoszokról* szóló konferenciáján tanárainkon kívül a tudományos diákköri munkában jeleskedő magyar szakos hallgatók is előadtak.

A Történelemtudományi Intézet két jelentős rendezvényt tartott: az *Egyház és társadalom – fejezetek hazánk újkori művelődéstörténetéből* című konferencia anyaga önálló kötetben lát napvilágot. Műhelytalálkozón mutatták be kutatásaikat az intézet fiatal munkatársai.

Kötetünk e rendezvények anyagából állt össze, de érdemes megörökítenünk a Bölcsészettudományi Kar további programjait is. A Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszék két kiállítást rendezett: a 2016-os jubileumi évhez kapcsolódott a *Kései reformáció – A hallei pietizmus*, a másik pedig Nagy Szulejmán szultánt és korát tárta az érdeklődők elé *A Magyarországon maradt szív* címmel. Az Amerikanisztika Tanszék *A kivételes Amerika* című kötetet, az Irodalomtudományi Tanszék *A szövegtől a szcenikáig – tanulmányok a színház- és drámatörténet köréből* című könyvet mutatta be. Az Ének-zene Tanszék *Bartók-gálahangversenyt* tartott.

A szerkesztő

I.

Az anyanyelv és a nyelvstratégia című konferencia előadásai

Eöry Vilma

A nyelvstratégiáról, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet tevékenységéről, feladatairól

Bevezető a tanulmányokhoz

1. Mi a nyelvstratégia?

A nyelvstratégia fogalmáról, a nyelvtervezéshez, a nyelvpolitikához, akár a „nyelvműveléshez” való viszonyáról számos tanulmány született mind itthon, mind külföldön. Ez a bőség azonban nem annyira gazdagságot jelent, mint inkább zavarba ejtő sokféleséget. Ez a helyzet azonban nem feltétlenül utal arra, hogy a tanulmányok ne lennének komolyan vehetők, sokkal inkább azt mutatja, hogy a téma természete rejti magában a sokféleséget.

Mert milyen területről is van szó? Olyan alkalmazott nyelvtudományi területről, amely nyelvtudományi alapon, a nyelvközösség nyelvével, nyelvhasználatával foglalkozó kutatási eredményeken alapulva tevékenységsorozat elvégzéséhez készít programot. Ennek a programnak célja van, általában a közösség nyelvének, nyelvhasználatának a (célszerű) fenntartása, ez a cél határozza meg a tevékenység tartalmát, módszereit, és nem mellékesen függ a végrehajtáshoz szükséges politikai akaratbeli és anyagi feltételektől. Mindez azonban nyelvközösség-specifikus. Sok országnak, kultúr- és nyelvközösségnek van kifejtett, leírt nyelvstratégiája, és nagyon soknak nincs. Ennek is többféle oka lehet.

1.1. A nyelvstratégia a közösségek életében

Hogy kielégítő magyarázatot találhassunk a sokféleségre a nyelvstratégiák megléte vagy nemléte, illetve a nyelvstratégia értelmezése tekintetében, érdemes figyelembe venni a Tolcsvai Nagy Gábor egy néhány évvel ezelőtti, e témájú tanulmányában leírtakat (Tolcsvai Nagy 2013), és az áttekintésbe bevonni szemléletének és gondolatmenetének egyes elemeit. Először is lényeges, hogy a nyelvstratégia fogalmát hermeneutikai és funkcionális keretben értelmezi. Ez az értelmezési keret hasznos, ha nem szeretnénk a felszínen, a felszíni jelenségek-nél maradni, hanem a lehetőségességig mélyen, mégpedig a nyelv- és kultúrközösségben keressük azokat a működési tendenciákat, erőket, amelyeknek ismeretében a jelenbeli működés, ennek anomáliái értelmezhetők, és amelyekhez a nyelvstratégiai tevékenység kapcsolódhat. „A nyelv, a nyelvet beszélő ember

és közösség nem van, hanem létrehozza önmagát folyamatosan, hagyományt képezve és a jövőt megnyitva” (Tolcsvai Nagy 2013: 14, hivatkozik Luhmann 1998-ra). A stratégia tehát nem csupán megalkotandó, hanem inkább az „önműködő” stratégia hozandó felszínre. Hogy milyen az arány az önműködés és a kidolgozás, a tudatosítás között, kultúránként különböző. A különbség származhat a nyelvhez való viszony hagyományaiból (pl. az angol nyelvstratégia kevésbé kidolgozott, kevésbé nyílt, a német jóval kidolgozottabb, nyíltabb, talán a francia is), de következhet a nyelvi és kultúrközösség helyzetéből is (egy országban kisebbségként élő nyelvközösségek hoznak létre inkább ilyen stratégiákat, l. pl. baszk, galíciai, katalán, cornwalli, ír, skót, walesi, maori stb.)

1.2. A nyelvstratégia kidolgozásának, felszínre hozásának, a „beavatkozásnak” indokoltsága

Mivel az anyanyelv, illetve a közösség egyén anyanyelven működése közösségi és egyéni önazonosságunk, önmeghatározásunk, anyanyelvi fogalomalkotásunkon alapuló gondolkodásunk elengedhetetlen feltétele, egyes korszakokban megfogalmazódhat a nyelvközösség tagjaiban, hogy a működés elégtelen. Általában akkor erősödik ez a hiányérzet, amikor nagyobb társadalmi, gazdasági, kulturális változások zajlanak, és a gyors változások a veszélyeztettség érzetét keltik. Ilyenkor indokoltá válhat a nyíltabb nyelvstratégia kidolgozása. Feltétlenül szükséges hozzá egy szélesebb körű helyzetelemzés, amely megmutatja a nyelvközösségben levő önmegújító, működtető erők hiányosságait, a hiányos területeket, s ezeknek a felélesztésére, pótlására, megfelelővé tételére tehet javaslatokat. Ilyenkor lehet szükség a stratégiával érintett területek alapfogalmainak újraértelmezésére is, hiszen mind a nyelv, mind a nyelvközösség történetileg léteznek, folyton változnak, a vele kapcsolatos fogalmak tartalma is változhat. (Vö. Tolcsvai Nagy 2013: 16)

Mindezzel az az ösztönös vagy tudatosult közösségi igény elégülhet ki, amely a nyelvközösség önértelmezésében és önmaga újraalkotásában, valamint körülrajzolható jövőképében segít kiküszöbölni a homályos, bizonytalan s elbizonytalanító pontokat. Segít elérni vagy megközelíteni a célt, amely általában a közösségnek a belátható jövőbeni, anyanyelven való működőképességét biztosítja.

1.3. A nyelvstratégia tartalma

A stratégia „összetett, nagyléptékű tevékenység megtervezésének és végrehajtásának tudománya; illetve valamely eljárás, tevékenység átfogó terve, amely tartalmazza a cél eléréséhez szükséges cselekvéseket és a lehetséges akadályozó tényezők felsorolását. **A stratégia tehát hosszú távú és jelentős tevékenység megtervezése és a kivitelezésben folyamatos ellenőrzése, az eredmények visszacsatolása** (Tolcsvai Nagy 2013: 16, hivatkozik Bechmann

1981-re). A stratégia tartalmazza az adott tevékenység legfontosabb összetevőit: a **célt**, a **körülményeket** (helyzetelemzés) és a szükséges **cselekvést** (a cselekvés tervezése, módszerei, eszközei, várható eredményei, az eredmények nyomon követése), a **cselekvőket** (intézmények, testületek, szervezetek stb.), valamint mindezek költségeit.

Ha a fenti *stratégia* fogalmat a nyelvre vonatkoztatjuk, tehát nyelvstratégiaként értelmezzük, fölmerülhet a kérdés, hogy konkrétan mit is érint a nyelvstratégiai cselekvés? A **közösség anyanyelvének helyzetét** vagy magát az **anyanyelvet**? Az eddigiekhez hasonlóan ez is összetett kérdés, a válasz is csak összetett lehet. Mivel részletesebb kifejtése egy „bevezetőben” nem lehetséges, kissé leegyszerűsíttem a problémát, s egyetlen, de lényeges összetevőpárt tárgyalok csupán: a nyelv **külső és belső helyzetét**. A külső helyzet egyértelműen az anyanyelv helyét, státusát, presztízsét, más nyelvekkel való érintkezését (különösen ott, ahol kisebbségi helyzetben van), európai vagy globális hatásoknak való kitettségét stb. jelenti. A belső helyzet jellemzői: a beszéd-szituációnak való megfelelés, a változatok megléte és viszonya, a sztenderd státusa, szerepe, a beszélők számának változása (reprodukciós potenciál), a nyelvközösség egységessége, a nyelvvesztés-veszélyes régiók jelentősége. De ide, a belső helyzethez sorolható maga a nyelv mint működő rendszer is: van-e benne működési zavar, képes-e betölteni a közösség életének minden területén feladatát? Bizonyára sorolhatnánk még a kérdéseket, de mindegyik olyan jellegű lenne, amely nem utalhatna csak a nyelvi kifejezőkészlet potenciáljára anélkül, hogy ne szerepelne mellette a beszélő, a beszélő közösség. Ez valóban az a „határterülete a nyelvtudománynak, ahol a dolog természete miatt nem tekinthetjük a nyelvet sem csupán elvont rendszernek (hagyományos nyelvészet), sem pusztán biológiai képesség megvalósulásának (formális nyelvészet), sem csak értéksemleges eszköznek (formális nyelvészet és részben a szociolingvisztika is), de nem tarthatjuk – ahogy a közösség egy része tartja, bármifajta tudományosságot mellőzve – változatlan és változtathatatlan, a beszélőközösség fölött álló vagy mások által régóta üldözött létezőnek sem (a tudomány egyébként képes kezelni ezeket a véleményeket, de nem azonosulhat velük). A *nyelv* fogalom ilyen értelmezését: kultúrába ágyazottságát és közösségi voltát a leginkább a funkcionális nyelvfelfogás képviseli, a nyelv jelen- és jövőbeni működését, funkcióinak várható betöltését ebben a keretben lehet leírni: „A funkcionális nyelvleírás a rendszer, a használat és a közösség, kultúra tényezőit harmonizálja a nyelvfogalomban” (Tolcsvai Nagy 2013: 21, hivatkozik Barlow – Kemmer 2000-re, Givón 2002-re, Geeraerts – Cuyckens eds. 2007-re, Langacker 1987-re)

2.1. A magyar nyelvstratégia

A nyelvstratégia szükségessége már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazódott, és azóta napirenden van a magyar közösség nyelvével, nyelvhasz-

nálátával, nyelvi helyzetével kapcsolatban (vö. Balázs 2001, 2011, Kiss 2012, Kontra 2010, Péntek 2012, Szoták 2011, Tolcsvai Nagy 1998, 2013). A nyelvészek egy része fontosnak tartja tehát egy ilyen stratégia „felszínre hozását”, megalkotását. Indokként általában a magyar nyelv helyzetét, a globalizációs hatásoknak kitett külső és belső helyzetének hiánypontjait jelölik meg, de különösen indokoltnak látják a trianoni határokon kívül eső területek anyanyelvi helyzetének, állapotának javítása vagy romlásának megakadályozása érdekében. A korábban leírt, általános és nem ország-, illetőleg közösségspecifikus jellemzők a magyar nyelvközösségre alkalmazva tehát indokoltnak mutatják egy ún. nyíltabb (vö. Tolcsvai Nagy 2013) nyelvstratégia létrehozását és megvalósítását. (Ugyanezt az indokltságot erősítik meg azok a nyelvművelő törekvések, amelyek a nyelvész szakmában és azon kívül is beavatkozást sürgetnek – igaz, sokszor laikus módon.)

Erre a feladatra egy 2014-es kormányrendelet alapján 2014. április 1-jével létrejött a **Magyar Nyelvstratégiai Intézet** a Miniszterelnökség háttérintézményeinek egyikeként.

A nyelvész szakma nem fogadta egyértelmű tetszéssel, s a nyilvánosság előtt inkább a kritikák jelentek meg, mint a várakozások. A kritikák feleslegesnek tartották egy ilyen intézmény létrejöttét, sokszor arra hivatkoztak, hogy ilyen nincs is sehol a világon, pedig van. Az a nyelvészálláspont, amely a nyelvészet határait meghúzza a formális nyelvészet határainál, s amely csak a rendszerrel foglalkozik, kizárja a nyelv valóságos természetét, a kultúrához, a közösséghez, a beszélőhöz kötöttségét. Az előző pontban röviden vázolt hermeneutikai-funkcionális szemlélet azonban képes a nyelv működését, változásait, önmaga folytonos újraalkotását természetes közegében, a beszélő közösségben szemlélni. Sajátos az a tudományos felfogás, amely nem nyitott arra, hogy szűkebb szakterületünkön, felfogásunkon kívül mást is elfogadjon, hogy belássa, más is érvényes, „tudományos” lehet. A természet jelenségeinek tudományos vizsgálata esetén talán elképzelhető a legkorszerűbb módszer egyedüli érvényessége, de az olyan létező, mint az emberi nyelv bizonyára nem szemlélhető egyetlen szempontból. Ráadásul a komplexitás, ha csak viszonylagos is, és rejthet ugyan veszélyeket, de a rá való törekvés inkább elősegíti, semmint akadályozza a várható eredményességet.

A nyelvészek és a művelt nagyközönség egy része azért is van fenntartással az intézettel szemben, mert közvetlen politikai (pártpolitikai) hatást érzett mögötte. Ebben bizonyára igazuk van, és abban is igazuk lehet, hogy mint sok mindenben (pl. az oktatásban), hasznos lenne egy politikai kurzusokon, kormányokon átívelő nemzeti konszenzus a nyelvstratégiáról is. Megjegyzendő azonban, hogy a Magyar Nyelvstratégiai Intézet kormányhivatalként is arra törekszik, hogy hosszú távú közösségi érdekek határozzák meg tevékenységét, az általa képviselt stratégiát. Ez szakmailag azt jelenti, hogy tevékenysége szigorúan tudományos, sőt a szűkebb és tágabb értelemben vett nyelvtudományi

megalapozottságú (vö. Kiss 2012, Péntek 2012, Tolcsvai Nagy 2013). Éppen ez a tudományos megalapozottság adhat neki hosszabb távú érvényességet. A politika természetesen nem maradhat távol az ilyenfajta stratégiától, hiszen a megvalósulás politikai akarat függvénye, az operatív munka, a „végrehajtás” intézményei általában állami intézmények. A Nyelvstratégiai Intézet feladata tehát a tervezés, a politikáé a megvalósítás, illetve a költségek biztosítása. A **nyelvtervezés** és **nyelvpolitika** így integrálódik aztán nyelvstratégiává. (Itt nem lehetséges kifejteni a *nyelvstratégia* és *nyelvpolitika* hierarchiájának különböző értelmezéseit, annyit azonban érdemes leszögeznünk, hogy köztük inkább csak hangsúlybeli különbség van. Mert igaz, hogy a nyelvstratégia, még ha tudományosan megalapozott, kimerítő és rendszerezett is, még nem sokat ér. Attól lesz valódi stratégia, ha cselekvésnek válik alapjává, megvalósítani pedig a leginkább a mindenkori politikai akarat tudja).

A nyelvstratégia mibenlétéről, természetéről, tartalmáról (helyzetelemzés, a cél megfogalmazása, tevékenységtervezés, eredménymérés-tervezés) és a tevékenység megvalósulásáról (vagy meg nem valósulásáról, az egyeztetéseket is beleértve, hiszen a tervet, javaslatot nem „kötelező” végrehajtani) az eddig elmondottak alapján is látható, hogy a Nyelvstratégiai Intézet feladatai nagyon összetettek. Lényeglátóan és tömören határozta meg a nyelvstratégiát Katona József Álmos kollégánk: „A **magyar nyelvstratégia** kiterjedt, szigorúan a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvi tervezési folyamatok és nyelvpolitikai intézkedések összességét jelenti. A nyelvstratégia feladata tehát az, hogy ezeket a folyamatokat és intézkedéseket felkutassa és összekapcsolja, működésüket segítse és támogassa.”* Ez a meghatározás jól leírja az intézet munkájának dinamikus voltát. Talán a céllal egészítendő még ki, ez nagyban meghatározza a stratégiai munkát: a magyar nyelvstratégia **célja a nyelvnek**, a nyelv használati területeinek, értékének, presztízsének, tehát funkcióinak **fenntartása**.

2.2. A Nyelvstratégiai Intézet tevékenységéből

A stratégiai munka az összefoglaló elemzéseken, terveken kívül részterületek feldolgozásából áll. A feldolgozás része a terület nyelvstratégiai szempontú elemzése az elérhető kutatások alapján, a rá vonatkozó szabályok, rendelkezések, határozatok, törvények összegyűjtése, áttekintése, majd a „teendők” kidolgozása tartalmilag, módszertanilag (szakemberekkel egyeztetve), illetve a „felelőshöz” való eljuttatása. Ezután következik az egyeztetés (egyeztetések), és a javaslat elfogadása, esetleg elhalasztása vagy elvetése még egyaránt lehetséges.

* Elhangzott a Közzolgálati Egyetemen 2016. október 11-én a Katona József Álmos és Maleczki József szerkesztette *A pontos fogalmazás művészete – Clear Writing* (Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 2016) című könyv bemutatóján.

De ahelyett, hogy a mindenkori hivatal útvesztőjében tovább barangolnánk, térjünk át végre a munka tartalmára. Minden közösség nyelvstratégiájának vannak kiemelt, kétségtelenül fontos pontjai, „prioritásai”. Több európai országra is érvényes lehet, de Magyarországra bizonyosan az, hogy a következő területek a legjelentősebbek:

- Az anyanyelvi és anyanyelvű oktatás
- A magyarra fordítás
- Az infokommunikáció és az anyanyelv
- A szaknyelvek
- A média nyelvhasználata
- A „hivatalos”, a hivatali nyelvhasználat
- Az egyes társadalmi rétegek, csoportok nyelvhasználata
- A külföldi magyarok nyelvhasználata

A felsorolás nem jelent fontossági sorrendet, és azt sem jelenti, hogy az egyes területek nagyjából azonos jelentőségűek. Jól kirajzolódnak csoportok a tevékenységi területek között: 1. az oktatás, 2. a média, az infokommunikáció és a szaknyelvek 3. a hivatalos nyelvhasználat (az összes szolgáltatás nyelvhasználata idesorolható), 4. az egyes társadalmi csoportok nyelvhasználata (a társadalmi rétegek és csoportoké, különösen a hátrányban élőké, valamint a más szempontból, „politikailag” hátrányos helyzetben levő, nem Magyarországon, tehát kisebbségben élő magyar anyanyelvűeké), 5. a fordítás, amely ma a tevékenységterületek majdnem mindegyikén megjelenik.

Mivel ahogy itt sem a magyar nyelvstratégia egészéről, sem a Nyelvstratégiai Intézet munkájáról teljes képet nem kaphatunk, válogatást mutatunk be belőle. Szó lesz a fordításról, az infokommunikációról, az oktatásról, a közigazgatás és a jog nyelvéről, a nyelvi hátrányos helyzetről, valamint a magyar nyelvi és kultúrközösség talán legégetőbb hiánnyal küzdő területéről, a kisebbségi magyar nyelvhasználatról – természetesen nyelvstratégiai megközelítésben, Lássuk tehát a legfontosabb területeken folyó munka egy kisebb vagy nagyobb szeletét!

Irodalom

- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Balázs Géza 2011. Egy lehetséges nyelvstratégia vázlata
<http://e-nyelvmagazin.hu/2011/12/05/egy-lehetseges-nyelvstrategia-vazlata/>
- Barlow, Michael – Kremmer, Suzanne (eds.) 2000. *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications. California.
- Bechmann, Arnim 1981. *Grundlagen der Planungstheorie und Planungsmethodik*. UTB für Wissenschaft. Stuttgart.
- Kiss Jenő 2012. A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelv-*

- politika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. Budapest. 32–43.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 2003. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Péntek János 2012. Nyelvi tervezés és nyelvstratégia a Kárpát-medencében. In: Eplényi Kata–Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. Budapest. 15–31.
- Szoták Szilvia 2011. Gondolatok egy magyar nyelvstratégia szempontrendszerének kidolgozásához. *Hungarológiai Évkönyv* XII/1: 251–259. Dialóg Campus Kiadó. Pécs.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998. *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: a magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei. *Magyar Nyelv* 1: 14–31.
- Williams, Colin H. 2013. *Language Strategies in Comparative Perspective*. Cardiff University. Cardiff. <http://www.npld.eu/uploads/publications/139.pdf>

Katona József Álmos

A fordítás jelentősége a nyelvstratégiában, avagy a szakfordítástól a műfordításig

*Or else at bedtime in his tight embrace
Tells him her own French hopes, her German fears...*

James Merrill: Lost in Translation (részlet)

1. Bevezető

A humán tudományokban semmi sem lehet olyan egzakt, olyan objektív, mint a természettudományokban, ám valójában még a természettudományokban is csak bizonyos „kvázi objektivitás” lehetséges, hiszen a tudós, a vizsgálódást és a megállapításokat tevő entitás közvetve vagy közvetlen mindig az ember lesz. Ebből a szubjektivitásból, mondhatni relativitásból adódóan tanulmányomat is az alapfogalmak tisztásával kezdem; megadom, hogy miként értelmezi ez az írás a nyelvet, a stratégia és a fordítás fogalmait. Ezeket fordított sorrendben tárgyalom logikai és érthetőségi okok miatt.

1.1. A fordítás

A fordítás olyan tevékenységforma, melyet már több ezer éve ismer és űz az emberiség, hiszen domborművek és egyéb történelmi bizonyítékok is arról tanúskodnak, hogy Egyiptomban már időszámításunk előtt 1500 évvel is alkalmaztak tolmácsokat.

Ha a szó eredetét, etimológiáját vizsgáljuk, akkor először a latin megfelelőjével kell kezdenünk. A *translatio* kifejezés összetett szó. Az első összetéti tag a *trans-*, melynek jelentése 'át, keresztül', míg a *latio* jelentése 'vinni, mozgatni', tehát: *keresztülvinni*. A magyarban a *fordítás* kifejezés kissé más háttérrel bír, bizonyos mértékig más szemszögből közelíti meg ugyanazt a jelenséget; eredete nem latin. Az etimológiai szótár szerint a szó töve a talán ősi, uráli korból származó *for-* lehetett, melyhez a *-d* gyakorító képzőt kapcsolták. Ezután kapcsolták a töhöz az *-ít* denominális verbumképzőt, majd az *-ás* deverbális nomenképzőt. A *fordítás* szó első írásos előfordulása 1493 környékére tehető, jelentése pedig egyértelműen átvitt, metonimikus vagy metaforikus (Zaicz 2006).

Amint említettem, a fordítás igen régi tevékenység, sőt, mondhatni szakma, ám a fordítástudomány hivatalosan mégis csak a XX. század második felé-

ben jelent meg. Természetét tekintve a fordítástudomány meglehetősen interdiszciplináris, mértéktelenül sok tudományterületet érint, illetve integrálódik azokba részben vagy egészben: az összehasonlító irodalomtudomány, az irodalomelmélet, a hermeneutika, az irodalomtörténet, az általános nyelvészet, a kontrasztív nyelvészet, a pszicholingvisztika, a kognitív nyelvészet, a szociolingvisztika, a stilisztika, a szemiotika, az információelmélet, a kommunikációelmélet, a filozófia, a pszichológia, a szociológia, a történelemtudomány, és még sorolhatnánk.

A fordítás csoportosítási lehetőségei is meglehetősen szerteágazók. **A szöveg médiuma szerint** megkülönböztetünk **írott, szóbeli és hibrid** fordítást. Az elsőhöz leginkább a szakfordítás és a műfordítás különböző fajtáit szokták sorolni, a másodikhoz a tolmácsolást, míg a harmadikhoz olyan fordítás-típusokat, amelyeknél például a forrásszöveg írott, és szóban tolmácsolják. **A fordítás alapvető egysége szerint** beszélünk **metafrázisról** (szóról szóra történő fordításról), **parafrázisról** (mondatról mondatra történő fordításról) és **imitációról** (azaz szabad fordításról). Az első kettő inkább nyelvi, formailag követi az eredetit (formális ekvivalencia/egyenértékűség), a harmadik inkább funkciójában (funkcionális ekvivalencia/egyenértékűség). **A szöveg feldolgozása szerint** megkülönböztetnek **emberi fordítást** (HT = Human Translation), **gépi fordítást** (MT = Machine Translation) és **emberi-gépi fordítást** (CAT = Computer-aided Translation). Utóbbi esetében a fordító előkészíti a szöveget a gép számára, a gép lefordítja, majd az ember az utómunkálatokat is elvégzi a fordításon. Ha **a szöveg esztétikája szerint** csoportosítjuk a fordítás típusait, akkor szólunk **szakfordításról** és **műfordításról**, a tanulmány ezt a csoportosítási szempontot fogja alapul venni a későbbiekben.

Jól látszik, hogy egy nehezen meghatározható fogalommal van dolgunk, csakúgy körülírhatatlan, csakúgy nagyon nehezen definiálható, mint a nyelv fogalma (ami nem is csoda, hiszen a fordítás alapja a nyelv). Ha leegyszerűsítjük, akkor azt lehet mondani, hogy a fordítás célja mentális tartalmak kommunikációja, a nyelvi akadályok bizonyos formájú és mértékű feloldása: magyarul a fordítás egyfajta kognitív, megismerési, megértési folyamatként is értelmezhető, mely egyszerre értelmez és tesz értelmezhetővé.

Nyilvánvalóan azonban itt sem lehetséges a teljesen pontos meghatározás, hiszen ahogy azt Ardamica Zorán is írja:

„Ha pontosan tudnánk, mi a fordítás, milyen a fordításszöveg és hogyan zajlik pontosan a fordítási folyamat, vagy legalább abban biztosak lehetnénk, [hogy mindez] objektívan leírható-e, [akkor] már nem ezekkel a kérdésekkel foglalkozna az elmélet” (Ardamica 2012: 17).

1.2 A nyelvstratégia

A *nyelvstratégia* összetett szó, jelöletlen birtokos kapcsolat van a két összetételi tag között, így a fogalom értelmezése úgy a legegyszerűbb, ha az

egyes tagok önálló jelentését, majd jelentésük együttesét vizsgáljuk meg. A *stratégia* fogalma könnyebben meghatározható: a szó görög eredetű, eredetileg haditervet, harcmódot jelentett (lásd *sztratégosz*). Mára jelentése bővült, s az *Idegen szavak szótára* szerint „nagyobb arányú tevékenység tervezése, irányítása, az ennek során alkalmazott eljárások összessége” (Tótfalusi 2004).

A *nyelv* fogalmának meghatározása nem könnyű feladat. Mi számít nyelvnek, és mi nem? Az állatoknak van nyelvük, vagy csak kommunikációs jelrendszerük van? Beszélhetünk-e számítógépes nyelvekről vagy csak kódrendszerekről? Hol ér véget egy nyelv, és hol kezdődik egy másik? Mikor lesz egy nyelvjárás önálló nyelvvé? Az egyszerűség kedvéért mondjuk azt, hogy a nyelv az emberi közlésnek és a világ leképezésének, valamint a nemzeti közösségek összetartásának egyik fő eszköze, egyben a kultúra szerves része is.

A magyar nyelvstratégia tehát kiterjedt, szigorúan a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvi tervezési folyamatok és nyelvpolitikai intézkedések összességét jelenti. Egy nyelvstratégiai intézet feladata e tevékenységek, folyamatok felkutatása, összekapcsolása, működésüknek segítése, támogatása.

A jól áttekinthető működéshez elengedhetetlen, hogy az intézet bizonyos szakterületekre ossza fel munkáját. Ilyen terület például a jog és közigazgatás, az oktatás, a média. Ráadásul mindegyik területnek mondhatni, két oldala, két vetülete van, hiszen külön kell szólnia mindezen területek magyarországi és határon túli vonatkozásairól is.

2. (Szak)fordítás a nyelvstratégiában

A fordítás viszont természeténél fogva képlékeny, és nem különálló, hanem interdiszciplináris terület. A magyar nyelvstratégiában a fordítás keresztmetszetnek tekinthető, minden területen megjelenik.

A **jog és közigazgatás** esetében a nemzetközi jogról, valamint az unió azon irányelvéről kell szólni, melynek értelmében minden jogszövegnek és jogszolgáltatásnak elérhetőnek kell lennie az unió összes polgára számára az unió bármely hivatalos nyelvén. Az EU azonban az angol és francia joghagyományokra és jogintézményekre épül, míg a magyar jog alapvetően német joghagyományokból táplálkozik történelmi okokból adódóan. Ez a különbség gyakran ahhoz vezet, hogy bizonyos fordítások megfelelő körülírások nélkül lehetetlenné válnak, illetve ahhoz, hogy gyakran félrefordítások születnek. Mondani sem kell, hogy ez meglehetősen sok problémához vezet egy olyan objektív, s az emberek mindennapi életére legtöbbször közvetlen hatással bíró területen, mint a jog és a közigazgatás.

Ebben a témában az intézet 2014-ben konferenciát szervezett, s idén, 2016-ban meg is jelentette a konferencia kötetét, melynek címe *Jogalkotás érthetően – A pontos fogalmazás művészete (Clear Writing)* lett (Katona – Maleczki 2016). A kötet tanúsága szerint az alapvető cél az lenne, hogy a svéd mintához hasonlóan Magyarországon is jelen legyenek nyelvi szakértők a jogi és

közigazgatási életben, hogy a jogi szakértőkkel együtt, közösen hozzák létre a jogi szövegeket (Strandvik 2016).

Az oktatás esetében rögtön a nyelvtanulás juthat eszünkbe, hiszen az idegen nyelvi órákon – tetszik vagy sem – mindenki fordít, sőt, sok nyelvvizsgán követelmény a „mediálás”. A fordítás azonban egy olyan kompetencia, melyet a mai idegennyelv-oktatás alapvetően elhanyagol, nem fejleszti közvetlen módon, gyakran pedig még száműzni is akarja az idegen nyelvi óráról, mondván, hogy nem felel meg a kommunikatív nyelvoktatás kívánalmainak. A kommunikatív nyelvoktatás az anyanyelv szerepét csökkentené tehát, avagy szorítaná teljesen háttérbe az idegen nyelvi órákon, ám mivel két nyelv közti kommunikációban a fordítás és a fordított szöveg a megértés alapvető konstruktumai, ez a megközelítés meglehetősen dekonstruktív.

A felsőoktatásban is megjelenik a fordítás, hiszen sok külföldi tanulmányt, tudományos iratot, cikket, szakkönyvet használnak, s az sem mindegy, hogy a még le nem fordított tanulmányokat miként fordítják le vagy félre a hallgatók, s ezek által miként lesznek tudományos következtetések pontatlanok, olykor hamisak. A cél az lenne, hogy a fordítás oktatásban játszott szerepére nagyobb hangsúly helyeződjék, az idegen nyelvi oktatásban pedig közvetlenül fejlesztett kompetenciaként jelenjen meg a fordítás is. Itt jegyezném meg, hogy az irodalomoktatásról nem szóltam, pedig abban is jelen van a fordítás, hiszen a világirodalom remekeit műfordítások által ismerik meg a tanulók, hallgatók. Erre a témára a későbbiek során részletesebben is kitérek.

A média gyakorolja az összes eddig említett terület közül a legleplezettebb és egyben legnagyobb hatást az emberek nyelvhasználatára. A könyvnyomtatás megjelenésével, később az ipari forradalommal, majd végül az infotechnológia robbanásszerű fejlődésével (az úgynevezett McLuhan-galaxis létrejöttével) megállíthatatlanul áramlik felénk az információ. Ebben a folyamatban ráadásul még csak visszacsatolásra sincs lehetőség: a folyamat egyoldálú, egyirányú. Az újságok, a folyóiratok, a tévéadók, a reklámok, a rádió, az internet, és még sorolhatnánk a különféle eszközöket, csatornákat, melyeken keresztül mindennapos szinten elér minket a média.

De hogyan is befolyásolhatja a média negatívan a nyelvhasználatot, és hogy függ ez össze a fordítással? Ha a magyar emberek számára olyan média-személyiségek lesznek a mintaadók, olyan médiaszereplőket hallgatnak naponta több százezren az országban és azon kívül, akik nem képesek a választékos, pontos megfogalmazásra, és ráadásul gyakran a külföldi médiából átvett, szó szerint lefordított kifejezéseket, mondatszerkezeteket (gyakran mondatlejtéseket és hangsúlyokat!) használják, akkor olyan nyelvhasználatot hoznak létre és terjesztenek el, amely a célratörő, egyszerű, egyértelmű kommunikációt apránként ellehetetleníti. Azonkívül, hogy szükség lenne a média szövegeinek lektorálására, nyelvi ellenőrzésére, az is fontos volna, hogy a médiában a fordítást szakemberek végezzék vagy legalább ellenőrizzék.

Álljon itt pár példa félrefordításokra a fent említett területek mindegyikéről. **A jogban és közigazgatásban**, az ügyféllel való kommunikációban (és általában véve is) igen elterjedt kifejezés a *papíralapú*. Erre itt olvashatnak egy példát: *Ez az irat az eredeti elektronikus úton előállított dokumentummal megegyező tartalmú hiteles papíralapú másolat*. Ez a kifejezés az angol *paper-based* kifejezés tükörfordítása; évtizedekig elég volt annyit mondani: *nyomtatott*, mára pedig minden *papíralapú* lett. **Az oktatásban**, a pedagógiában a rossz fordítások olykor furcsa, első hallásra kissé ismeretlen szakkifejezéseket is létrehozhatnak. Jó példa erre az angol *best practices* félíg-meddig tükörfordítása, melyet magyarul manapság csak *jógyakorlatként* emlegetnek. Első hallásra/olvasásra nem feltétlen tiszta, hogy pontosan mit is jelölhet a fogalom. Jól bevált gyakorlatokról már hallott az ember; vajon ez miben más? A válasz: semmiben. **A médiából**, az írott sajtóból származik a következő példa, egy leiterjakab: *We want to put administration in Iraq in the hand of Iraqes ASAP*. Ezt egy sajtómunkatárs a következőképp fordította: *Azt akarjuk, hogy Irakot az irakiak, még pedig az ASAP irányítsa*. Az ASAP az angol *as soon as possible* kifejezés rövidítése, nem pedig egy iraki szervezet neve.

Általános, mindenhol előforduló példaként említhető egy igen elterjedt kifejezés: *mint olyan*. A *mint olyan* valószínűleg a német *als solche* tükörfordítása (angolul *as such*). A kifejezést használók elenyésző hányada tudja csak, hogy mit is jelent valójában a kifejezés, ezért nem megfelelő vagy redundáns használata igen gyakori. A *mint olyan* valódi jelentése vagy pontosabban a kifejezés magyar megfelelője: 'lényegét tekintve, önmagában véve'.

3.1 (Mű)fordítás a nyelvstratégiában

A műfordítás fogalmának esetében a magyar talán tágabban fogalmaz (és értelmez), mint például az angol, aki azt mondja *literary translation*. Ebben a szókapcsolatban az irodalmi vetület egyértelműen, szó szerint megjelenik. A magyar ezzel szemben művek fordításáról beszél. Ám mi számít műnek? Csak az irodalmi művek? Mi a helyzet például a filmekkel, a megfilmesített irodalommal, a reklámszövegekkel? Ezek is gyakran rendelkeznek poétikai, stilisztikai, olykor még esztétikai funkciókkal is.

Már korábban megemlítettem, hogy ha fordítói szakma szempontjából és a(z írott) szöveg esztétikája szerint csoportosítjuk a fordítás típusait, akkor szólhatunk szakfordításról és műfordításról. Ez az általánosan elfogadott kettősség azonban jóval árnyaltabb és átjárhatóbb; a műfordítás és a szakfordítás nem két, egymástól élesen elhatárolható terület a nagy különbségek ellenére sem. Ezt a véleményt osztják az egi Fordításcentrum munkatársai is, akik szintúgy egy olyan felfogást javasolnak, mely a műfordítás és a szakfordítás közti viszonyt skalárisan látja: a két fordítástípus tulajdonképp csak két végpontja a skálának. **A technikai fordítás, az informatikai szakterminusok fordítása, a szoftverek honosítása, a honlapok fordítása, a filmek feliratozása, a szinkronizálás, a**

lektúr művek fordítása, a színházi darabok fordítása: mind valahol a szakfordítás és a műfordítás között helyezkedik el.

A magyar tudományos és kulturális életben azonban a műfordítás mostoha gyermeknek mondható. Kappanyos a következőképp ír erről:

„A fordítástudomány [...] jelenleg elsődlegesen nyelvtudományi diszciplína (Magyarországon pedig szinte kizárólagosan az) [lásd: az ELTE *Fordítástudomány* című folyóirata, és annak általános elemzési szempontjai]. [A fordítástudomány] olyanféle kérdéseket például nemigen tesz fel, hogy egy külföldi szerző, egy mű, egy kulturális trend, egy műfaj kulturális befogadását hogyan segíti elő vagy hogyan akadályozza fordításainak minősége, illetve a szövegek fordíthatósága. (Kappanyos 2016: 24)”

A magyar általános fordítástudományi irányzatok, megközelítések, iskolák általában a kulturális nézőpontokat elutasítják, pedig szükség lenne a kulturális alapokon is működő (úgynevezett kulturális) fordítástudomány megszilárdulására hazánkban, hogy a kulturális mintázatok elérhetőbbekké váljanak az átlagemberek számára is. Ráadásul Kappanyos szerint a magyar műfordítási hagyomány erre (a kulturális fordítástudomány kialakítására) kiváltképp alkalmas lenne, sőt, mintegy meg is követeli ezt:

„A magyar műfordítási hagyomány és a rendelkezésünkre álló műfordítási korpusz tehát sokkal inkább lehetővé és – a nemzeti kultúra szempontjából – szükségessé teszi az elméleti igényű feldolgozást, mint a nyugati kultúrák relative jóval kisebb jelentőségű és presztízssú korpuszai” (Kappanyos 2016: 36).

A műfordítás tulajdonképp „[...] olyan sarkalatos jelenség, amely szinte minden interkulturális kapcsolatteremtésnek a része, eszköze, módja” (Ardamica 2012: 110). Ez az interkulturális kapcsolatteremtés, kultúraközvetítés nemcsak saját kultúránk épüléséhez, világlátásunk tágulásához járul hozzá, hanem a nemzeti identitást is erősíti azáltal, hogy bemutatja, mi nem a magyar kultúra része, hogy miben különbözik az egyes népek kultúrája, világlátása – ez a másodlagos kultúramegtapasztalás úgy hozza közel egymáshoz a népeket, hogy közben nem olvasztja egybe őket.

Joanna L. Siegel tanulmányában szintén utal a műfordítás és a nyelvi tervezés lehetséges összefüggéseire:

„Given that language and [...] identity are so tightly bound, literary translation holds the potential to generate this kind of transcendent experience [of belonging and mutuality] by producing an imagined audience out of an existing speech community. This act is particularly powerful when that community has been minoritized or oppressed through forms of linguistic domination, such as diglossia or exclusionary language policy and planning.” (Siegel 2013: 126/8)

„A nyelv és [...] az identitás szoros összefonódásából adódóan a műfordítás képes arra, hogy [az összetartozás és az egymásra utaltság] transzcendens, magasabb rendű élményt nyújtson azáltal, hogy egy elképzelt, idealizált

célközönséget hoz létre a beszélők már meglevő közösségéből. Ez a mozzanat akkor lesz kifejezetten erőteljes, ha az adott közösség a nyelvi hatalomgyakorlás olyan formái miatt kerül kisebbségi vagy elnyomott helyzetbe, mint a kétnyelvűség vagy a kirekesztő nyelvpolitika és nyelvi tervezés.” (Saját fordítás, K. J. Á.)

Magyarán a fordítás, s kiváltképp a műfordítás olyan stratégia, mely decentralizált volta miatt képes intézményesített és közösségi úton is hozzájárulni a nemzeti identitás kialakításához és megtartásához; a nemzetegységhez. Ez intézményesített formában a nyelvpolitika és a nyelvi tervezés révén lehetséges. Ennek részletesebb bemutatására Hornberger és LoBianco összevont nyelvpolitikai és nyelvi tervezési (LPP) modellje alkalmas. Hornberger a következő két nagyobb nyelvpolitikai és nyelvi tervezési megközelítést különbözteti meg: jogszabálytervezést és művelődéstervezést (művelődésszervezést) (Hornberger 2006). LoBianco mindkettőn belül hat különböző intézkedési területet különít el: státustervezést, presztízstervezést, használati és használhatósági tervezést, diskurzustervezést, korpusztervezést és (nyelv)elsajátítási tervezést (LoBianco 2010). Az egyes intézkedési területek ebben a tanulmányban nem kerülnek elemzésre, kifejtésre, ám jelentőségüket Focault egy gondolatával – melyet Siegel idéz – összegezném:

„[T]he translator must »hurl one language against another [...]« (Focault 1964: 21). In sites where political conflict is accompanied by linguistic oppression, the latter approach may become an invaluable tool in liberation struggles through the activities of prestige, discourse, and corpus-status planning” (Siegel 2013: 137/19).

„A fordítónak muszáj »az egyik nyelvet a másiknak nekifeszítenie [...]« (Focault 1964: 21). Olyan területeken, ahol a politikai konfliktushoz nyelvi elnyomás is társul, ez utóbbi megközelítés felbecsülhetetlen eszközzé válhat a függetlenségi küzdelmekben a presztízzsel, diskurzussal és korpusz-státusztervezéssel kapcsolatos tevékenységek révén” (Siegel 2013: 137/19). (Saját fordítás, K. J. Á.)

Kappanyos példái kitűnően rámutatnak arra, hogy a műfordítónak, a műfordításnak, a fordítás minőségének, valamint adekvátságának mekkora szerepe van egy adott irodalmi mű presztízsében, sikerességében. A következő, angol eredeti idézet olvasható Kappanyosnál Milne *Micimackó*jából: „*Oh, Bear!*” said Christpoher Robert. „*How I do love you!*”, „*So do I*” said Pooh. Aki nem tud angolul, még az is érezheti, hogy ezek a mondatok meglehetősen egyszerűek, együgyűek, közhelyesek. A fordító, Karinthy Frigyes úgy döntött, hogy a következőképp írja át ezeket a sorokat: „*Ó, te csacsi Mackó,*” – *mondta Róbert Gida* – „*ha tudnád...*”, „*Tudom*” – *mondta Micimackó. És úgy érezte, csakugyan tudja.*

E fordítási megoldás kommentárja előtt álljon itt egy másik példa is. Az alábbi szereplők egy közismert mű legszimbolikusabb alakjai Kosztolányi

eredeti tolmácsolásában: *Évike (Alice), Részeg Kefekötő (Bolond Kalapos), Április Bolondja (Márciusi Nyúl)*. Ha még nem sikerült kitalálni, melyik műről van szó, akkor itt van egy cím is: *Évike Tündérországbán*. Egy aktuálisabb műfordításban a fent említett három szereplő *Alice, Bolond Kalapos és Márciusi Nyúl* néven jelenik meg, a mű címe pedig *Alice Csodaországban*, Lewis Carroll regénye.

Milnét az angol irodalmi hagyományokban inkább lektűríróként ismerik, s a *Micimackó* a jobban sikerült gyermeklektűrjeinek egyike. Karinthy testvére, Emilia nyersfordítást készített a műből, Karinthy Frigyes pedig ezt ültette át irodalmi nyelvre, illetve mintegy átírta a művet; már nemcsak gyerekeknek, hanem felnőtteknek is olvashatóvá tette, mélyebb, irodalmi jelleget kölcsönzött neki, s ezáltal a mű jóval közkedveltebb, (el)ismertebb lett magyar viszonylatban, mint az angolszászban. Carroll *Alice Csodaországban* című regénye az angol irodalomhagyomány egyik legjelentősebb és legerőteljesebben jelen levő műve, ellentétben a *Micimackó*val. Kosztolányi megpróbálta ennek kulturális gyökereit is átültetni, magyarrá tenni *Alice*-t és az egész művet, annak minden kontextusát. Ám ez lehetetlen, hiszen az angol társadalomról szóló műről van szó. A fenti példákból jól látszik, hogy a műfordítás nem gyerekjáték, jelentős presztízsbeli, kulturális és akár anyagi vetületei is vannak.

3.2 Újrafordítás és nyelven belüli fordítás

Később az *Évike Tündérországbant* újrafordították, ám presztízst tekintve magyar viszonylatban valószínűleg még továbbra sem éri utol a *Micimackó*t, és ennek nem pusztán az az oka, hogy nagyon kultúraspecifikus a mű. Az újrafordításokról Kappanyos a következőt írja:

„Egy adott kulturális mintázatot nagyon sokféle módon lehet (interlingvális átkódolás útján) hozzáférhetővé tenni, de nem minden mód egyformán eredményes, és vannak kifejezetten elhibázottak is. Párhuzamként az irodalmi szöveg lehetséges értelmezéseinek végtelen gazdagságára tekinthetünk, ami korántsem jelenti azt, hogy bármi elfogadható volna értelmezésként, vagy akár hogy minden értelmezés egyformán értékes volna.” (Kappanyos 2016: 40)

Mi akkor hát az újrafordítások célja, ha nem gazdasági, anyagi természetűek (úgymond: üzleti fogás)? Az újrafordítás oka gyakran nyelvi-irodalmi természetű: a nyelvhasználat nem aktuális, a metaforák fordítása nem megfelelő, a műfordító félreértelmezett dolgokat, illetve az adott mű funkcióját tekintve nem tölti be a megfelelő szerepet.

A nyelvhasználat aktualizálására irányul még az úgynevezett nyelven belüli fordítás tevékenysége is. Joggal lehet érvelni amellett, hogy a nyelven belüli fordítás tulajdonképp csak átírást jelent, azonban épp a fordítás fogalmának meglehetősen képlekenysége miatt lehet az átírást egyfajta fordításként, érthetővé tételként, magyarázásként értelmezni.

Dobos Csilla nem is tesz különbséget a nyelvek közötti (interlingvális) és a nyelveken belüli (intra lingvális) fordítások között, mondván: „A nyelven belüli és a nyelvek közötti fordítások esetében is tulajdonképp az információ más jelekkel történő megismétléséről van szó. Egy másodlagos szövegalkotás zajlik le, egy ún. függő szöveg jön létre.” (Dobos 2015: 48)

A nyelven belüli fordításról (függő szövegalkotás) pedig a következőképp nyilatkozik: „A függő szövegalkotás egy másodlagos kommunikációs helyzetben, másodlagos célcsoport számára, eltérő kognitív környezetben valósul meg” (Dobos 2015: 51). Az eltérő kognitív környezetet, az eltérő megismerési környezetet a magyarról magyarra történő fordítások esetében gyakran korrelációba állítják a diákság kognitív, megismerési kompetenciáival, s gyakran azért találják indokoltnak átírni a régebbi magyar irodalmi műveket, s újrafordítani a régebben lefordított világirodalmi műveket mai, modernebb, egyszerűbb magyar nyelvre, mert azt feltételezik, hogy a diákok képességeik és nem erőfeszítéseik szintjén képtelenek megérteni őket.

A nyelven belüli fordításnak is különböző formái vannak: az egyik az úgynevezett tipográfiai átírás, a másik pedig a tartalmi, nyelvhasználati átírás. Az első nyilvánvalóan a hangjelölések, szóalakok modernizálását jelenti, illetve esetlegesen a régies toldalékok lecserélését maiakra. Ez megítélésem szerint valóban javít a szöveg olvashatóságán, ráadásul bizonyos művek esetében megkerülhetetlen (*Halotti beszéd, Ómagyar Mária-siralom*).

A másik átírás viszont jóval radikálisabb, jogossága megkérdőjelezhető. Dobos így mutatja be az ilyen tartalomra, nyelvhasználatra irányuló átírásokat: „a nyelven belüli fordítás rendkívül rugalmasan kezeli az egyenértékűséget, mivel a befogadás lehetővé tétele és a feldolgozási erőfeszítés optimális csökkentése az egyes ekvivalenciatípusok szándékos figyelmen kívül hagyásával valósítható meg” (Dobos 2015: 48). Ez nyilvánvalóan ahhoz vezet, hogy a műben elsődlegesen a kommunikatív ekvivalencia, egyenértékűség fog érvényesülni, a többi kevésbé vagy egyáltalán nem. Gyakori, hogy ilyenkor az adott műnek megváltozik a műfaja, regisztere, stílusa, formája.

A kérdés viszont az (leginkább a nyelven belüli fordítás esetében), hogy az átírással nem bontjuk-e meg az adott irodalmi művet. Nem vész-e el így valami esszenciális a műből, mely megkülönbözteti minden más műtől, mely létezik vagy létezhetne? S nem mellelleg valóban a megértést, a könnyebb kommunikációt szolgálja az ilyen átírás? Ardamica a következőképp vélekedik: „Vannak kifejezetten szélsőséges eljárások. A »legbrutálisabb« beavatkozásként értékelhető például az a magyarországi tendencia, amely alapján az egyes kötelező olvasmányokat ültetik át a kortárs kamaszok (mintha ez a réteg homogén lenne...) »nyelvére«, ennek következtében a cselekmény megértése szempontjából lényegtelenebb szövegrészeket erőteljesen megkurtítják (lásd tájleírások kihagyása). Ez a célközpontú, s minden bizonnyal naivan jószándékú, vagy éppen üzleti érdekek alapján jól átgondolt stratégia már azért sem

tekinthető művészi szempontból korrektnek, mert – bár informatív – a látszat ellenére nem a mű megértését célozza, nem a kommunikáció megkönnyítését a befogadó számára, hanem éppen fordítva, leszűkíti a teljes mű megértését, megnehezíti befogadását. Egy-egy szöveg »lebutított« változata ugyanis nem helyettesítheti a teljes szöveget, nem teljesítheti annak funkcióit.” (Ardamica 2013: 117)

Jórészt egyetértek Ardamica Zorán véleményével, nem tartom nyelvhasználati szempontból kívánatosnak vagy célszerűnek, hogy a végtelenségig leegyszerűsítsük az irodalmi megértést, hiszen annak lényege épp komplexitásában rejlik; a szókincsfejlesztés pontosan az irodalmi művek segítségével válik leginkább lehetségessé, s ezáltal a nyelvi műveltség, választékosság magasabb szintre emelése is. A sok nyelven belüli fordítás ezt, azaz a korpuszok fejlesztését, bővítését, a nyelvvelsajátítás sosem véges folyamatát korlátozná.

4. Összefoglalás

A felsorakoztatott kérdések, problémák, jelenségek mind pontjai lehetnek egy magyar nyelvstratégiának, hiszen mind jelentős hatást gyakorolhatnak a magyarság nyelvhasználatára, kulturális identitására, a nyelvhez (és az irodalomhoz) való hozzáállására.

A szakfordítások esetében a legfontosabb (és sajnos gyakran hiányzó) szempont a pontosság és közérthetőség lenne, hiszen ezek a szakszerű kommunikáció, a tudományos élet alapkövei. Ám nemcsak a szakfordítók szakfordítanak, hiszen az egyszerű diákok, hallgatók, a tudományos élet tagjai is kénytelenek magyarul nem elérhető műveket, műrészleteket fordítani, értelmezni tudományos, szakmai munkájuk során. Erre azonban sem az általános nyelvórák, sem az általános nyelvtanfolyamok nem készítik fel őket.

A műfordítások szintűgy nagy szerepet játszhatnak a nyelvi tervezésben. Szerepük talán akkor a legszembeötlőbb, amikor a határon túli magyarságról kezdünk el beszélni, ahol a magyar nyelvű könyvek, tankönyvek, szöveggyűjtemények beszerzése is problémát jelent, egy világirodalmi mű magyar fordításáról nem is szólva. Idegen nyelvi kulturális közegben az irodalomnak, a magyar nyelven elérhető, olvasható irodalmi műveknek identitást megőrző, erősítő szerepe lehet. Nemzetközi viszonylatban egy nyelv gazdagságát, presztízsét, úgymond használhatóságát pedig nemcsak az határozza meg, hogy milyen tudományos munkák olvashatók az adott nyelven, hanem az is, hogy milyen kulturális, irodalmi művek.

A fordítás természete nehezen meghatározható, határvonalai nehezen húzhatók meg. Bár hagyományos értelemben az átírás nem minősíthető fordításnak, mégis nyelvhasználati problémákat, nyelvi tervezési szempontokat vet fel. A fordíthatóságot és a fordíthatóság viszonylagosságát szemléltetendő és egyben a tanulmány zárásaként Szegedy-Maszák Mihályt idézem:

„A fordíthatóságnak különböző mértékei vannak, attól függően, hogy a forrás- és a célszöveg hagyományai mennyire állnak távol egymástól vagy közel egymáshoz. Mivel a fordítás mind az átírásnak, mind az értelmezésnek nagyon közeli rokona, csakis valamely értelmező fogalmazhatja meg annak a megfelelésnek a követelményeit, amelynek alapján azt állítja, hogy egy szöveg a másikon fordítása, átírása, értelmezése. A hatástörténet lehetővé teszi, hogy ugyanaz a szöveg egy adott történeti távlatból eredeti műnek, egy másiktól fordításnak minősüljön. Ahogy nincs egyedül helyes értelmezés, ugyanúgy egyedül helyes fordítás sem létezhet. Fordítás és kánon viszonyát végül is egy kettős igazság határozza meg, amelyet így összegezhethetünk: a költészet lényegénél fogva fordíthatatlan és ugyancsak lényegénél fogva mindig fordítás” (Szegegy-Maszák 1998: 92).

Irodalom

- Ardamica Zorán 2012. *Fejezetek a műfordítás elméletéből*. Nap Kiadó. Dunaszerdahely.
- Dobos Csilla 2015. A nyelven belüli fordítás szerepe a társadalmi életben. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelv, kultúra, társadalom*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 47–58.
- Hornberger, N. H. 2006. Frameworks and models in language policy and planning. In: Ricento, T. (szerk.): *An introduction to language policy: Theory and method*. Blackwell Publishing. New York. 24–41.
- Kappanyos András 2015. *Bajuszbügre, lefordíthatatlan: műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Katona József Álmos – Maleczki József (szerk.) 2016. *A pontos fogalmazás művészete – Clear Writing*. Magyar Nyelvstratégiai Intézet. Budapest.
- LoBianco, J. 2010. Language policy and planning. In: Hornberger, N. – McKay, S. (szerk.). *Sociolinguistics and language education: New perspectives. Multilingual Matters*. Bristol. 143–176.
- Siegel, Joanna Luz 2013. Literary Translation as a Nexus of Language Planning. In: Barrett, Catrice – Siegel, Joanna Luz (szerk.): *Working Papers in Educational Linguistics* Vol. 28. No. 1. 119–140.
- Strandvik, Ingemar 2016. Plain Language in Sweden – Közérthető nyelvhasználat Svédországban. In: Katona József Álmos – Maleczki József (szerk.) 2016. *A pontos fogalmazás művészete*. Magyar Nyelvstratégiai Intézet. Budapest. 48–72.
- Szegegy-Maszák Mihály 1998. Fordítás és kánon. In: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai* Anonymus. Budapest. 66–93.
- Tótfalusi István 2004. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Zaicz Gábor 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Az infokommunikáció nyelvstratégiai szerepe

1. Az információtechnológia (IT) már nem önálló tudományág, de ez nem jelenti azt, hogy a szakmaiságát veszítette el, csak mára a hétköznapi, szakmán kívül álló emberek életének is részévé vált, és már nem csak a „beavatottak” körében játszik szerepet. Minden otthonban van valamilyen információtechnológiai eszköz, minden ember alkalmazza a munkahelyén is az informatikát, tehát egyre több nem szakember is használja az IT szakkifejezéseit, az infokommunikációs műfajokat (Bódi 2000).

Az informatikának a laikusokkal érintkező témaköreiben is folyamatosan jelentkezik a honosított, így közérthető kifejezések használata iránti igény. A digitális írásbeliség a modern információs társadalomban alapkövetelmény, nemcsak az egyén szintjén, hanem a társadalom szintjén is. Az általános és magas szintű digitális írásbeliség ráadásul hozzájárul a gazdaság növekedéséhez is.

Az alapprobléma a modern információtechnológia nyelvi vonatkozásaival kapcsolatban leginkább az, hogy ez olyan globális iparág és tudomány, amelynek a fejlesztései a nemzetközi piaci szempontokat figyelembe véve jellemzően globális, multinacionális cégek központjaiban angol nyelven zajlanak, ám minden nemzet kommunikációjában megjelenik az ezzel együtt járó globális szakkifejezés-készlet, az eszközökkel és a digitális kultúrával együtt. Kérdés, hogy miképpen lehet kezelni ezeket a globális hatásokat.

Az angol eredetű infokommunikációs kifejezések elterjedésétől nem kell megrettenni, beleillik a globálisan zajló nyelvi változási folyamatokba, de az idegennyelv-ismereten túl ne feledjük el azt sem, hogy a szakkifejezések formai befogadása mellett az értelmezés is fontos. Tehát a mindenáron magyarított, magyarosított forma nem mindig jelent lényeges könnyebbséget a nyelvhasználatban, fontos az elterjedtség, a megszokás szempontrendszere és az értelmezés képessége is. Ez utóbbi megfelelő informatikai alapműveltséget igényel.

Az mindenesetre igaz, hogy képessé kell tenni nyelvünket az új tudományos eredmények, az idegen nyelvű ismeretek befogadására és közvetítésére. A nyelvi technológia (nyelvhelyesség-ellenőrzés, fordítótechnológiák, írástámogatás, szótári szoftverek és adatbázisok, keresőrendszerek) fejlesztésével lehet elősegíteni a nemzetközi tudományos eredmények magyar befogadók számára való hatékony és hatásos közvetítését (Kiefer 1999). Emellett az oktatás, a kultúra és a média is igen fontos szerepet játszik.

Az infotechnológia sajátos kommunikációs terület, mert az egyik szintje az informatikai szakma, tudomány, kutatás és fejlesztés – ebben a folyamatban játszik szerepet a terminológiai szabvány, a szakmai, ipari, ágazati (formális

vagy informális) egyezmények. A másik szintje az eredményeknek, az eszközöknek, a kidolgozott eljárásoknak a felhasználók, a nagyközönség számára való kommunikálása, a harmadik szintje pedig a felhasználók egymás közötti kommunikációja (amelynek során a közönség az infotechnológiát felhasználva kommunikál). Ebben a kommunikációs folyamatban fontos közvetítő szerepet játszik a szakma mellett az oktatás és a média is. Egy informatikai központú nyelvstratégiának mindekre ki kell terjednie.

Fontos tényezőként és sajátos kommunikációs felületként kell figyelni a közösségi weboldalak, a közösségépítő oldalak, a közösségi média, összefoglaló néven: a web kettes oldalak kommunikációjára. A közösségi oldalak, a web kettes szolgáltatások a szabad, központi kontroll nélküli kommunikáció felületei, a vonatkozó nyelvstratégiának ezt a kommunikációs szabadságot kell figyelembe vennie.

Az információtechnológiai nyelvstratégia kidolgozásáért felelős a Magyar Nyelvstratégiai Intézet is, a végrehajtásáért pedig az érintett intézmények, szervezetek, műhelyek, csoportok.

1.1. Az infokommunikáció nyelvstratégiailag érintett területei

Az ismeretek átadásának természetes színtere az **oktatási** rendszer. Olyan célterületekre kell koncentrálni, mint a **digitális írástudás** (a cél, az eszközök, a technológia, a módszerek és műfajok), a **digitális tananyagfejlesztés**, a **digitalizált kiadványok** bővítése és közhasználatúvá tétele.

Az információtechnológiai fejlesztések közül a **nyelvtechnológia** éri el a leggyorsabban és leghatékonyabban az információs társadalom polgárait (Prószéky – Kis 1999, Pintér 2007). Ide tartoznak a digitális írásbeliséget segítő eszközök, alkalmazások: a nyelvhelyesség- és helyesírás-ellenőrző eszközök, a szövegkivitelezést és -formázást segítő eszközök (pl. elválasztó eszközök, szótárak stb.) a fordító és kereső alkalmazások. Manapság már szinte minden szöveget digitálisan állítunk elő, illetve terjesztünk, és az így előállított szövegek megfelelő kivitelezése elképzelhetetlen nyelvtechnológia nélkül. A szabályoknak, a megszokásoknak, a normáknak megfelelő szövegek nyelvi, kulturális, sőt identitásmeghatározó funkciója is igen jelentős, ezért a nyelvtechnológia nemzetstratégiai jelentőségű.

Mindezeknek a tudásterületeknek az oktatási rendszer és a családok mellett a **média** az egyik leghatékonyabb terjesztője, hisz ez terjeszti, nyomatékosítja a kapcsolódó tartalmakat, a digitális kultúrát.

Az információtechnológia szakterületének ismeretanyaga egy viharos gyorsasággal terjedő tudomány- és iparág kutatás-fejlesztésének köszönhetően globálisan terjed. Az **infokommunikációs terminológia** honosítása tehát a digitális kultúra elsajátításának előfeltétele.

A magyar nyelv információs társadalmi környezetben való használatáról szóló kiterjedt elemzés megerősíti ezeket a kiindulópontokat (Rehm – Uszkoreit é. n.)

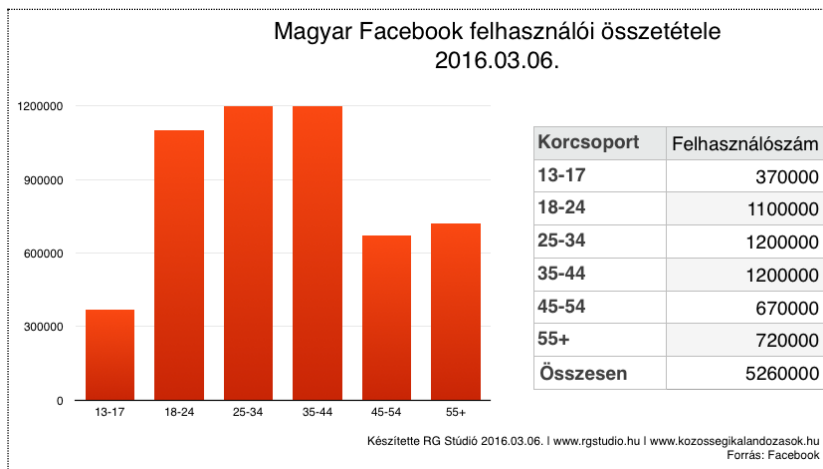
Ezek közül a területek közül ezúttal csak az oktatás és a honosítás néhány nyelvstratégiaileg kiemelkedően fontos összefüggésére térek ki. Előtte viszont szükségesnek látom bizonyítani a terület jelentőségét.

1.2. Az infotechnológia stratégiai jelentőségét bizonyító adatok

Ha csak a manapság világszerte is legelterjedtebb közösségi hálózatot, a Facebookot vizsgáljuk, könnyen beláthatjuk, hogy a digitális kultúra, az információtechnológia része hétköznapijainknak.

A Facebooknak világszerte 1.79 milliárd aktív felhasználója volt 2016 szeptemberében, ami 16%-os növekedést jelent az egy évvel korábbi adathoz képest (ennek a dolgozatnak az írása idején ez a legfrissebb hozzáférhető adatforrás: *Facebook Reports Third Quarter 2016 Results*). Meg kell jegyezni viszont, hogy egy 2015-ös mérés szerint a tizenéves Facebook-használók 40%-a passzív: csak böngészik a közösségi oldalon, és nem tesz közzé bejegyzéseket, nem kommentel. Viszont a kutatás szerint 4,75 milliárd posztot és 300 millió új képet osztanak meg naponta, és 4,5 milliárd like-ot és egyéb visszajelzést adnak a felhasználók naponta. (Így moderál a Facebook, miközben 4,75 milliárd posztot osztunk meg naponta. SocialDaily; Már csak a tinédzserek fele aktív felhasználó Facebookon. SocialDaily).

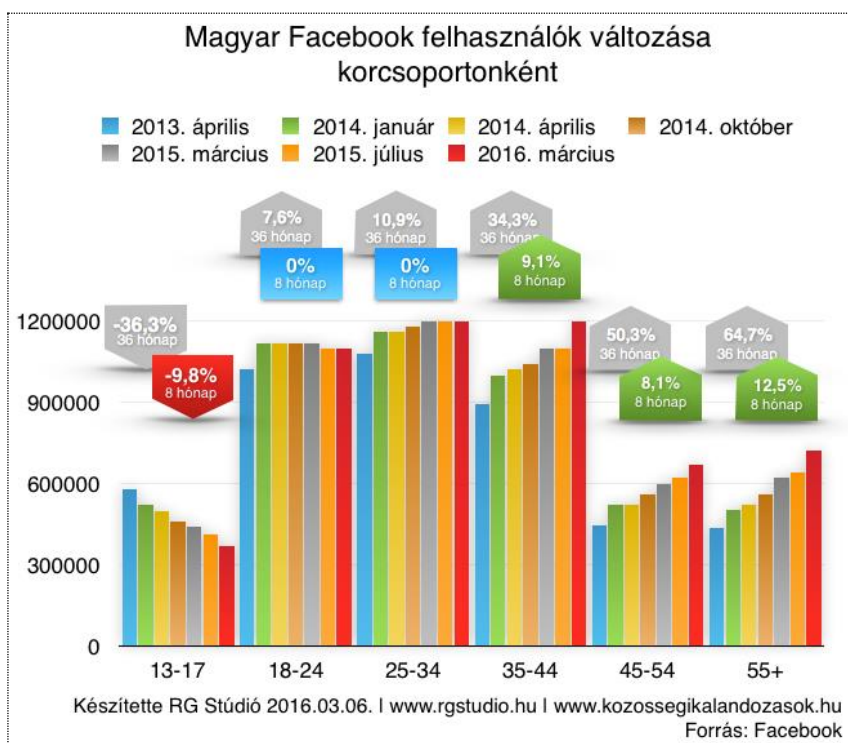
Ami a magyar adatokat illeti: 5,26 millió magyar Facebook-felhasználóról tudtunk 2016. márciusában (Lévai 2016).

A diagram forrása:

<http://kozossegitalandozasok.hu/2016/03/06/facebook-instagram-linkedin-magyarorszagon-2016-marciusban>

Ez hazánk lakosságának több mint a fele, az elemzés szerint lassú növekedés tapasztalható a felhasználószámban, de itt is érvényes az a nemzetközi trend, amely szerint a fiatalok lassan, de fogynak. Továbbra is állíthatjuk, hogy az egyik legmeghatározóbb online kommunikációs színtér a közösségi média, azon belül is a Facebook, amelynek a kutatása nyelvstratégiai érdek.

A diagram forrása:

<http://kozossegikalandozasok.hu/2016/03/06/facebook-instagram-linkedin-magyarorszagon-2016-marciusban>

Különösen úgy sokatmondó a több mint ötmilliós magyar Facebook-felhasználói szám, hogy a 2016 tavaszi időszakban 5 440 669 magyar internet-ehasználóról tudtunk (15 évesnél idősebb – 2016 júniusi adat), ez 64,4%-os internetelterjedtséget jelent a teljes hazai lakossághoz viszonyítva, és ezeknek az „információs” polgároknak a 76,6%-a napi szinten fogyaszt digitális tartalmat (*Q2 gyorsjelentés a hazai internetezőről*. Gemius Hungary). Ez azt jelenti, hogy aki Magyarországon internetet használ, az a Facebookon is megtalálható. Tehát minden nyelvi, kulturális és társadalmi jelenség valamilyen formában leképződik a legnépszerűbb közösségi oldalon.

Mindehhez érdemes hozzávenni azt is, hogy a Bell Research kutatása szerint 2016 tavaszán a magyar háztartások 62%-a rendelkezett számítógéppel. A kutatóintézet elemzése szerint az internet elérése volt eddig a családok számítógép-beszerzésének mozgatója, ám az internetpenetráció lassan elhagyja az otthonok PC-ellátottságát. Ez azt jelenti, hogy a netes tartalmak és szolgáltatások nagy része már nem kifejezetten igényel asztali számítógépet vagy laptopot, hanem inkább a mobil és ultramobil eszközök használatára van egyre nagyobb szükség és igény (Másfél millió PC-tlen háztartás. Bell Research). Valamilyen mobil kommunikációs eszközzel pedig gyakorlatilag mindenki rendelkezik hazánkban, hisz 2016 második negyedévében 11,7 millió mobiltelefon-előfizetés volt (tehát lényegesen több a teljes lakosságszámnál), és a mobilhálózat adatforgalma 35 százalékkal haladta meg a 2015. évit, vagyis egyre többen interneteznek mobil eszközről. Az adatforgalom folyamatos növekedése a hálózati infrastruktúra fejlődésének és az internetképes mobil infotechnológiai eszközök elterjedésének az eredménye (*Távközlés, internet, televíziószolgáltatás*. 2016. II. negyedév. Statisztikai Tükör, 2016. szeptember 9. KSH).

2. Az oktatás

Az informatikát, az **infokommunikációt** azért kell külön kiemelni és tanulmányozni, mert manapság ezekkel az eszközökkel kommunikálunk, gépekkel és szövegszerkesztőkkel írunk, ezek használatával beszélünk, olvasunk, dolgozunk, keresünk adatokat, játszunk és szórakozunk. Tehát az infokommunikációs technológia eszközeivel és szakkifejezés-készletével a laikus és a szakember is folyamatosan találkozik, használatára rá van kényszerülve. Emiatt az értelmezési, használati, nyelvhasználati, honosítási kérdésekre figyelni kell, a folyamatok kezelésére stratégiát kell alkotni. Ebben a folyamatban az oktatás, a kultúra és a média is igen fontos szerepet játszik.

2.1. A felhasználói magatartás és az infotechnológiai környezet

Az internetes nyelvhasználat digitális infokommunikációs eszközök és számítógépes hálózatok technológiai környezetében, ilyen eszközök igénybevételével létrejövő nyelvhasználati mód. A célja nem tér el az általános kommunikációs céloktól (kapcsolatteremtés, információátadás, érzelmnyilvánítás, szakmai és társadalmi azonosítás, dokumentálás, esztétikai funkció). Formáját tekintve a szövegalkotás ezen a médiumon keresztül alkalmazkodik a kommunikációs környezet adottságaihoz is. Ezeket sorra véve a következőket állapíthatjuk meg.

Multimediális környezet áll rendelkezésre a kommunikátumok megalkotására. Sosem volt ennyire egyszerű és széleskörűen hozzáférhető a multimediális szövegek, képek, videók, animációk alkotása, terjesztése, elérése a felhasználói közönségnek, mint manapság. Az álló és mozgó kép információközvetítő funkcióban fokozatosan felnőtt az írott szöveg mellé. Kiváló minőségű

képeket, videókat, animációkat készíthet bárki, és azonnal meg is oszthatja ezeket a neten, a közösségi hálózatokon, képmegosztó oldalakon. Az írott szöveg néhány kommunikációs műfajban inkább a kép, a látvány kiszolgálója, ami leginkább a közösségi oldalakon (pl. Facebook, Twitter), egyéb web kettes szolgáltatásokon (pl. blogok, YouTube, Vimeo, Videá), azonnali üzenetküldő szolgáltatásokon (pl. Viber, Facebook Messenger, Skype) érhető tetten. Ha pedig a mondanivalót egészíti ki a képiség, vagy akár a látványé a főszerep, akkor az írott szövegek is szükségszerűen módosulnak, például egyszerűbbé, összefogottabbá, rövidebbé válnak, telítődnek deiktikus (az írott szövegen kívüli képi tartalomra utaló) elemekkel. Megtanulnak az aktív felhasználók képre/képhez szöveget írni. Ennek talán a Facebookon erőteljesen terjedő képes-szöveges mémek a legjobb példái.

A world wide web **hipertextuális** környezetének köszönhetően átalakult a szöveg szerkezete, hisz a részletes kifejtés, idézés, kiemelés, összefoglalás, felidézés, leírás akár szükségtelenné is válhat a forrás hiperlinkjének a szövegbe illesztésével. Ezzel a szöveg szerkezete, kidolgozottságának mértéke változik meg. Nem kis mértékben a hipertextualitásnak köszönhető, hogy a webes szövegek hossza lerövidül, illetve a felhasználók olvasási módszere a lienáris felől az átfutó, szkennelő, áttekintő olvasás felé mozdult el (Nielsen 2002, Krug 2008).

Azonnali írott interakcióra is van lehetőség a netes kommunikációs műfajok némelyikében (pl. az azonnali üzenetküldésben, a csevegésben, kicsit késleltetve a kommentelésben is), és ez nagyon kényelmessé, gyorsá teszi az írott, hálózati kommunikációt. Márpedig ami kényelmes és gyors, azt a felhasználók könnyen megszeretik és alkalmazzák. Ha gyors interakcióra nyílik lehetőség (ráadásul igen költséghatékonyan!) a netes üzenetküldő szolgáltatásokon keresztül (pl. Viber, Facebook Messsenger, iMessage, Skype stb.), akkor a szövegeket is úgy alkotjuk, hogy minden olyan írásjellemzőt, amely lassítja a kommunikációt, de a megértést még nem nehezíti túlzottan (hacsak éppen nem ez a cél), könnyedén elhagynak a nyelvhasználók (Bódi 2004). Tehát az alapvető helyesírási, nyelvhelyességi, szövegformázási szabályok relativizálása a kommunikációs környezethez való alkalmazkodás következménye. A folyamat törvényszerű. Rögzült helyesírási, kommunikációs kompetencia, szabályismeret nélküli felhasználók esetében viszont ez az írásmód könnyen általános szokássá válik és kiléphet az infokommunikációs környezetből, így elindulhat az írásszokás változási folyamata.

Régi alapszabály, hogy különösen a gyors interakciójú, kevésbé nyilvános netes, infokommunikációs eszközökkel végrehajtott írásbeli dialógusokban **a szövegprodukciónal párhuzamosan folyik a korrekció**. Ha folyik egyáltalán. Jellemzően csak akkor működik ez a korrekciós folyamat, ha a megértést erősen akadályozzák a hibák, az eltérések. Olyan ez, mint a spontán párbeszéd: hibát csak akkor javítunk, ha észrevesszük vagy figyelmeztetnek rá és értelemzavaró,

különben nem. Emiatt neveztem a netes írásbeliségnek ezt a változatát **írott beszélt nyelvnek** (Bódi 1998). Balázs Géza, Érsok Nikoletta, Veszelszki Ágnes, David Crystal és mások elnevezésében: másodlagos írásbeliség, új írásbeliség, digilektus, netspeak (Balázs 2005, Crystal 2006, Érsok 2003, Veszelszki 2010).

A weben a személyestől a nyilvánosig bármilyen körben folytathatunk dialógust, bármekkora közönségnek alkothatunk szöveget, ám a térbeli valósághoz képest óriási különbség, hogy akármekkora közönség előtt kommunikálunk, a kommunikációs környezet teljesen egyforma: mindig ugyanazt a billentyűzetet és ugyanazt a kijelzőt használjuk. Az infokommunikációs eszközökkel zajló kommunikáció **nyilvánossága tehát jellemzően látens**, így a nyilvánosság kontrolláló ereje korlátozott. Ezért általánosak például a közösségi oldalakon az olyan formájú és tartalmú bejegyzések, személyes megnyilvánulások, akár a teljes nyilvánosság előtt, amelyeket hasonló közönség előtt a valós életben nem vagy nem úgy tennénk meg. Könnyebben térünk el a hagyományos írásbeli, helyesírási normáktól.

Ezzel szorosan összefügg az **azonosíthatóság** kérdése. A netes kommunikációban webes identitások jelennek meg, amelyek sokszor csak korlátozottan vagy egyáltalán nem azonosíthatóak a valós identitással. Így a tárgyi valóság egyénre vonatkozó normatívái is csak korlátozottan, adott esetben egyáltalán nem érvényesülnek. Másképp fogalmazva: ha nem ismernek fel, könnyebben térhetek el a legalapvetőbb elvárásoktól is. Mindez viszont nem jelenti azt, hogy a webes térben nincsenek normák, szabályok, csak ezek a netes műfajokhoz, közösségekhez és infokommunikációs technológiai (ICT) eszközökhöz alkalmazkodva alakulnak ki. A megszokott, **offline nyelvhasználati normatívák betartása tehát korlátozott**, nagyobb az offline normatíváktól való eltérés szabadsága, **elnézőbb a környezet az online normasértések iránt**, és gyorsan kialakultak a helyi, netes, közösségi elvárások és a műfaji követelményekhez alkalmazkodó normatívák. A változatos azonosíthatóság fölveti azt az igényt is, hogy a felhasználóknak a webes környezethez alkalmazkodó **forráskritikát** kell alkalmazniuk, tehát ha nincs vagy bizonytalan egy szöveg forrása, szerzője, akkor a tartalom megbízhatóságának ellenőrzésére ki kell alakítani a sajátos technikákat (Bódi 2010).

A webes kommunikációs műfajok némelyikében jól megfigyelhető a **szimbolikus írásbeliség**. Ennek eszközei és sajátosságai a korábbiakban már említett változó, gyenge mértékű korrekció, a központosítás minimalizálása, a kis- és nagybetűk alkalmazásának eltérése a hagyományos normatíváktól; a fonetikus átírás, a betűk, írásjelek, karakterek, számok vizualitásának, kinézetének az információközvetítő szerepét használjuk ki (Bódi 2005). Ilyen megoldások tartoznak ide: CSUPA NAGYBETŰ, szám + betű, karakterek kreatív kombinálása pl. smiley, a betűk számokkal, írásjelekkel, karakterekkel való helyettesítése a vizuális hasonlóság alapján – leetspeak. Ezek jellemzően járulékos jelentést, emocionális jelentésfunkciót, asszociatív értelmezési lehetőséget hordoznak.

Ezek a jellemzők viszont nem általánosak, a netes kommunikációban a net és az ICT- eszközök csak a média, a közvetítőeszköz és a platform szerepét töltik be, de a kommunikáció jól elkülönülő műfajokban zajlik. Önálló szabályai vannak a különböző műfajoknak (persze az átáramlás, a kiáramlás jól megfigyelhető), másképp írunk emailt a főnökünknek, mint a barátunknak, másképp csetelünk egy privát kapcsolatban a barátunkkal, mint ahogy emailt írunk, másképp írunk blogposztot vagy Facebook-bejegyzést, mint ahogy csetelünk stb. Minél privátabb, minél személyesebb az interakció a neten, annál inkább alkalmazzuk a netes nyelvhasználat fent felsorolt szabályszerűségeit. Tehát az egyes netes kommunikációs műfajoknak kialakult már a jellemző nyelvhasználati norma- és szokásrendszere.

2.2. Anyanyelvi és idegen nyelvi műveltség

Az idegen nyelvi kompetencia és az anyanyelvismeret elősegíti a megfelelő, jelentésében, formájában is helyes szakkifejezés-használatot. Tehát aki tud angolul, illetve idegen nyelveken, az jól boldogul az idegen eredetű terminológia körében is, és sokkal nagyobb a motivációja a megfelelő honosításra, mint az alapvető anyanyelvi és idegen nyelvi ismeretekkel nem rendelkező közönségnek.

A *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében* című nemzetközi magyar szaknyelvi konferencia *Eredeti és fordított szakszövegek minősége* című kerekasztal-tanácskozásán Heltai Pál előadásában hangzott el az az egyszerűségében is meglepő, de sok mindent megvilágító állítás, hogy az idegen nyelvű szakmai szövegek fordítása során magyarra fordít a fordító. Magyarra és nem más nyelvre, így nem elsősorban a fordítás okozza a szakszövegek, illetve az idegen eredetű szakkifejezések honosítási minőségének a hibáit, hanem az elmélyült idegennyelv-tudás és szakfordítói kompetencia nélküli szövegalkotás és nyelvhasználat (Heltai 2017). Stratégiai cél tehát a célirányos anyanyelvi és idegen nyelvi műveltség növelése.

Az infotechnológiai környezetben való tájékozódást elősegíti, ha a felhasználók már iskolás korban, az oktatási környezetben is természetes közegében szoknak hozzá az infokommunikációs műfajok és a megfelelő szókinész használatához. Mindezt támogathatja az iskola nyelvileg is ellenőrzött közege.

Stratégia cél, hogy támogassuk azoknak a tananyagoknak, módszertani eljárásoknak az oktatási folyamatba való bevonását, amelyek infokommunikációs eszközöket (számítógép, hordozható számítógép, táblagép, okostelefon), változatos internetes kommunikációs műfajokat alkalmaznak a tanítási, tanulási folyamatban. Így a felhasználók már iskolás korukban hozzászoknak, hogy az infokommunikációs műfajokat változatos nyelvi színvonalon és környezetben lehet használni.

Az oktatási környezethez alkalmazkodik, de onnan el is szakad az e-könyvek (e-bookok) területe. Stratégiai cél, hogy az elektronikus könyvek megfelelő

nyelvi, helyesírási szempontokat szem előtt tartó fordítását, előállítását, terjesztését támogassuk, szervezzük meg. Ezen a téren jelenleg vannak kezdeményezések különböző kiadók, illetve a *Magyar Elektronikus Könyvtár* részéről. Meg kell említeni az *Arcanum Digitális Tudománytár*at is, amely a legtöbb kulturális értéket teszi közzé digitalizált formában. 2017 januárjában 11 822 821 oldalnyi tudományos és kulturális tartalom olvasható ebben az adatbázisban.

Emellett azonban rengeteg olyan ellenőrizetlen e-könyv terjed félegálisan, illegálisan, amelyeknek a nyelvi színvonala a szöveg-előállítási folyamat során olyan sokat sérült, hogy már kritikus szinten van. A kérdéskör bonyolult, mert a kereskedelmi érdekeken kívül az információbiztonság, a másolásvédelem és a szerzői jogi szempont is fontos, de szükség volna a szereplők bevonásával a helyzet feltárására, és a nyelvtileg megfelelő e-könyveket előállító, terjesztő közösségek támogatására is.

2.3. A digitális kultúra oktatása

Az anyanyelvi nevelésbe integrálni kell az információtechnológiai, infokommunikációs ismeretek, a digitális kultúra oktatását. Ez akkor lehet igazán hatékony, ha az informatikai, információtechnológiai ismeretek nemcsak önálló tantárgy szintjén, hanem az oktatási folyamat lehető legszélesebb körében – minden tantárgyban – integrálva jelennek meg. A tanulónak, hallgatónak akkor épül be a tudásába az infotechnológia, az infokommunikáció és az ezzel együtt járó nyelvi, kulturális ismeretanyag, a digitális műveltség, ha már a tematika feldolgozása során is megismeri a digitális kultúrát, az infokommunikációs ismereteket, eszközöket, műfajokat és kifejezéseket.

A terminológia és az infokommunikációs műfajok, eszközök oktatása elszigetelten, részletezve csak a szakképzés, az informatikai szakirányú felsőoktatás szintjén reális, a közoktatásban elsősorban ezeknek az ismereteknek az integrált oktatása lehet eredményes és hatékony. Stratégiai cél az iskolai oktatói gárda informatikai, infokommunikációs ismereteinek bővítése, illetve az iskolák, oktatási központok megfelelő infrastruktúrával, eszközökkel, módszertannal és tartalmakkal való ellátása is.

A megalapozott anyanyelvi ismereteken túl a retorikatudás is igen fontos az infokommunikáció során. Főként a közösségi oldalakon tapasztalható, hogy a vitakultúra, az érvelés néha kívánni valót hagy maga után. A gyűlölködők, a trollok (közösségromboló, kötekedő felhasználók), a grammatikai nácinak nevezett felhasználói típus (amikor a közösségi média vitafelületein minden létező és képzelt nyelvi, helyesírási eltérésbe, hibába kioktató, sértő módon, a normális eszmecserét megakasztó, kötekedő szándékkal szól bele valaki) mind-mind olyan magatartástípus, amelyik – részben – a kellő retorikai ismeretek hiánya miatt nem járul hozzá a közösségépítéshez, a témák, az ismeretek korrekt terjesztéséhez, az anyanyelvi műveltséghez.

El kell érni azt az oktatás során, hogy a felhasználókban kialakuljon a nyelvi változatosság és célszerűség igénye. Készség szintűvé, szinte ösztönössé váljon, hogy az infokommunikáció során, a különböző internetes és infokommunikációs műfajok használatakor is képesek legyenek sokféleképpen, a nyelvi, kommunikációs célnak legmegfelelőbb módon kommunikálni. Ez pedig az oktatás, az anyanyelvi nevelés, a nyelvi szocializáció feladata.

2.4. Digitális tananyagok fejlesztése

A tananyagfejlesztés során figyelemmel kell lenni az interaktivitás követelményére, alkalmazkodni kell a tartalomfogyasztó eszközök sajátosságaihoz (például másmilyennek kell lenni egy tartalomnak, ha okostelefon, táblagép vagy laptop kijelzőjén jelenik meg). A digitális tananyagokat direkt digitális platformra kell fejleszteni, és nem egy korábban már előállított, papíralapú dokumentum egyszerű digitalizálása csak a cél. A tantárgyak természetes követelményein túl oktatandó a digitális forráskritika, az írott beszélt nyelv, a digitális kommunikációs műfajok, a multimédiahasználat, a vitakultúra. Kíváncsú cél, hogy az internet az oktatás során is a természetes információszerzési és -megosztási felület legyen, ugyanúgy, mint az iskolán kívüli életben. Az iskola lépjen ki a virtuális térbe, találja meg ott a fiatalokat!

Jelenleg a következő **központi programok** érintik a digitális oktatást és tananyagfejlesztést.

- *Magyarország Digitális Oktatási Stratégiája (DOS)*
<http://www.kormany.hu/download/0/cc/d0000/MDO.pdf>
- *Nemzeti infokommunikációs stratégia 2014–2020. Az infokommunikációs szektor fejlesztési stratégiája (2014–2020),*
http://www.kormany.hu/download/a/f7/30000/NIS_v%C3%A9gleges.pdf
- *Komplex Oktatási Alapprogram (Koala),* Eszterházy Károly Egyetem <http://klik.gov.hu/szikszon-kezdodik-a-koala-oktatasi-program>
- *Digitális Tankönyvtár:* <http://www.tankonyvtar.hu/hu>
- Sulinet:
 - *Sulinet Hírmagazin:* <http://hirmagazin.sulinet.hu/hu>
 - *Sulinet Közösség:* <http://kozossege.sulinet.hu/hu>
 - *Sulinet Tudásbázis:* <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu>
 - *Sulinet Műhely:* <http://www.sulinet.hu/iktmuhely/>
 - *Junior Sulinet:* <http://junior.sulinet.hu/hu>
- *Sulinet Alkalmazások:* A Sulinet alkalmazások olyan mini szerkesztőfelületeket kínálnak, amelyekkel változatos tartalmakat hozhatnak létre egyéni tanulók vagy tanulói csoportok (csak az

ingyenes regisztráció után érhető el):

<http://kozosseg.sulinet.hu/hu/user/edit/applications>

- *Nemzeti Köznevelési Portál*: <https://portal.nkp.hu/>
- *Mobil Digitális Iskola – MOBIDIK*: utazó bemutató iskola, amely bemutatja a *Magyarország Digitális Oktatási Stratégiája* című kormányprogram szellemében a működő digitális iskolát a gyakorlatban:
http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/2.nap_plenaris_mobidik_-_a_mobil_digitalis_iskola_matolcsy_miklos.pdf

3. A honosítás

Az oktatási folyamat során is fontos tisztázni a honosítás lényegét, és ezzel együtt a szókincsbővülés módjait. Tisztázni kell, hogy a külső forrásból történő szókincsbővülés természetes folyamat, a beilleszkedés az anyanyelv életképességét mutatja. Ha fontos egy kifejezés, tartalom, akkor a használók, a beszélőközösség beilleszti. Ez történhet az eredeti forma megtartásával, a nyelvi-kulturális kontextusba való beillesztéssel, automatikus tükörfordítással (ez a folyamat a forrásnyelv és a célnyelv esetleges kulturális különbségei miatt óvatosan, nagy odafigyeléssel alkalmazandó), de nyilvánvaló, hogy a külső forrásból érkező ismeretek, jelentések, tartalmak már meglévő elemek alkalmazásával, jelentésbővítéssel, belső szóalkotási folyamattal is beilleszthetők (szóképzés, szóösszetételek, szószerkezetek, metaforizálás). Ha ezt a folyamatot az oktatás során pontosan elsajátítják a tanulók, hallgatók, akkor sztereotípiák, előítéletek, nyelvi babonák nélkül képesek a szókincsbővülési folyamathoz viszonyulni.

Pusztai Ferenc szerint anyanyelvünket úgy tarthatjuk meg korunk technikai igényeinek megfelelő „munkanyelvi” státusában, ha modernizáljuk, a kor elvárásaihoz igazítjuk kifejezőkészségét (Pusztai 1999: 93).

A számítástechnika és az **infokommunikációs technológia terminológiája gyorsan változik**. Elképesztő sebességgel zajlik a kutatás-fejlesztés a globális infokommunikációs technológiai (ICT) szektorban, amelynek köszönhetően nagyon gyors ritmusban, nagyon sok új kifejezés, fogalom, szakkifejezés jelenik meg. Ezeknek a terminusoknak, kifejezéseknek gyorsan adaptálódniuk kell. Mivel az infokommunikációs eszközök, eljárások, szolgáltatások és azok funkciói, nevei közhasználatúak, az őket kifejező szókészlet is törvényszerűen közhasználatúvá. Aki nem követi, aki nem tud vagy nem akar tájékozódni az ICT-terminológiáról, az hamar a digitális szakadék túloldalára kerül, tehát nem érti meg a kifejezéseket, és nem érteti meg magát minden helyzetben, eszközhasználata is elégtelenné válik.

3.1. Az angol nyelvi informatikai terminológia

A globális folyamatoknak megfelelően a meghatározó nyelvi környezet az informatikában az angol, és ez a terminológia, valamint a kommunikáció terén is érvényesül. Minden anyanyelvnek alkalmazkodnia kell ehhez a nyelvi környezethez, és megfelelő stratégiát kell alkotnia a folyamat kezelésére. A nagy tömegben az anyanyelvekbe áramló angol kifejezések honosítására központosított, céges és piaci érdekeket követően szervezett, valamint alulról jövő kezdeményezések szerint szerveződő módszerek vannak.

A globalizáció helyes értelmezése nem az uniformizálódást jelenti, hanem a nemzeti, anyanyelvi kultúrába való erőteljes beillesztést. Röviden, a globalizáció nem létezik lokalizáció nélkül.

Az idegen kifejezések magyarítása a nyelvünkbe való beillesztést is jelenti, vagyis nem egyenlő a mindenáron való (sokszor tükör-) fordítással, hanem az idegen szavak jövevénnyé válásával is elérhető. Hibás lenne a nagy, európai, nem angol nyelvekkel (elsősorban a franciával és a némettel) analógiát keresnünk, ugyanis a kulturális, nyelvpolitikai eltérések rendkívül jelentősek.

A központosított nyelvpolitikai törekvések az infokommunikációs terminológiában a magyar nyelvterületen nem jellemzőek, és ez a folyamat nem is lehet általánosan életképes, mert a fejlesztések jellemzően nem hazai területen folynak, és a magyar nyelvű piac globális méretekben (lélekszáma és vásárlóereje miatt) kevésbé jelentős. Emiatt a globális szereplőknek – kutatás, fejlesztés, gyártás, terjesztés, támogatás – nem elsődleges érdeke a magyar honosítási folyamatban részt venni. Ezt magunknak kell megoldani.

A nyelvstratégia a honosítás területén arra terjedhet ki, hogy a zajló honosítási folyamatokat megismerje, ösztönözze, támogassa esetleg anyagiilag, illetve szakmailag, a szükséges szereplőket a munkafolyamatokba bevonja, delegálja. Ezt erősíti Glatz Ferencnek, az MTA egykori elnökének 1997-es (de még mindig érvényes) állásfoglalása: „A kis nyelvi kultúrák tagjai könnyen hátrányba kerülhetnek a nagy nyelvi kultúrákban született egyénnel és közösségekkel szemben. Ezért mindent el kell követni, hogy a kis nyelvi kultúra tagjai minden szakmában, a köznapi élet minden területén korszerű anyanyelvi érintkezési eszköz birtokában legyenek [...]. A nagy nyelvi kultúrák többsége felismerte a korszerűsítés kényszerét [...]. A kis nyelvek korszerűsítési programja soha sem történhet üzleti alapon: nem kifizetődő befektetés. Ezért itt az adófizető polgárok forintjaira kell támaszkodni.” (Glatz 1999, 13–14.)

A honosítás lehet a cégek által szervezett, piacvezérelt folyamat. A fejlesztő, terjesztő cégek elemi érdeke, hogy az elsősorban kommunikációra szolgáló, kommunikáló szoftvereket, informatikai megoldásokat, eszközöket a vásárlók, felhasználók nyelvi-kulturális kontextusához igazítsák. Ez tiszta piaci érdek, hisz bármekkora is az angol nyelv hegemoniája, még mindig érvényes, hogy az angoltól eltérő anyanyelvű felhasználók szeretik anyanyelvükön használni az infotechnológiát. Az informatikai cégek természetesen jól ismerik

ennek az összefüggésnek a marketingjelentőségét, és tevékenységüket ehhez igazítják. Ez a honosítási folyamat viszont a cégektől, fejlesztőktől jelentős anyagi és humán erőforrásbeli ráfordítást igényel. Egyszerűbben fogalmazva: a honosítás pénzbe kerül, és jelentős szakértelmet igényel. Emiatt mérlegelnek a fejlesztők, hogy mely nyelvi területekre, milyen tempóban honosítanak, honosítanak-e egyáltalán.

Ebbe a marketingszempon্তু döntési folyamatba nehezen lehet beavatkozni kívülről. A stratégia itt az lehet, hogy számon tartjuk azokat a fejlesztői műhelyeket, amelyek irányítják és elvégzik a magyarországi honosítást. Ez elemi érdeke egy anyanyelv-megtartást a középpontban tartó nyelvstratégiának. Stratégiai cél emellett, hogy a honosítási folyamatokban részt vevő szakértőket ismerjük, munkájukat szükség esetén segítsük, alapelveiket megismerjük. Persze, ez üzleti okokból a legtöbb esetben nem nyilvános.

3.2. Egy konkrét példa

A Microsoft gyártja a világ legelterjedtebb számítógépes operációs rendszerét (Windows) és irodai programcsomagját (Microsoft Office). Mivel ezeknek a szoftvereknek a felhasználói igen széles táborot alkotnak, ezeknek az angol nyelvre fejlesztett felületeknek a honosítása, magyarítási színvonala óriási hatással van a nyelvhasználatra. A honosítási megoldásokkal minden felhasználó találkozhat, így beépülhet nyelvhasználatba, de mindenesetre véleményt vált ki azokról, akikhez eljutnak ezek az eszközök. Ez a felhasználói kör pedig tömeges, így a honosítás igen felelősségteljes folyamat, amelynek nyelvstratégiai jelentősége van.

A lokalizálást, honosítást a Microsoft saját üzleti szempontjai vezérlik, a folyamatot a cég finanszírozza, és egyre erőteljesebb szempont az egyszerűsítés, a minél kisebb munka befektetése, és egyre kevésbé fontos a nyelvi minőség.

Előzmények. A Microsoft szoftverfejlesztése során 2003-ig (Windows XP, Server), illetve 2006-ig (Windows Vista) az alábbi elég jól működő lokalizációs folyamat működött. Hozzáteszem, hogy a honosítás nyelvi színvonala is jól működött addig.

A Microsoft Dublinban, Írországból működtette a nemzetközi Nyelvi Kompetenciaközpontját. Ebben a központban végezték folyamatos munkával az európai, közel-keleti és afrikai régióknak szánt szoftverek lokalizációját, honosítását.

A központban állandóan alkalmazott, a célországokból származó lokalizációs felelősök végezték a szoftverfejlesztéssel párhuzamosan a fordítási, lokalizációs megoldások vizsgálatát, ellenőrzését, hibajavítását. Tehát a dublini központ nyelvi minőségellenőrző, hibajavító funkciót látott el.

A honosítási folyamat a célországokban zajlott. A Microsoft amerikai központja a kiadás előtt álló szoftver nyelvi részét (gyakorlatilag egy nyelvi adatbázist, ami a szoftverben előforduló szavak, kifejezések, rövidebb szövegek

listáját tartalmazza) megküldték a fordítást végző cégnek, amelyik „vakon”, tehát a szoftverkörnyezet nélkül lefordította az adatbázisban lévő nyelvi elemeket magyarra.

A fejlesztés alatt álló szoftver tesztverzióját (amely már tartalmazta a fordítási megoldásokat is) megküldték a célországi tesztelőknél. Ezek jellemzően a Microsoft Magyarország vállalat alkalmazottai, illetve rutinos, hozzáértő önkéntesek voltak. A tesztelők a használat közben hibajegyzéket küldtek a tapasztalt fordítási, honosítási, lokalizációs hibákról. Ezeket a feljegyzéseket a dublini központ magyar nyelvi illetékese megkapta, megvizsgálta, elbírált, és a jogosan megállapított hibákat javította a szoftverben, illetve a javításáról gondoskodott.

Ennek a többszörös visszacsatolással rendelkező folyamatnak az eredményeképpen a vásárlókhöz, felhasználókhöz kerülő Microsoft szoftverek nyelvi színvonala igen jó volt, eltekintve néhány makacs lokalizációs hibától (pl. a pont után automatikusan minden kezdőbetű nagyra változik, tekintet nélkül arra, hogy a dátumokban szereplő, évszám utáni hónapról vagy mondatkezdő nagybetűről van-e szó).

Megjegyzem, hogy a honosításnak egy másik szintjét jelenti a nyelvtechnológiai fejlesztések eredményeképpen kialakuló magyar nyelvhelyesség- és helyesírás-ellenőrző szoftver szövegszerkesztőbe való beépítése. Ez különálló folyamat.

A mostani helyzetről. A 2006 utáni időszakban a fent vázolt lokalizációs, honosítási folyamat leegyszerűsödött: megszűnt a Microsoft dublini Nyelvi Kompetenciaközpontja. Nemcsak a magyar műhely, hanem az összes. A tesztelés sem olyan széles körű már, mint korábban. Így a kibocsátás előtt a hibák nagy része nem derül ki, és ami ki is derül, nincs, aki átvezesse, javítsa.

Ennek az az eredménye, hogy az utóbbi években megjelent Windows 10 honosításának nyelvi színvonala igen alacsony (félrefordítások, zavaros szerkezetek, a szoftver aktuális kezelőfelületére ki nem férő feliratok stb.).

A nagy cégek központosított megoldásaitól eltérően a honosítás történhet önkéntesen szerveződő honosító műhelyekben is. Főként a nyílt forráskódú, szabad szoftverek területén (pl. egyes játékszoftverek) szerveződnek ilyen közösségek. Ezeknek a munkáját az önszerveződés miatt nem lehet folyamatosan követni, viszont munkájuk eredményét meg lehet ismerni, ha a honosított szoftverrel találkozhatunk.

Stratégiai cél lehet olyan képzési, tájékoztató programok szervezése és támogatása, amelyeknek során a honosító műhelyek, felhasználói csoportok nyelvi ismereteit bővíteni lehet, illetve a már létező megoldásokkal meg lehet őket ismertetgetni, az is cél, hogy egyáltalán megismerhessük ezeket a csoportokat, műhelyeket.

A stratégiaalkotásnál figyelemmel kell lenni arra, hogy a terminológiahasználat többszintű. A szabványos, illetve iparági megállapodásoknak köszönhetően egységesített szakmai, szaktudományos szint teljes infotechnológiai

szintű megalkotása az informatika és a nyelvtudomány, illetve a központi szakmai-kormányzati intézményrendszer feladata. Ezt a folyamatot központi, kormányzati szinten kell finanszírozni, kezelni, a folyamatban részt vevő szakemberek képzését, a tudományos műhelyeket be kell vonni.

A nyelvstratégia szempontjából érzékeny terület az IT-terminológia szakmai-tudományos szintjének a felhasználókhoz való eljuttatása. Stratégiai cél, hogy a laikus felhasználói közönségnek módja legyen megismerni, megérteni és használatba venni ezt a szakkifejezés-készletet. Tudatos használatról beszélünk, amelynek során a felhasználók nemcsak a vonatkozó kifejezések formáját, hanem az adott szakterület kultúráját, ismeretanyagát is elsajátíthatják. Jó példa erre az információbiztonság, újabb kifejezéssel élve a kiberbiztonság területe. Életbevágóan fontos ez minden infotechnológiát használó polgár számára, hisz az infokommunikációs eszközökkel adatokat hozunk létre, amelyeket meg kell védeni. A hálózatba kötött, internetre csatlakozó eszközök, a felhő alapú adattárolás, az ultramobil, vezeték nélkül összekapcsolódó eszközök használata, a tartalomalkotás, a tartalomtárolás és tartalomfogyasztás ezekkel az eszközökkel igen kényelmes és egyszerű, ám a felhasználóknak szükségük van ez irányú ismeretterjesztésre, és ezzel együtt a vonatkozó kifejezések megismerésére. Az ehhez vezető út első lépése a kiberbiztonsági szakma szabványos, de mindenképpen szakmai közmegállapodáson alapuló, honosított terminológiájának kialakítása. A második lépés ennek érthető magyarázatokkal ellátott, helyenként leegyszerűsített továbbítása a felhasználókhoz. Itt játszik szerepet a terminológia gyűjtése, leírása, rendszerezése, szótározása, az oktatási folyamatba való beillesztése.

Mindezeknek a stratégiai megközelítéseknek az a célja, hogy a piac, a fejlesztők, a honosítók együttműködését megismerve a nagyközönséget és a nyelvészeti, informatikai szakterületet tájékoztathassuk a honosítás fontosságáról, folyamatáról és megoldásairól. Így közismertté válva, megfelelő szakmai háttérrel egy „minőségbiztosítási folyamat” is kialakíthatóvá válna.

3.3. Az idő kérdésköre

Az új informatikai eszközök, eljárások, szoftverek fejlesztése, terjesztése, használatba vétele olyan viharos sebességű, hogy az ezzel együtt járó infotechnológiai kifejezések megjelenése is nagyon gyors és tömeges. Ilyen környezetben nem lehet reális cél az összes infotechnológiai kifejezés megismerése és tudatos honosítása. Eerre nem lehet kellő erőforrást teremteni, és nincs is értelme. Az infotechnológia akkor is jelen van a felhasználók életében, ha nem tudatosan honosítjuk nyelvi környezetét.

A nyelvhasználat, a felhasználói környezet, a szaksajtó, a szakértők, a kereskedők, a szolgáltatók nyelvi motivációja meghatározó abban, hogy egy idegen szakkifejezés milyen módon honosodik. Ennek a folyamatnak a minden részletre kiterjedő, központosított irányítása nem lehet cél. Ne feledjük, hogy ha

egy eszköz, eljárás, kifejezés fontos, akkor biztosan beilleszkedik az anyanyelvi környezetbe is.

4. Megoldások és kommunikáció

A felhasználók számára szinte mindegy, hogy egy új jelentést idegen eredetű vagy a magyar nyelvben már meghonosodott kifejezések újabb jelentésével tanulják meg, de a magyar nyelvhasználati környezetben megszokott forma értelmezése egyszerűbb, mint egy teljesen új, külső forrásból származó alaké. A honosítási folyamat önmagától vezérelt folyamat. Akkor tudjuk az idegen kifejezéseket anyanyelvi környezetünkbe illeszteni, ha az anyanyelvi kultúra, a nyelvi ismeretek, az anyanyelv státusa stabil. Magyarországon a magyar nyelv státusa stabil, tehát az idegen kifejezések honosodási folyamata is stabilan működik. Elemi érdeke és ösztönös szándéka a magyar anyanyelvű felhasználóknak is, hogy kényelmesebben, magyarul kommunikálva használják az infokommunikációs eszközöket, így ez is elősegíti a spontán honosítási folyamatot.

Stratégiai cél lehet a közízlés, az attitűd formálása: ehhez kiváló terep lehet a sajtó, a szaksajtó, az oktatás. Továbbá fontos stratégiai cél a honosítási megoldások leírása, gyűjtése, adatbázisba rendezése, az erre irányuló munkák, műhelyek megismerése, támogatása. Hisz minél jobban összeszedjük a megoldásokat, és ezek az adatbázisok minél nyilvánosabbak, annál jobb minőségű honosítási megoldások születhetnek, és a felhasználók annál jobban tudnak tájékozódni.

Az adatbázisba rendezés következő lépcsője a magyarázat, az értelmezés, tehát nem elég csak a jelentések, az eredeti kifejezések és a magyar megoldások összerendezése, hanem a megfelelő magyarázattal való ellátás is fontos. Az informatikai területtel foglalkozó nyelvstratégiának erre is ki kell terjednie.

Irodalom

- Arcanum Digitális Tudománytár. <http://adtplus.arcanum.hu/hu/> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Balázs Géza 2005. Az internetkorszak kommunikációja. In: Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó. Budapest. 25–57.
- Bódi Zoltán 1998. Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutató '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 178–188.
- Bódi Zoltán 2000. Az informatika nyelvhasználatának hatásai és nyelvstratégiai háttere. *Magyar Nyelv* 218–223.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetezőők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bódi Zoltán 2005. Szimbolikus írásbeliség az internetes interakcióban. In: Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó. Budapest. 195–212.

- Bódi Zoltán 2010. Kommunikációs stratégiák az információs társadalomban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. 5. Egyetemi Kiadó. Miskolc. 65–73.
- Crystal, David 2006. *Language and the Internet*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Digitális Tankönyvtár. <http://www.tankonyvtar.hu/hu> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Érsok Nikolett 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 99–104.
- Facebook Reports Third Quarter 2016 Results. <https://investor.fb.com/investor-news/press-release-details/2016/Facebook-Reports-Third-Quarter-2016-Results/default.aspx> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Glatz Ferenc 1999. Tézisek a magyar nyelvről. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 13–4.
- Heltai Pál 2017. Eredeti és fordított szövegek minősége. *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében – nemzetközi magyar szaknyelvi konferencia*. Eredeti és fordított szakszövegek minősége kerekasztal szekció. MANYSI–MANYE–MTA. Budapest, PPKE ITK. 2017. január 19.
- Így moderál a Facebook, miközben 4,75 milliárd posztot osztunk meg naponta. SocialDaily <http://socialdaily.com/2015/04/2015-04-16-igy-moderalja-a-facebook-a-posztokat-mikozben-4-75-milliard-posztot-osztunk-meg-naponta/> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Junior Sulinet. <http://junior.sulinet.hu/hu> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Kiefer Ferenc 1999. Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Komplex Oktatási Alapprogram (Koala). Eszterházy Károly Egyetem, <http://klik.gov.hu/szikszon-kezdodik-a-koala-oktatasi-program> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Krug, Steve 2008. *Ne törd a fejem! Felhasználóbarát webdesign*. HVG Kiadó. Budapest.
- Lévai Richárd 2016. Facebook, Instagram, LinkedIn, YouTube Magyarországon 2016. márciusban. <http://kozossegikalandozasok.hu/2016/03/06/facebook-instagram-linkedin-magyarorszagon-2016-marciusban/> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Már csak a tinédzserek fele aktív felhasználó Facebookon. SocialDaily. <http://socialdaily.com/2015/03/2015-03-06-mar-csak-a-tinedzserek-fele-aktiv-felhasznalo-facebookon/> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Másfél millió PC-tlen háztartás. Bell Research. <http://www.bellresearch.hu/content.php?content=730> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Magyarország Digitális Oktatási Stratégiája (DOS). <http://www.kormany.hu/download/0/cc/d0000/MDO.pdf> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Mobil Digitális Iskola – MOBIDIK. Magyarország Digitális Oktatási Stratégiája bevezetésének támogatása a köznevelésben. Digitális Oktatási Napok, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. Budapest. 2016. december 7–8. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/2.nap_plenaris_mobidik_-

- [a mobil digitalis iskola matolcsy miklos.pdf](#)
 Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Nemzeti infokommunikációs stratégia 2014–2020. Az infokommunikációs szektor fejlesztési stratégiája (2014–2020).
http://www.kormany.hu/download/a/f7/30000/NIS_v%C3%A9gleges.pdf
 Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Nemzeti Köznevelési Portál. <https://portal.nkp.hu/> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Nielsen, Jakob 2002. *Web-design*. Typotex.
- Pintér Róbert (szerk.) 2007. *Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Gondolat – Új mandátum. Budapest.
- Prószéky Gábor–Kis Balázs 1999. *Számítógéppel emberi nyelven*. SZAK Kiadó, 1999.
- Pusztai Ferenc 1999. Magyarul és magyarul. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Q2 gyorsjelentés a hazai internetezőkéről. Gemius Hungary
<http://www.gemius.hu/all-reader-news/q2-gyorsjelentés-a-hazai-internetezőkrol.html>
 2016. 08. 04. Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Rehm, Georg–Uszkoreit, Hans (szerk.) é. n. *A magyar nyelv a digitális korban*. Fehér könyvek sorozat. The Hungarian Language in the Digital Age. White Paper Series. MetaNet–Springer.
<http://www.meta-net.eu/whitepapers/e-book/hungarian.pdf>
 Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Sulinet Alkalmazások. <http://kozosseg.sulinet.hu/hu/user/edit/applications>
 Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Sulinet Hírmagazin. <http://hirmagazin.sulinet.hu/hu> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Sulinet Közösség. <http://kozosseg.sulinet.hu/hu> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Sulinet Műhely. <http://www.sulinet.hu/iktmuhely/> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Sulinet Tudásbázis. <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu> Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Távközlés, internet, televíziószolgáltatás. 2016. II. negyedév. *Statistikai Tükör*, 2016. szeptember 9. KSH,
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/tav/tav1606.pdf>
 Utolsó letöltés: 2017. 01. 28.
- Veszelszki Ágnes 2010. Digilektus a lektusok rendszerében. In: Illés-Molnár Márta – Kaló Zsuzsa – Klein Laura – Parapatics Andrea (szerk.): *Félúton 5. Az ötödik Félúton konferencia (2009) kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola–Harmattan Könyvkiadó. Budapest. 199–215.

Sz. Hegedűs Rita

A nyelvstratégia és az anyanyelvi nevelés Magyarországon

A következőkben tömör áttekintést adok az anyanyelvi nevelés nyelvstratégiai szerepéről, jogi és intézményes háttéréről.

1. A nyelvstratégia eszköze és célja

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet fő feladatai közé tartozik a magyarországi anyanyelvi nevelés nyelvstratégiai feladatainak kitűzése, végrehajtásának koordinálása. Az **anyanyelvi nevelés** a nyelvstratégia eszköztárához tartozik, ugyanakkor összefogása, módszertani megújítása folyamatosan céljai közt is szerepel. **Eszköze a nyelvstratégiának**, hiszen minden nyelv anyanyelvi szerepének erősítése egyben az általa hordozott, létrehozott kulturális, gazdasági értékek növekedéséhez vezet. A nevelés ezen a területen is busásan megtérülő befektetés, a társadalom jelentős részét lefedő oktatási, kulturális, egészségügygel is összefonódó szinterei miatt igen hatékony lehet. Ugyanakkor a nyelvstratégia **célrendszerének is része**, hiszen az anyanyelvi nevelés csak úgy válhat hasznos eszközzé, ha folyamatosan karbantartjuk. A karbantartás sokrétű:

- jogszabályok (törvények, rendeletek) alkalmazása, módosításainak előkészítése szakmai szervezetekkel együttműködve,
- a meglévő oktatási és kulturális intézményi hálózat pedagógusaival, egyéb szakmai résztvevőivel való párbeszéd kialakítása, ezek hatékony felhasználása,
- a taneszközök fejlesztésének, a kor kihívásaihoz alakításának elősegítése,
- a szakemberképzés a felsőoktatás kapcsolódó területeinek bevonásával.

2. Az anyanyelvi nevelés céljai, szinterei

A nyelvstratégiába simulva önmagában az anyanyelvi nevelés célja is összetett. Alapvetően **tudatos és nyelvi szempontból produktív nyelvhasználó formálása a cél**. A minden emberrel veleszületett nyelv iránti érdeklődéstől, azaz a nyelvi ösztöntől (vö.: Pinker 1994) a nyelvi tudatosságon és metanyelvi képességen keresztül (pl. vö. Adamikné Jászó 2006) kell eljutni a tudatos nyelvhasználatig. A célok részletesebben kifejezhetők (vö. Antalné 2003: 411–414):

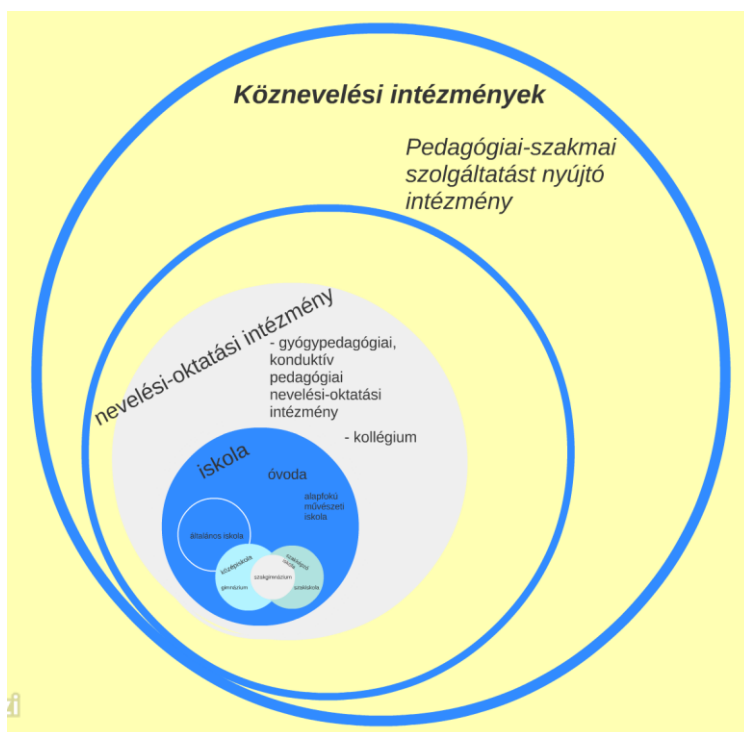
- a magánélethez és a közélethez szükséges **kommunikációs kompetenciák** kialakítása,
- a nyelv társadalmi, területi **változatainak ismerete**, saját közösségben használt változatok értékeinek, előnyeinek, hátrányainak megismerése, szituációnak megfelelő **kódváltásra való képesség**,
- **pozitív anyanyelvszemlélet**, a magyar anyanyelv presztízsének megőrzése, kialakítása,
- **az anyanyelv** mentálhigiénés, gazdasági és kulturális hasznának tudatosítása,
- a magyar nyelv alapvető szerkezetének ismerete, az idegen nyelvek oktatásához is **szükséges nyelvészeti terminológia elsajátítása**.

Ezeknek a nevelési céloknak változatos keretek közt kell megvalósulniuk. Korosztály szerint elsősorban a gyerekek nevelése jut eszünkbe, de a nyelvi presztízs fenntartására, megteremtésére felnőttek körében is szükség van, illetve arról sem feledkezhetünk meg, hogy a magyar felnőtt lakosság körében is jelentős a funkcionális analfabetizmus vagy más kisebb mértékű anyanyelvvvel kapcsolatos deficit. A 2012-es európai PISA-jelentés szerint a 15 éves gyerekek 17%-ának, azaz közel minden ötödik gyereknek gyenge az olvasási készsége. A KSH adatai alapján 2011-ben a 15–50 év közötti lakosság 1-2%-a nem fejezte be az általános iskola 8. osztályát sem (KSH 2011). A banki gyakorlatban ismert probléma Magyarországon a nem egészségügyi okokból olvasás- és aláírás-képtelen, azaz analfabéta ügyfél. Ilyen esetekben külön szabályok vonatkoznak a tájékoztatás és szerződéskötés módjára. Ezek az adatok, tapasztalatok azt igazolják, hogy felnőttek körében is akár az alapoktól (olvasás, írás) kezdve szükséges lehet az anyanyelvi nevelés.

Az elsődleges nevelési szintér a család és a szűkebb közösségek. A gyerekek oktatásának-nevelésének intézményei bölcsődétől 18 éves korig az oktatási intézmények és a hozzájuk kapcsolódó pedagógiai szakszolgálatok, a védőnői hálózat, a könyvtárak, a kulturális, önkormányzati, állami, egyházi és magánintézmények sokasága, ezek vesznek részt tudatosan vagy éppen anélkül az anyanyelvi nevelésben. A köznevelési intézményeket foglalja össze vázlatosan az **1. ábra**. Hasonló célú intézményeket találunk egyházi és magánkézben is. Ezekről gyökeresen csak a játszóházak és fejlesztőhálózatok, vállalkozások térnek el.

A köznevelési intézmények segítő háttérhálózata a védőnői hálózat és a pedagógiai szakszolgálat, korábbi nevén nevelési tanácsadó. Az óvodás kor végéig a védőnői hálózat igen hatékonyan szűri ki a fejlődési problémákat. A szakszolgálat diagnosztikát és fejlesztő szakembert, pszichológust ad, szükség esetén újabb szakemberek bevonását javasolja. Ez a háttérintézmény-rendszerünk kiemelkedően jól működik. A nyelvi fejlődési problémákat is idejekorán

észleli, kezeli. A kora gyermekkori fejlődésnek a szülők is egyre nagyobb figyelmet szentelnek.

1. ábra

A felnőttek anyanyelvi nevelése kulturális intézményekhez, vállalkozásokhoz és médiumokhoz köthető, de alapvetően átszővi az élet köz- és magán-színtereit. A gyerekek intézményein keresztül is elérhető, mozgósítható a felnőtt lakosság jelentős része.

3. Jogszabályi háttér

A magyar nyelvvel kapcsolatos jogszabályok

Legrégebbi hatályos törvényünk a magyar nyelvvel foglalkozik: 1827. évi XII. törvény: „azoknak nevei, a kik a tudós társaság fölállítására, vagy a hazai nyelv terjesztésére is ajánlatokat tettek, az utókor emlékezete végett törvénybe iktattatnak”.

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=82700012.TV

A 66/2011. (IX. 29.) országgyűlési határozat a magyar nyelv és nemzetiségről szóló 1844. évi II. törvénycikk elfogadásának napját, november 13-át a

magyar nyelv napjává nyilvánítja.

<https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a11h0066.OGY>

A 2009. évi CXXV. törvény a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szól.

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0900125.TV

A jogszabályszerkesztést szabályozó 61/2009. (XII. 14.) IRM-rendelet szerint a jogszabály tervezetét a magyar nyelv szabályainak megfelelően, világosan, közérthetően és ellentmondásmentesen kell megszövegezni.

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0900061.IRM

A közoktatás jogszabályai

A közoktatás alapjait meghatározza a 2011. CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről (http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100190.TV) Az ebben foglaltaknak köszönhetően születtek meg az ismeretanyaggal, módszertannal kapcsolatos rendeletek:

- 110/2012. (VI. 4.) a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról c. korm. rendelet
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200110.KOR
- 363/2012. (XII. 17.) Korm. rendelet az Óvodai nevelés országos alapprogramjáról
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200363.KOR
- A kerettantervek kiadásának és jóváhagyásának rendjéről szóló 22/2016. (VIII. 25.) számú EMMI rendelet és mellékletei.
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1600022.EMM&ti meshift=ffffff4&txtreferer=00000001.TXT
- 100/1997. (VI. 13.) Korm. rendelet az érettségi vizsga vizsgaszabályzatának kiadásáról
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700100.KOR
- 32/2012. (X. 8.) EMMI rendelet a Sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelésének irányelve és a Sajátos nevelési igényű tanulók iskolai oktatásának irányelve kiadásáról
- 17/2013. (III. 1.) EMMI rendelet a nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról

Az oktatási intézmények működéséről, a pedagógusok előmeneteléről, képzéséről szóló rendeletek:

- a 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról. (Benne: 9.

Az óvodai felvétel, óvodai jogviszony létesítése)

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200020.EMM

- 15/2013. (II. 26.) EMMI rendelet a pedagógiai szakszolgálati intézmények működéséről
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300015.EMM
- 326/2013. (VIII. 30.) Korm. rendelet a pedagógusok előmeneteli rendszeréről és a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény köznevelési intézményekben történő végrehajtásáról.
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300326.KOR
- 48/2012. (XII. 12.) EMMI rendelet a pedagógiai-szakmai szolgáltatásokról, a pedagógiai-szakmai szolgáltatásokat ellátó intézményekről és a pedagógiai-szakmai szolgáltatásokban való közreműködés feltételeiről.
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200048.EMM

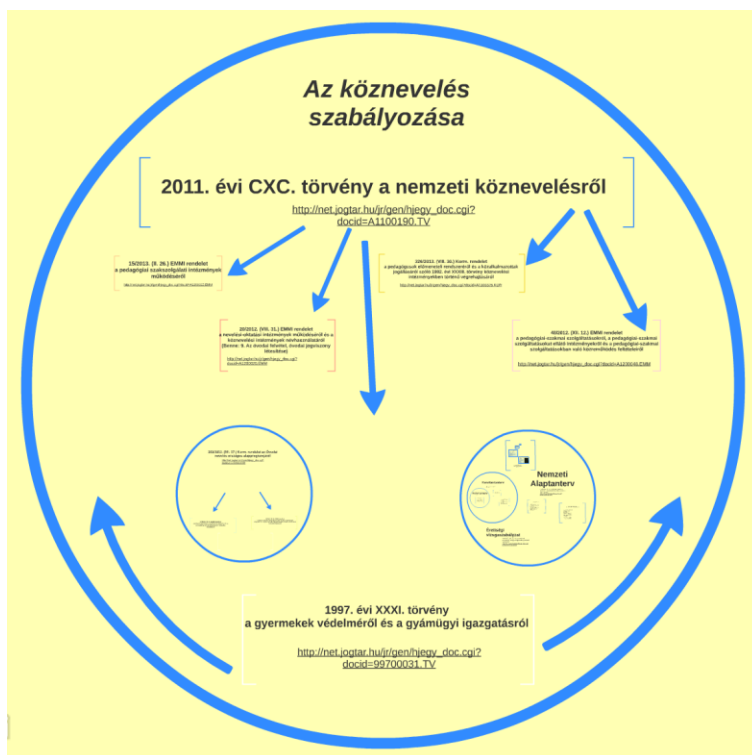
A gyermekek védelmét biztosító rendelet

- 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700031.TV

Ezek összefüggését szemlélteti a **2. ábra**.

Ezek a jogszabályok az anyanyelvi nevelés kereteit is adják. A MANYSI feladatának tekinti különösen az ismeretanyaggal és módszertannal foglalkozó jogszabályok nyomon követését, a szakmai véleményformálást és szükség esetén módosítások indítványozását.

Jelenleg is részt veszünk a NAT (Nemzeti Alaptanterv) megújításában a Köznevelési Kerekasztal Tartalomfejlesztési és Módszertani Munkacsoportjának segítségével, a tankönyvtanácscon keresztül az OFI (Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet) anyanyelvvel kapcsolatos tankönyveinek lektorálásában. Pedagógusok, tananyagfejlesztők részvételével újtára indítottuk a *Diákra szabott anyanyelvi nevelés* című rendezvénysorozatot, melynek célja annak áttekintése, hogy a jelenlegi lehetőségeket hogyan kellene felhasználni, alakítani a tanulók összehangolt, tantárgyakon átívelő anyanyelvi nevelése érdekében.

2. ábra

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor kiadó. Budapest.
- Antalné Szabó Ágnes 2003. Az anyanyelvi nevelés új stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 407–427. <http://epa.oszk.hu/00100/00188/00032/pdf/127405.pdf>
- KSH 2011. *Iskolázottsági adatok*. Központi Statisztikai Hivatal http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_iskolazottsag.
- Steven Pinker 2006. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex. Budapest. (Eredeti: 1994. *The Language Instinct. How the Mind Creates Language*)

A jogi és a közigazgatási nyelven való fogalmazás pontosságának jelentősége, különös tekintettel ennek nyelvstratégiai összefüggéseire

1. A nyelvstratégia a nyelvi környezet alakításának **hosszú távú tervezése**. A **nyelvi környezet** a kultúra rendszerének alrendszere: minden embert körülvevő nyelvi burok, mely a tömegtársadalom kialakulásának folyamatában jött létre. A tömegtársadalom a tömegkommunikáció mintájára alkotott szociológiai fogalom: jellemzője az erőteljes és úgyszólván szakadatlan urbanizáció, valamint a hierarchikusan szervezett hatalmi és irányító rendszer. A tömegtársadalomnak fejlett, az urbanizációval lépést tartó, sőt azt gyorsító tudatipara van, ezen keresztül vezérlik a közvéleményt. A bennünket körülvevő nyelvi burok a tudatipar megnyilvánulásának legfontosabb terepe.

Állandó nyelvi környezetünk a tömeges és folyamatos műsorszórás ki-
fejlődése óta van. Elsősorban a **nyelvet foglalkozásszerűen használók tevékenysége hozza létre**. A nyelvet foglalkozásszerűen használók **intézményekben** dolgoznak: a műsorszórásban (a „médiában”), az oktatási rendszerben, az országgyűlésben, a közigazgatásban, a jogszolgáltatásban, a hír- és reklámügynökségeknél, a tömegközlekedési vállalatoknál stb. Ebből következik, hogy a nyelvi környezetet többnyire nem az egyéni nyelvhasználók tartják fenn, és **döntően** nem is ők alakítják, hanem az intézményes nyelvhasználat. Az egyéni nyelvhasználók nyelvezetét is alapvetően nyelvi környezetük határozza meg. (Ezért is igen fontos hangoztatni például az elszakított nemzetrészek nyelvi jogainak megfogalmazásakor és követelésekor, hogy csakis akkor csorbítatlan anyanyelvük használatára szóló joguk, ha kiterjed az élet minden területén megnyilvánuló, hiánytalan magyar nyelvi környezet megteremtésének lehetőségére.) És bár ez a meghatározottság tagadhatatlan és döntő jelentőségű, mégsem érvényesül mechanikusan. Ezért az egyének nyelvhasználata sohasem illeszkedik teljesen a köznyelvbe, így a köznyelv sem illeszkedik teljesen a nyelvi környezet nyelvezetébe. Ennek okaira és megnyilvánulásának mikéntjére most nem térhetek ki, mindössze annak vázlatos bemutatására van lehetőségem, hogyan és miben különbözik a mai nyelvhasználat a tömegtársadalmak kialakulása előtti korétól.

A nyelvhasználat a tömegtársadalom kialakulása	
előtt	és a tömegtársadalomban
A nyelvi környezet térbeli és időbeli kiterjedése nem volt folytonos.	A nyelvi környezet térbeli és időbeli kiterjedése folytonos.
A nyelvhasználók egyéni szellemi erőfeszítése összegződött, ez az erő hozta létre és tartotta fenn a nyelvi rendszert.	Az nyelvhasználók egyénileg egyre kevesebb szellemi energiát fordítanak a nyelvi rendszer fenntartására, a nyelvhasználat mintáit készen kapják a nyelvi környezettől.
A nyelvhasználók „háziiparilag” létrehozott eszközrendszerrel éltek, egyedileg alkotott szóképekkel, olykor költői hasonlatokkal.	A nyelvhasználók nagyiparilag gyártott eszközökkel élnek: gyorsan kiüresedő mintákkal, egyre gyakrabban cserélendő, egyre silányabb nyelvi konzervekkel.
A nyelvi rendszer folyamatosan tökéletesedett ¹ , minthogy a belé táplált szellemi energia nemzedékről nemzedékre halmozódott.	A nyelvi rendszer a fenntartására irányuló szellemi energia apadása és a negatív visszacsatolás hiánya ² miatt folyamatosan torzul és bomlik.
„Míves nyelv volt” – de nem egységes. Lassan beszélték, szerkezete és szókészlete lassan is változott.	Tudatipari, egységes „egyenirányított nyelv” – sebesen változik, 3x gyorsabban beszélünk, mint 150 évvel korábbi elődeink.

2. A mai nyelvhasználat itt vázolt körülményei és jellemzői természetesen a jogi és közigazgatási nyelvet sem hagyják érintetlenül. Ez a nyelvterület nálunk eleve erőteljesen beléágyazódott idegen hatásoktól hemzseg, tükrörfordítással létrejött kifejezések és idegenszerű mondat szerkezetek jellemzik – de ezek benne maradtak, bármilyen gyorsan változik is manapság a nyelv. Ezt tetézte meg az, hogy mint minden elit foglalkozás szaknyelve, a jogi nyelv is eleve el akart különülni a köznyelvtől, hogy használói ezzel is hangsúlyozzák szakmaiságukat, és minél inkább nélkülözhetetlenné tegyék nyelvileg is önmagukat és a jogászai szakértelmet. Ez nemcsak a mi jogi nyelvünkre érvényes,

¹ Minden emberi alkotás tökéletlen – bármilyen jól közelíti is meg célját, teljesen soha nem éri el. A nyelvi rendszer is folyamatosan fejlődött, tökéletesedett, mindameddig döntő mértékben közösségi alkotás volt.

² Rendszertani fogalom – a rendszer kimenetének valamekkora hányadát ellenkezőjére alakítva, rendszerszabályozó elemként visszavezetik a bemenetére. Negatív visszacsatolás nélkül nincs megbízhatóan működő (stabil) rendszer. A mai nyelvi rendszer negatív visszacsatoló elemeként működhetne egyebek között az intézményes nyelvművelés és a nyelvművelést magába építő iskolai nyelvoktatás.

hanem általában véve mindegyikre – de a jogi és közigazgatási nyelv elkülönülésének mértéke nem mindegyik nyelvben azonos. Egy nyugdíjas felvidéki magyar politikus szerint – aki a csehszlovák, majd a szlovák törvényhozásban is dolgozott képviselőként, mindkét nyelvet kitűnően ismeri, de anyanyelve a magyar, anyja magyar nyelvű tanár volt, apja pedig magyar anyanyelvű ügyvéd – sokkal közérthetőbb és világosabb a szlovák jogi és közigazgatási nyelv, mint a magyar. Ha tapasztalatát nem utasítjuk el szubjektív véleménynek minősítve, eggyel több okunk van közigazgatási és jogi nyelvünk erőteljes átalakítására.

2.1. Intézetünk megalakításának évében (2014-ben) az Európai Bizottság Fordítási Főigazgatóságának magyar osztályával közösen szervezett egy konferenciát, ennek címe *A pontos fogalmazás művészete*. Előadói – magyarok és külföldiek – főképp az uniós jogszabályoknak az unió hivatalos nyelvein való újraalkotásáról, ennek nehézségeiről beszéltek. Ezek a jogszabályok ugyanis egyik ország nyelvén sem születhetnek meg az eredeti szövegnek – az angol nyelvűnek – csupán fordításaként. Mindegyik, úgyszólván, eredeti kell, hogy legyen, vagyis az uniós jogszabályokat minden uniós tagország jogi nyelvén újra kell fogalmazni. A fordítási főigazgatóság magyar fordítói – csupa jogot végzett ember – e munka végzésekor szembesültek csak igazán a pontos, egyértelmű és közérthető fogalmazás és a magyar jogi nyelv összeférhetetlenségével. De nem csak nálunk van ez így – ezért jött létre a fordítási főigazgatóság kezdeményezésére a Clear Writing, azaz a pontos fogalmazás mozgalma. Ennek egy kormányintézkedésre keletkezett svédországi mozgalom adta mintáját, mely még a hetvenes években indult a svéd jogi és közigazgatási nyelv egyszerűbbé, világosabbá és közérthetőbbé tételére. Láthatjuk, micsoda hatása lehet annak, ha egy kormányzat annyira „idealista”, hogy álláspontja szerint a hivatalos nyelv közérthetővé tétele nélkül nem lehet demokratikus a közélet! Az imént említett konferencia előadásainak szövegét intézetünk magyarul és angolul is megjelentette a konferenciáéval azonos című kötetben. Ebben Ingemar Strandvik elmeséli a svédországi nyelvi mozgalomról szóló legfontosabb tudnivalókat (Strandvik 2016).

Már a mi kormányzatunk is elszánta magát egy ehhez hasonló célú, de tétova lépésre a 2010–2014-es kormányzati ciklus elején, ám sajnos szinte ugyanoda lépett vissza, ahol volt. Márpedig előbb-utóbb el kell szánnia magát erre a lépésre, hiszen a jogi és közigazgatási nyelv, magába fogadva a folyamatban levő, médianyelv előidézte igen kedvezőtlen nyelvi változásokat, még annál is használhatatlanabbá válik, mint amennyire eddig volt. Ezzel a kötettel az is célunk volt, hogy igazoljuk segítőkészségünket, ha egyszer mégiscsak elszánná magát kormányzatunk a jogi és közigazgatási szaknyelvnek egyre nyakatekertebb és zagyvább nyelvi fordulataitól való megszabadíttatására. És ha eltökéli magát erre, az küzdelem lesz a javából, mert a magyar jogászok – azok is, kik a törvényeket szövegezik – csakis ezen a nyelven tudnak fogalmazni, és mindenre elszántan, mondhatni, megátalkodva ragaszkodnak hozzá.

2.2. Nem készültem arra, hogy itt példák sokaságával szemléltessem a pontatlan és a pontos fogalmazás különbségét, de szemernyi sem lehetne érzékeltes gondolatmenetem, ha egyáltalán nem mutatnám be, hogy miről van szó.

Példáimat olyan iratokból merítem, amilyeneket minden állampolgár kézhez kap életében, némelyiket többször is.

Az első lakókörzetem Nyugdíjbiztosítási Igazgatóságának nekem küldött végzéséből való. Megértéséhez előrebocsájtom, hogy összegyűjtötték és összegezték életem eddigi munkavégzéseinek időszakaszait – ezeket nyugdíjbiztosítási jogviszonynak sikerült nekik elnevezni.

Ha a kimutatás adataival nem ért egyet, nyilatkozatával egyidejűleg lehetősége van megjelölni a kifogásolt, hiányolt jogviszonyokra vonatkozó adatokat, illetve javasoljuk mellékelni az állításait alátámasztó bizonyítékokat (pl.: munkakönyv, munkaszerződés, katonai szolgálatot igazoló katonakönyv, 1998. január 1-jét megelőzően felsőfokú oktatási intézmény nappali tagozatán folytatott tanulmányok idejét igazoló lecke-könyv, stb.)

Fontos, hogy a hiányzó, illetve tévesen feltüntetett minden jogviszonya vonatkozásában a rendelkezésére álló dokumentumokat juttassa el az igazgatóságához, mivel ez képezi az eltérés okai vizsgálatának alapját.

A javított szöveg tisztázva így fest:

Ha a kimutatás eredményét nem fogadja el, nyilatkozatában lehetősége van megjelölni a kifogásolt, illetve megnevezni a hiányzó jogviszonyokra vonatkozó adatokat. Kérjük, hogy mellékelje az állításait igazoló bizonyítékokat (pl.: munkakönyvet, munkaszerződést, katonakönyvet, felsőfokú oktatási intézmény nappali tagozatán 1998. január 1-je előtti tanulmányok idejét igazoló lecke-könyvet stb.)

Fontos, hogy minden hiányzó, illetve tévesen feltüntetett jogviszonyára vonatkozó dokumentumot juttasson el az igazgatóságához, mivel csak ezeket látva lehet helyesen megállapítani jogviszonyának időtartamát.”

A második példa a K&H Biztosító Zrt. leveléből való. Ebben tájékoztatnak a jövő évi díjfizetés nagyságáról.

A kötelező gépjármű-felelősségbiztosításról szóló (2009. évi LXII.) törvény szerinti értelmében a biztosítási szerződés díja a biztosítási időszak alatt csak bizonyos feltételekkel változhat meg. - Kivétel ez alól a bonus-malus-besorolás miatti díjváltozás on kívül – a biztosítási szerződés díja a biztosítási időszak alatt csak bizonyos feltételek esetén változhat meg. Azonban a kedvezményeket azonban csakis a szerződés évfordulójakor társaságunk általunk ismert rendelkezésére álló információk alapján adhatunk, és kerülnek figyelembe vételre, amelyen későbbi díjkedvezményre vonatkozó igény- és illetőleg jogosultság későbbi bejelentése esetén csak a következő biztosítási időszakra lehet őket módosítani.

A biztosító díjszámítási értesítőjében javított részek legizgalmasabbika az *amely* vonatkozó névmási kötőszó helytelen használata. E kötőszavak használata nyelvünkben sohasem volt teljesen egységes. Mire rendszere azzá válhatott volna, addigra sajnos a 18. században tömegesen betelepített német ajkú lakosság erőteljes nyelvi hatása miatt letért addigi pályájáról. Itt nincs időm annak részletes bemutatására, hogy az a rendszer hogyan épül fel, csak annak érzékeltetésére, hogy a biztosító leveléből idézett mondat vonatkozó névmási kötőszava nincs rendjén. Sőt, egészen biztosan nemigen lehet azt sem eldönteni, hogy mire vonatkozik.

a) A legkínálkozóbb lehetőség, hogy itt az *amely* kötőszót az *ami* helyett használják – vagyis ún. „mondatfejes” vonatkoztatásban, a főmondat egészére utaló kötőszóként – ez manapság többször is megtörténik. Ekkor a mondat értelme az lenne, hogy a biztosító azon tudna változtatni a következő biztosítási időszakra, hogy a „kedvezményeket” (valójában a kedvezményre jogosító körülményeket) csak a szerződés évfordulójakor tudják figyelembe venni. Ez azonban teljesen értelmetlen jelentés, hiszen ezen a biztosító nem tud változtatni a biztosítási díj megszabásakor, törvény írja elő neki, hogy mikor kell figyelembe venni a kedvezményre jogosító körülményeket.

b) A másik lehetőség, hogy az *amely* a *kedvezmények* többes számú névszóra vonatkozik. Ennek meg az a baja, hogy a kötőszó egyes számú, vonatkoztatója pedig többes számú. Manapság ez is előfordul, nincs nap, hogy ne hallhatnánk ilyen, az egyeztetési szabályokat megszegő mondatokat. Eleinte – kb. 10–15 éve van ennek – csak az *ami* kötőszó számát nem egyeztették. Az *amely* kötőszó ritkábban használatos, és csakis a választékosabb nyelvhasználatra törekvők nyelvezetére jellemző, ezért számbeli egyeztetése tovább megmaradt. A példából láthatjuk, hogy az egyeztetés hiánya most ebbe az irányba is továbbterjedt. Szomorúan megállapíthatjuk, hogy a vonatkozó névmási kötőszók helytelen, kevert használatának rendszere immáron kiteljesedett.

3. Mondandómat egyetlen gondolatban összegezve, összefoglalva, egyszersmind kiegészítve: a jog és közigazgatás nyelvén való pontos és közérthető fogalmazás kívánalmát nem a köznép kényelmi szempontjai indokolják, még csak nem is csupán a demokrácia kiteljesítésének követelménye, hanem a társadalmi működés fenntarthatósága. Nyelvi környezetünk nem válhatik oly mértékig széttartóvá (inkoherenssé), hogy az már veszélyeztesse az állampolgárok anyanyelv-használati körének teljességét. A jogi és közigazgatási nyelvnek a szabatos, világos és közérthető fogalmazás irányába való térítése nemzeti létkérdésünk: húsba vágó nyelvstratégiai feladat.

Irodalom

- Katona József Álmos – Maleczki József (szerk.) 2016. *A pontos fogalmazás művészete*. Magyar Nyelvstratégiai Intézet. Budapest.
- Strandvick, Ingemar 2016. Plain Language in Sweden – Közérthető nyelvhasználat Svédországban. In: Katona József Álmos – Maleczki József (szerk.) 2016. *A pontos fogalmazás művészete*. Magyar Nyelvstratégiai Intézet. Budapest. 48–72.

Mélyszegénységben élők nyelvi hátránya

1. Bevezetés

Szokás a leszakadást, a társadalmi hátrányokat és a társadalomból való kizáródás jelentős részét az **alacsony iskolázottságra** visszavezetni. Ez a folyamat legtöbbször **nyelvi-kommunikációs gyökerű**, amely előidézi a társadalomtól való leszakadást, a munkaerőpiacról való tartós kiszorítottságot, sikertelenséget. A nyelvi hátrány olyan összetett fogalom, amelyet használunk a nyelv, illetve beszédpatológia tárgykörébe tartozó fizikai, szervi, fejlődési eredetű nyelvi diszfunkciók megnevezésére, de olyan esetekre is, amikor a nyelvi problémák hátterében társadalmi-kulturális, szocializációs, ideológiai, megélhetési okok állnak. A fentiek értelmében tehát a **nyelvstratégiai gondolkodás fontos része kell, hogy legyen a hátrányos helyzetű csoportok nyelvi helyzete, mert a nyelvi hátrány, napjainkban a magyar társadalom egyre szélesebb rétegeit érinti vertikálisan és horizontálisan is.**

2. Mit értünk szegénység, mélyszegénység alatt?

A szegénység fogalmát egyaránt használjuk a köznyelvben és a tudományos életben is. Mikor és kit tartunk szegénynek, az viszonylagos, általában az anyagi erőforrások meglététől vagy hiányától tesszük függővé. A szegénység meghatározására egységes, mindenki számára elfogadott definíció nincs, az állapot megközelítését a megismerési, megközelítési célok határozzák meg. A szegénység mérésének megközelítő mérőszáma a jövedelem, illetve a kiadás, összetettebb vizsgálatánk eredményei a deprivációs mutatók. Giddens két különböző szegénységfelfogást különböztet: meg az abszolút és a relatív szegénységet. „Abszolút szegénység (absolute poverty) az egészséges létezéshez minimálisan szükséges javak megléte alapján meghatározott szegénység.” (Giddens 2008: 775). Vagyis abszolút szegény az, akinek az emberi létezéshez alapvetően szükséges erőforrásai sincsenek meg: elegendő élelem, megfelelő otthon, alapruházat, tehát az ember életben maradáshoz elengedhetetlenül szükséges szint (standards). Ez a definíció a világ bármely részén élő személyre igaz. „Relatív szegénység (relative poverty) egy adott társadalom általános életszínvonalához képest meghatározott szegénység” (Giddens 2008: 790). Ez az jelenti, hogy egy adott társadalmon belül különböző életszínvonalon élő emberek közötti különbségből határozzuk meg a szegénységet. Ezt a definíciót már nem tudjuk

általánosítani a világ bármely személyére, hiszen egyes országok között hatalmas eltérés van az életszínvonal tekintetében.¹

Az abszolút szegénység mérőszáma a szegénységi küszöb, a létminimum. Mélyszegénységben élőknek azokat tekintjük, akik a létminimum alatti jövedelemből élnek. A mélyszegénység olyan élethelyzet, amelyben az alapszükségleteket, a minimális életkörülményeket sem képes saját erőforrásaiból biztosítani. A szegénység kockázati tényezőinek többsége vagy mindegyike jelen van a mélyszegénységben élő személy vagy család életében: az alacsony iskolázottság, a munkanélküliség, a települési vagy lakóövezeti szegregáció és az ezekből eredő súlyos szociális deficitek. Amíg a szegénység lehet átmeneti és akár önerőből is sikerülhet kijutni belőle, addig a mélyszegénység olyan tartós állapot, amelyből saját erőből kijutni lehetetlen. Generációkon keresztül átöröklődik, hiszen mivel a mélyszegénységben élő kilátástalan helyzetét nem tudja elhagyni, nincs lehetősége abból a környezetből kilépni, amely nem biztosítja számára a minimális megélhetéshez szükséges erőforrásokat sem. Ezekhez adódik még a szegénység kultúrája, ez segíti a mindennapok túlélését, a hosszú távon beépült életstílus azonban gátolja a kitörés lehetőségét. Oscar Lewis a szegénység kultúrájának vizsgálata során azt tapasztalta, hogy a szegénység, a hátrányos jövedelmi helyzet nemcsak alacsony életkörülményeket hoz magával, hanem sajátos kultúrát is teremt, az értékek és magatartások olyan rendszerét, amely eltér a középosztályi vagy az általánosan elfogadott kultúrától. Ez a kultúra segíti a túlélésüket, ugyanakkor gátolja, hogy kilépjenek a szegénység státusából, vagyis aki szegénnyé válik, az az is marad, sőt nemcsak ő, de vélhetően leszármazottai is (vö. Spéder 2002). A mélyszegénység nyelvi másságot is okoz, ez megnehezíti a leszakadó gyermeknek és felnőttnek a hozzáférést a felzárkóztatás legfontosabb eszközeihez, az oktatáshoz.

3. Szakirodalmi előzmények

„Abban a korban, amikor a faj, a bőrszín, a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználata alapján történő diszkrimináció” (Milroy 1998: 64–65, idézi Sándor 2011: 241).

Külföldi és magyar kutatók egyaránt tanulmányozták és vizsgálták a nyelvi hátrányt. A teljesség igénye nélkül ismertetek néhány meghatározó felfogást. Bernstein megalkotta klasszikus elméletét a kidolgozott és a korlátozott nyelvi kódokról. Tézise az volt, hogy más nyelvi kódot használnak a különböző társadalmi osztályokba tartozók, ám az iskola ezt nem veszi figyelembe, így a

¹ Gondoljunk csak arra, hogy egy egész üzletág épült hazánkban a Németországban lomtalanításkor kidobott tárgyak, ruhák hazahozatalára és értékesítésére. Ami ott értéktelenné vált, az itt még értékes.

korlátozott nyelvi kódot használó tanulókat hátrányos helyzetbe hozza (Bernstein 1975, vö. még Crystal 2003: 58–59.)

Lawton kutatása során megállapította, hogy tanítással leküzdhető a tanulóban meglévő képesség és az általuk használt nyelv között meglévő különbség. A nyelvi hátrányt tehát a nyelvi diszfunkcióval, sérüléssel azonosítja. A beszéd, a beszédmegértés, az olvasás, az írás és a jelhasználat rendszerszerű fogyatékossága ez a diszfunkció, melynek következtében az egyén nem lesz képes egyenrangú félként részt venni a kommunikációs helyzetekben (Lawton 1974). Pap Mária és Pléh Csaba – nyilván már ismerve Bernstein addig megjelent tanulmányait – kimutatta, hogy Bernstein elmélete hazánkban is helytálló (Pap – Pléh 1972).

Bartha Csilla tanulmányában a nyelvi másságról a következőket írja: a nyelvi hátrány olyan lemaradások összessége, melyek a személyiségfejlődésben, társadalmi kapcsolatokban és a társadalmi érvényesülést biztosító kommunikációban jelentkeznak. Ezek háttérben külső okok, mint társadalmi-kulturális, szocializációs, ideológiai és gazdasági tényezők azonosíthatók (Bartha 2002: 84).

Mit jelent a hátrány, a hátrányos helyzet? A hátrányos helyzet relatív fogalom, az adott társadalom más tagjaival való viszonyítás következménye. A hátrányosság azonban mindig konkrét helyzettől függ. Ok és okozat összefüggése, amelyben a pedagógiai, a pszichológia és egyéb tudományágak vizsgálati területei és a társadalmi jelenségek keverednek. A nyelvi hátrány gyűjtőfogalom, beletartozik a nyelvjárást beszélők nyelvi hátrányos helyzete, a kisebbségi nyelvet anyanyelvként beszélőké, a mélyszegénységben élők, a siketek, a kétnyelvű romák nyelvi hátránya.

4. A kutatásról

2015–2016-ban a Magyar Nyelvstratégiai Intézet támogatásával² a mélyszegénységben élők nyelvi hátrányát kutattuk Szentesen, ahol a helyi hajléktalanszállón élő emberek nyelvhasználatát vizsgáltuk, kutatásunknak a *Nyelv és hátrányos helyzet* címet adtuk. A szentesi szállón élő otthonatlan emberek a társadalom különböző csoportjaiból kerültek egy fedél alá. Nők, férfiak, diplomások, analfabéták, romák és magyarok, fiatalok és öregek, alkoholisták és szenvedélybetegségektől mentesek, mentálisan retardáltak és mentálisan egészségesek stb. kénytelenek összezárva együtt élni. Közösségben töltik minden napjaikat, mégis magányosak. Társadalmi kirekesztettségük, elszigetelődésük, folyamatos leépülésük, devianciáik okozója a megfelelő tudás- és a kapcsolati tőke hiánya.

Célzott alapkutatást végeztünk, mégpedig félig strukturált, rögzített kérdőív alapján. Kutatásunk célja ráirányítani a figyelmet a társadalom leghátrá-

² Szoták Szilvia vezetésével

nyosabb helyzetű csoportjára interdiszciplináris (szociolingvisztikai, szociológiai, szociálpolitikai, jogi, pszichológiai, demográfiai) megközelítésben. Célunk meghatározni, kijelölni a jövőre nézve specifikus stratégiákat a hajléktalan emberek szükségleteivel összhangban, ehhez megvizsgálni, hogy melyek azok a tényezők, amelyek szignifikánsan befolyásolják a hajléktalan emberek nyelvhasználatát (speech, language, communication needs).

Összesen 46 különböző korú, hajléktalanságban élő emberrel készítettünk interjút. A legfiatalabb 21 éves volt, a legidősebb 70 éves. Hat témacsoportra osztottuk kérdéseinket, az első a szociológiai adatokat tartalmazta, a másodikban a kapcsolatrendszerüket térképeztük fel, majd felmértük a szövegalkotási és az íráskészségüket, olvasási szokásaikat, tömegkommunikációs eszközökhöz való viszonyukat és ezek használatának gyakoriságát. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy mit gondolnak, hogyan látják ők a hajléktalanságot, mi a véleményük a hajléktalan emberről, s hogy van-e, illetve milyen jövőképük van.

A teljes anyagot most nem fogom bemutatni, kutatásunk eredménye ebben az évben elérhető lesz az interneten. Tanulmányunk igazolja, hogy a leszakadás és a társadalmi hátrányok jelentős része a szociális hátrányra, a nem megfelelő iskolázottságra, az ezekből adódó kapcsolati tőke elvesztésére, a mindezekből adódó társadalmi szegregációra vezethető vissza, és ez legtöbbször nyelvi-kommunikációs gyökерű.

Hogyan lehet eljutni a hajléktalanság állapotához? Mi a szerepe ebben a nyelvi hátrálynak? Azok az emberek, akik mélyszegénységbe születnek, többnyire nyelvi hátránnyal kezdik az iskolát, feltételezésem szerint egy olyan halmozottan hátrányos településen, ahol nincs lehetőségük a felzárkózásra, mert nincs fejlesztő pedagógus, és ennek következtében az iskolai kudarc miatt fokozatosan lemorzsolódnak. Tanulatlanul nincs esélyük a munkaerőpiacon való sikeres megjelenéshez: nem találnak munkát, munkanélküliségben élnek, feldolgozatlan kudarcaik pedig szenvedélybeteggé teszik őket. Az alkohol és a droghasználat nyomot hagy a kommunikációjukban is. Szendélybetegségeik rabjaként – melyeknek költségét mindenáron biztosítani akarják – könnyen léphetnek a bűnözés útjára. Közben folyamatosan társas kapcsolatokat veszítenek. Mire szabadulnak a börtönből, olyan értékvesztésen mennek keresztül, hogy „kiilleszkednek” a társadalomból, kikerülnek a társadalmi margóról (vö. Albert – Dávid 1998). A társadalmi margó fogalmát Wiesman (1970) alkotta meg. De mielőtt idézem tőle a fogalom leírását, szeretném tisztázni a *társadalmi margó* fogalmát. A *margó* ebben a jelentésben nem lapszélt jelent, egy határvonalon kívüliséget, hanem éppen az ezen belüliséget. „A társadalmi margó az az egyén rendelkezésére álló tér (*leeway*), amelyen belül hibázhat a munkahelyén, hitelre vásárolhat, vagy jelentős másikkal lábára léphet anélkül, hogy komoly retorziók érnék, például kirúgnák a munkahelyéről, megtagadnák tőle a hitelt, vagy elveszítené barátait vagy a családját. Ha az embert jól ismerik, és sok vonzó tulajdonsága van, elég társadalmi margóval rendelkezik ahhoz, hogy

kellemetlen jellemzői is lehessenek. A társadalmi margó azokat az emberi erőforrásokat is magában foglalja, amelyekre a személy katasztrófa, például munkaképesség elvesztésével járó baleset, elbocsátás vagy letartóztatás esetén számíthat. Egy margóval rendelkező személy ilyen esetekben segítséget kaphat a családjától, munkaadójától vagy barátaitól. A társadalmi margó tehát olyan attribútum, amit mások tulajdonítanak az egyénnek, bár ezt részben képes az egyén manipulálni, és természetesen cselekedetei is befolyásolják. A társadalmi margó az aktor befolyási körében lévő emberek jóakaratából és abból az időből, hitelből vagy pénzből áll, amit szükség esetén az egyén segítésére hajlandók áldozni.” (Idézi Albert – Dávid 1998)

A társadalmi margó elvesztése teljes kapcsolatvesztést jelent. Ha az embernek nincsenek kapcsolatai, akkor nincs, aki segítene rajta, teljes apátiába süllyed, az élete céltalanná válik. Kutatásunk során megállapítottuk, hogy a vizsgált hajléktalan emberek többségének ez az életútja. A felsorolt állapotok bármelyike okozhat nyelvi hátrányt, nem kell a hajléktalansághoz vezető minden állapotot átélni.

Miért a hajléktalanok nyelvét vizsgáltuk? A hajléktalanság a szegénység legsúlyosabb foka, a társadalmi kirekesztettség legalsó szintje. Sok tekintetben nincs különbség a hajléktalanok és az otthonnal rendelkező nagyon szegények között, de a hajléktalanság mégis súlyosabb. A társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok nyelvi felzárkóztatásának hatékony módszereihez nagyobb sikerrel érünk el, ha először a legrosszabb helyzetben lévő csoportot, réteget vizsgáljuk. Szociális szakemberként azt vallom, hogy mindig a legsúlyosabb helyzetet kell jól diagnosztizálni. Ha a súlyos helyzeteket eredményesen tudjuk kezelni, akkor a kevésbé súlyos esetekben biztosan megtaláljuk a megfelelő eszközöket a probléma orvoslására. A diagnózis során megjeljük a hátrány okainak azon pontjait, tüneteit, amelyeket a későbbiekben a stratégia felépítése során hasznosítani tudunk.

A hajléktalan emberek tehát a szegények társadalmi csoportjába tartoznak, Magyarországon pedig a rendszerváltás óta a szegény emberek helyzete súlyosbodott, arányuk növekedett (talán az utóbbi években tapasztalható csak egyfajta stagnálás). A hajléktalanságban élők száma ugyancsak a rendszerváltozás óta fokozatosan újratermelődik. A Február Harmadika nevű civilszervezet minden évben felmérést készít február harmadikán a hajléktalanságban élőkéről. A legutolsó eredményeik szerint egyre nagyobb az alacsony iskolázottságú hajléktalan fiatal száma. Nő azoknak a fiataloknak a száma is, akik nem állami gondoskodásból, hanem családokból kerülnek az utcára: 10%-ot tesznek ki azok a 30 év alatti hajléktalan fiatalok, akiknek semmiféle iskolai végzettségük nincs (FHM 2015, vö. még BMSzKI 2016).

Mártonfi György a Heti Világgazdaságnak nyilatkozta: tavaly ősszel már 36 ezer 25 év alatti közfoglalkoztatott dolgozott Magyarországon. A 16 éves korig tartó tankötelezettség miatt nagyon sokan már ebben a korai életkorban

kikerülnek az iskolából, mert a családot erre viszi a szükség. Közben a szakképző iskolákban 30 százaléknál is nagyobb a lemorzsolódás a szakember szerint. (Mártonfi 2016)

5. Összegzés, feladatok

Magyarországon magas a funkcionális analfabéták száma, többek között ez is oka a társadalmon belül a köznyelv nagyon különböző színvonalú használatának. A funkcionális analfabetizmus ezzel együtt hozzájárul társadalmi kirekesztettséghez is. Ha családi, kulturális okokra visszavezethető nyelvi hátránnyal indul el egy gyermek az iskolába, az tanulási problémát okoz, sikertelenséget, korai iskolaelhagyást, a későbbiekben munkanélküliséget. A munkanélküliség pedig az egyik fő oka az otthon elvesztésének, a hajléktalanlét kialakulásának. Éppen ezért fontos stratégiai elem a nyelvi felzárkóztatás. A nyelvstratégia kiemelt célja, hogy az egységes köznyelvnek mint a boldogulás egyik alapfeltételének kielégítő szintű ismerete általánossá váljon. Ehhez a nyelvi felzárkóztatás mellett nélkülözhetetlen a hátrányos nyelvi környezet okozta hiányok időbeni orvoslása. Az esélyegyenlőtlenség csökkentése érdekében az adott társadalmi helyzetre, az eltérő adottságokra, képességekre kell fókuszálni. A hajléktalan emberek reszocializációja nem valósulhat meg nyelvi felzárkóztatás nélkül.

Irodalom

- Albert Fruzsina – Dávid Bea 1998. Hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből. *Szociológiai Szemle* 1998/4: 120–138.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/9804albert.htm>
- Bartha Csilla 2002. Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra* 12/6–7: 84–93.
- Bernstein, Basil 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- BMSzKI 2016. Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei. Éves adatfelvételek.
<http://www.bmszki.hu/hu/eves-adatfelvetelek> Utolsó letöltés: 2017. január 30.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- FHM 2015. Február Harmadika Munkacsoport: "Az alsó tízezer" – gyorsjelentés a 2015. februári hajléktalan adatfelvételről
<http://www.diszpecserportal.hu/hirek/belfoeld/2488-qaz-also-tizezerq-gyorsjelent-es-a-2015-februari-hajlektalan-adatfelvetelr.html>
Utolsó letöltés: 2017. január 20.
- Giddens, Anthony 2008. *Szociológia*. Osiris. Budapest. 775–779.
- Lawton, Denis 1974. *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Fordította: Pap Mária. Gondolat. Budapest.
- Mártonfi György 2016. „Rögtön a születésnap után eltűnedezték a kölykök” G. Tóth Ilda interjúja Mártonfi György oktatáskutatóval. *Heti Világgazdaság* 2016. január 9.

http://hvg.hu/itthon/201602_valaszol_martonfi_gyorgy_oktataskutato_a_ko

Utolsó letöltés: 2017. január 30.

- Milroy, James 1998. Children can't speak or write properly anymore. In: L. Bauers – P. Trudgill (eds.): *Language Myths*. Penguin. London. 58–65.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 15/2: 52–58.
- Sándor Klára 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 45–46: 241–259.
- Spéder Zsolt 2002. *A szegénység változó arcai –Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.
- Wiseman, Jacqueline 1970. "Stations of The Lost: The Treatment of Skid Row Alcoholics." University of Chicago Press. Chicago.

A nyelvpolitikai stratégia külhoni vonatkozásai

A nyelvről való gondolkodás épp olyan sokféle, mint amilyen sokszínű a Föld nyelvi helyzete. Igaz ez a nyelvi sokszínűség a Kárpát-medencére is, ahol a magyar nyelvet nyolc országban beszélik, hivatalos státusa azonban csak az anyaországban van. A nyelv folyamatosan változott a történelem folyamán, általában a nyelvet beszélő emberek igényeinek megfelelően, de találkozunk erőszakos beavatkozásokkal is. Azoknak a tényezőknek a száma, amelyek a nyelvre hatást gyakorolnak, mai globalizált világunkban megnövekedett, a technikai változásoknak köszönhetően felgyorsult, ezért különösen fontos a nyelvről való tudatos stratégiai gondolkodás. Jelen esetben nemzeti nyelvünk, nemzeti nyelvünket beszélő közösség jövője a tét.

1. Általában a nyelvstratégiáról

Szerte a világban vannak olyan országok, amelyekben a nyelvpolitikai gondolkodás a kormányzati politika része; ezeknek az országoknak (Észtország, Finnország, Skócia, Írország, Izland, Franciaország, Izrael stb.) van nyelvpolitikai stratégiája. Ezen anyagok mindegyikében közös, hogy saját szempontjuk szerint eredményesen tudják befolyásolni országuk nyelvi környezetét, s céljuk nemzeti nyelvük, kultúrájuk és közösségük fennmaradása, fejlődése és versenyképessége a jövőben.

A nyelvről való stratégiai gondolkodásnak vannak hagyományai a magyar nyelvészek körében is (vö. Balázs 2001, Kontra 2010, Szoták 2011, Kiss 2012, Péntek 2012, Tolcsvai 2013 stb.)¹. Hiányát érzi a szakma és a teljes magyar nyelvközösség. Jelen tanulmányban egy lehetséges nyelvpolitikai stratégiának a külhoni magyarságra vonatkozó részéről értekezem.

2. A stratégia vonatkozási területe és egyéb körülmények

Egy mai magyar nyelvstratégia megalkotásakor figyelembe kell venni a Magyarországon élő magyarok, a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségek és siket közösségek, valamint a Kárpát-medencében élő tömb- és szórványmagyarság, magyar nemzetiségű cigányság, illetve a nyugat-európai és tengeren túli diaszpóra nyelvi igényeit és sajátosságait (Szoták 2011: 251). A stratégia megalkotásakor teljes nyelvterület egységében gondolkodnak a nyelv-

¹ Számos, kormányzati megrendelésre készült, meg nem jelent kézirat is létezik a témakörben.

vészek (vö. Balázs 2001, Kontra 2010, Szoták 2011, Kiss 2012, Péntek 2012, Tolcsvai 2013), és ez a gondolkodás érhető tetten a magyar kormány felelősségvállalásában, Magyarország Alaptörvényében is.²

Mivel bármely közösség nyelvi viselkedése csak az őt érintő szocio-kulturális környezet ismeretében értelmezhető (Haugen 1972), így a magyar nyelv jövőjéről szóló stratégia megalkotásához is mindenekelőtt alapos helyzetfelmérés szükséges, majd ezután következik a cselekvési terv: felelősök megnevezésével, határidők kijelölésével és a lehetséges költségek megtervezésével.

Tudományos alapossággal és tárgyilagossággal fel kell tártani a magyar közösségek szociális, gazdasági, kulturális, politikai, vallási és nyelvi helyzetét, a nyelvi folyamatok irányát, és meg kell ismerni minden olyan tényezőt, amely akadályozza az egyént abban, hogy anyanyelvét a mindennapokban az egyes nyelvi színtereken használja, valamint abban, hogy a nyelvét a család és oktatási intézmények révén átörökíthesse (Szoták 2011: 251). Végül is a nyelvpolitika (*language policy*) hosszabb távú döntései és irányai attól függnek, hogy hogyan készítjük elő őket (Szépe 2001: 113).

Hozzá tartozik a teljességhez, hogy a magyar nyelv rendszerváltás utáni helyzetéről itthon és külföldön (pl.: Bartha et al. szerk. 2011, Benő–Péntek 2011) is számos kutatási eredménnyel rendelkezünk, azonban nem elegendővel. A hiány egyik oka, hogy a kutatások legtöbbször anyagi okok miatt nem rendszerezettek, s bizonyos területeken hiányzik a nyomon követés és a folyamatos monitoring.

A Trianon következtében bekövetkezett nyelvi szétfejlődés következménye, hogy a magyar nyelv Magyarország határain kívül egyszerre még hét országban használatos (vö. Szilágyi 2008: 105). A rendszerváltás óta azonban ez a folyamat megfordult, a nyelvi határtalanítás egyre intenzívebb, a hajdan szétszakitott területek közeledése és egységesülése folyamatos.

Magyarország a rendszerváltás óta politikai ciklusonként eltérő intenzitású és sikerű nemzetpolitikát folytat. A Nemzetpolitikai Államtitkárság gon-

² A Preambulumban ezt olvashatjuk: „Ígérjük, hogy megőrizzük az elmúlt évszázad vihariban részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét.” A D cikk kimondja, hogy „Magyarország az egységes magyar nemzet eszméjétől vezérelve felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért, elősegíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, előmozdítja együttműködésüket egymással és Magyarországgal.” Az Alaptörvény XXIX. cikkében a 13 nemzeti kisebbség vonatkozásában ezt olvashatjuk: „A Magyarországon élő nemzetiségek államalkotó tényezők. Minden, valamely nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárnak joga van önazonossága szabad vállalatához és megőrzéséhez. A Magyarországon élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználatához, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználatához, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz.”

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV

dozásában 2011-ben elkészült a nemzetpolitikai stratégia,³ amelyhez a külhoni magyarságra vonatkozó nyelvpolitikai stratégiának illeszkednie kell, a kettő nem valósulhat meg hatékonyan egymás nélkül (Szoták 2011).

A fentiek ismeretében teljes magyar nyelvterületre vonatkozó stratégia és a hozzá kapcsolódó cselekvési terv megalkotása csak is konszenzussal történhet: a hazai és külhoni szakemberek és a magyar kormány együttműködésével, a végrehajtás szándékával, s a külhoni magyarság esetében diplomáciai összefogással. Ennek megszervezésében, a dokumentum elkészülésében a Magyar Nyelvstratégiai Intézetnek kell kulcsszerepet vállalnia.

3. Azonosságok és régióspecifikus különbségek a Kárpát-medencében

Nem lehet differenciálatlanul tekinteni a határon túli magyar közösségekre. Figyelembe kell venni az egyes nemzetrészek és azok helyzete közötti jelentős demográfiai, gazdasági, jogi és politikai különbségeket, illetve a többnyire kedvezőtlen folyamatok fáziskülönbségeit, az egyes közösségek nyelvmegtartó akaratát, képességét és etnolingvisztikai vitalitását.⁴

Egy nyelv életképességét három tényező befolyásolja Giles (et al. 1977) szerint: 1. a státus: a csoport gazdasági, társadalmi, történelmi helyzete és a nyelv státusa; 2. a demográfia; 3. az intézményi támogatottság: a civil, az állami, az oktatási, az egyházi, a kereskedelmi intézményekben és a médiában. E három tényező rövid, érintőleges bemutatásával próbálom érzékeltetni a magyarlakta régiók közötti jelentős különbségeket.

A 20. század végén a szocialista rendszer bukásával bekövetkezett politikai és gazdasági átrendeződés teljesen új helyzetet teremtett a Kárpát-medencében. A demokratikus átalakulás a nemzetiségi és nyelvi jogok területén is változásokat hozott, ugyanakkor a függetlenné vált államokban a többségi

³ <http://www.nemzetiregiszter.hu/download/9/a2/00000/Magyar%20nemzetpolitika%20A4.pdf>

⁴ A Kárpát-medencei magyarlakta területek szociolingvisztikai vizsgálata csak a rendszerváltás után indulhatott el. Az MTA határon túli magyar nyelvészeti kutatóhálózatának feladatait ellátó *Termini* Magyar Nyelvi Kutatóhálózat, valamint pl. az 1988 óta megrendezésre kerülő Élőnyelvi Konferenciák révén már vannak rendszerezett ismereteink az egyes határon túli magyar közösségek nyelvpolitikai helyzetéről, a közösségek nyelvvállapotáról, a nyelvcseréről és a nyelvmegtartás kontinuumában elfoglalt helyéről. A kutatásoknak egységes hálózatot alkotó, összehangoltan működő intézményi háttere van a határon túli magyar régiókban az MTA határon túli magyar kutatóállomásaiként létrejött dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Iroda, a kolozsvári és sepsiszentgyörgyi Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, a beregszászi Hodinka Antal Intézet, a szabadkai Verbi Magyar Nyelvi Kutatóműhely, a szlovéniai és ausztriai magyar nyelvészeti kutatásokat integráló Imre Samu Nyelvi Intézet és a horvátországi Glotta Nyelvi Iroda révén.

nemzetek és a kisebbségi magyar közösségek közösségépítő törekvései keresztettk egymást.

A környező országokban elindult a nemzetállam-építés, az államnyelv státusának törvényi megerősítése, s ezzel párhuzamosan a kisebbségi nyelvek használatának korlátozására való törekvés.

A magyar nyelv minden szomszédos országban kisebbségi státusba került (vö. 1. táblázat). Azokban az országokban a legmúltányosabb a jogi helyzete a státus tekintetében, ahol a legkisebb számban van jelen a magyarság. A nagyobb régiók mindegyikében százalékos arányhoz kötött a nyelvhasználati jogok érvényesülése a jogszabályok szerint.

Országok	A kisebbségi csoport státusa a törvényekben	A magyar nyelv státusa
Románia	őshonos nemzeti kisebbség	hivatalosan elfogadott kisebbség nyelv
Szlovákia	őshonos kisebbség	hivatalosan elfogadott kisebbség nyelv
Szerbia	őshonos nemzeti kisebbség	regionálisan hivatalos kisebbségi nyelv
Ukrajna	nemzeti kisebbség	regionális kisebbségi nyelv
Horvátország	őshonos nemzeti kisebbség	regionálisan hivatalos nyelv
Szlovénia	őshonos nemzeti közösség	regionálisan hivatalos nyelv
Ausztria	őshonos népcsoport	regionálisan hivatalos nyelv

1. táblázat. A magyar kisebbség és a magyar nyelv státusa a Kárpát-medencében

A népszámlálások etnikai vonatkozású eredményei egyrészt a nemzetiségi adatok legfontosabb forrásai, másrészt közpolitikai következményekkel járnak, pl. a kisebbségi jogok területén (Kapitány 2015: 227). Ezért ahogy arra Kapitány is felhívja a figyelmet, forráskritikával kell szemlélni a népszámlálási adatokat, ugyanakkor azokról az ideológiákról sem szabad megfeledkeznünk, amelyek egy-egy adott ország népszámlálási struktúrája mögött húzódnak (Arel 1995, 2015, Szoták 2015: 30–34).

A Kárpát-medencében élő magyar kisebbség létszáma folyamatosan csökken. A folyamat kiváltó okai azonban eltérőek az egyes területeken. Míg Romániában a migrációs veszteségnek, Szerbiában pedig a természetes fogyásnak, addig Szlovákiában az asszimilációnak van benne kiemelkedő szerepe (Kapitány 2015: 227). Ezt a trendet az elmúlt időszakban sem megváltoztatni, sem intenzitását csökkenteni nem sikerült. Ennek okaira ebben a tanulmányban bővebben

nem térek ki (ld. Kocsis – Bottlik – Tátrai 2006, Gyurgyik 2012, Veres 2013, Kapitány 2015).

Régiók	A magyar nemzetiség száma 2001-ben	A magyar nemzetiség száma 2011-ben
Erdély	1415718	1216666
Felvidék	520528	458467
Vajdaság	301914	251136
Kárpátalja	151516	141000
Észak-Baranya (Ho.)	9784	8532
Muravidék	5445	4000
Burgenland	6641	10000
Összesen	2411546	2089801

2. táblázat. A magyar kisebbség száma a szomszédos országokban 2001 és 2011 között (Kapitány 2015)

Az intézményi támogatottság kérdése a Giles-féle modellben összetett: érinti a civil, az állami, az oktatási, az egyházi, a kereskedelmi intézményeket és a médiát. A környező országok magyar közösségeinek mindegyikében sikerült átmenteni/kiépíteni a magyar intézményrendszert: iskolákat, könyvtárakat, színházakat, közművelődési intézményeket stb. Ezek mindegyike az anyanyelvű kultúra fennmaradását szolgálja, de közösségszervező tevékenységük is fontos, nem beszélve arról, hogy teret biztosítanak az anyanyelv használatára és a kapcsolatteremtésre. Folyamatos állami támogatásuk létfontosságú, mivel általánosságban elmondható, hogy működésükhöz nem vagy alig kapnak támogatást a többségi nemzettől.

Több kataszteri felmérés készült a civil szervezetekről, kulturális intézményekről (pl.: az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, a Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma), amelyeknek száma a rendszerváltás után minden régióban növekvő tendenciát mutatott. Az elvándorlás, a csökkenő gyerekszám, az állami támogatás hiányának a hatása azonban ezen a területen is megmutatkozik.

4. Néhány gondolat: szempontok, célok, teendők

Az elmúlt két évtizedben összegyűlt kutatási tapasztalatok ellenére sok még a tennivaló, s elengedhetetlen lenne a változásokat követő folyamatos monitoring. Vannak adataink arról, hogy az egyes közösségekben az egyes tényezők milyen módon járulnak hozzá a közösség nyelvmegtartásához, avagy

milyen mértékben idézik elő a magyar nyelv visszaszorulását, azonban hiányzik az azonos szempontrendszer szerinti összehasonlítás. A magyar népesség nyelvcserejének, asszimilációjának, természetes fogyásának és elvándorlásának nem csupán gazdasági érdek állhat a háttérben, hanem a „megfélemlített anyanyelvhasználat”⁵ légköre is. (Péntek 2008, Szoták 2009: 1328). A szórványmentéssel, a szórványkollégiumok létrehozásával például azt kell elérnünk, hogy ne folytatódjék a ma még tömbjellegű közösségek további szórványosodása. A nyelvmegtartás ott is alapvető feladat, ahol látszólag él a közösség nyelvmegtartó képessége (Péntek 2010).

A 20. század végén a szocialista rendszer bukásával bekövetkezett politikai és gazdasági átrendeződés teljesen új helyzetet teremtett a Kárpát-medencében. A demokratikus átalakulás a nemzetiségi és nyelvi jogok területén is változásokat hozott, ugyanakkor a függetlenné vált államokban a többségi nemzetek és a kisebbségi magyar közösségek közösségépítő törekvései keresztezték egymást. A környező országokban elindult a nemzetállam-építés, az államnyelv státusának törvényi megerősítése, s ezzel párhuzamosan a kisebbségi nyelvek használatának korlátozására való törekvés. Az elmúlt időszakban végzett vizsgálatok a nyelvi leépülésre, a funkcionális térvesztésre is felhívták a figyelmet. Ez egyenesen következik a magyar nyelv jogilag alárendelt státusából a környező országok területén (regionálisan hivatalos a Muravidék és Burgenland egyes településein).

Meg kell vizsgálni, milyen tanulságokkal szolgálhatnak a jövőben a Kárpát-medencében végbemenő kisebbségi jogi szankciók. Nem mindegy, hogy a nyelvi és kisebbségi jogok/törvények mikor születnek egy közösség életében: ha az utolsó pillanatban, a nyelvcsere folyamatában, akkor a közösség már vitalitásának gyengeségéből fakadóan nem tud és/vagy nem is akar élni vele (Szoták 2009). Nagyon fontos lenne, hogy a magyar diplomáciai lépéseket megelőzze az adott területen dolgozó nyelvészekkel folytatott konzultáció, hogy olyan döntések születessenek, amelyek a más államokban élő magyar közösségek hasznára és nem kárára vannak: ez alkotmányos felelősségünk.

Ha a nyelvi jogoknak az európai integrációt kísérő nemzetközi kodifikációs folyamatait is figyelembe vesszük, el kell ismernünk, hogy a 20. század végén a Kárpát-medencei magyar közösségek számára jelentős mértékben javultak a nyelvi státustervezés esélyei, kilátásai (Csernicskó 2009; Péntek 2008), bár Ukrajnával kapcsolatban a közelmúlt eseményei kapcsán ez a korábbi megállapítás nem állja meg a helyét. Az elmúlt időszakban végzett vizsgálatok a nyelvi leépülésre, a funkcionális térvesztésre is felhívták a figyelmet. Ez egyenesen következik a magyar nyelv fentebb már vázolt, jogilag alárendelt státusából a környező országok területén.

⁵ Csak a két legsúlyosabb példát említem: az ukránosítási folyamatot és szlovák nyelvtörvény káros hatását.

A korlátozások miatt a magyar nyelv fontos színterekről (közélet, gazdaság) és funkciókból szorul ki, és adja át a helyét az államnyelvnek (Péntek 2010). Ez a nem használt funkciókhoz kapcsolódó nyelvi regiszterek leépülését eredményezi/eredményezte. A leépülésnek egyik alapvető oka az, hogy Magyarországon kívül egyik országban sincs teljes körű és minden szintre kiterjedő anyanyelvű oktatás (Szilágyi 2008: 114).

A Kárpát-medencében élő kisebbségi magyar közösségek legfontosabb nyelvi célja a magyar identitás megőrzése és az ahhoz szorosan kapcsolódó magyar nyelv és kultúra megtartása, a magyar nyelv minél szélesebb körű használatának biztosítása és ezzel párhuzamosan az adott állam társadalmi szerkezetébe történő integráció. Olyan tudás és készségek, képességek (kompetenciák) kialakítása, amelyek révén a közösségek megfogalmazhatják saját válaszaikat a folyamatosan újratermelődő, megújuló nyelvi és társadalmi kihívásokra. Ha a kisebbségi magyar közösségeket hosszú távon meg akarjuk tartani, akkor fenn kell tartani a csoportok nemzeti azonosságtudatát. Ebben az anyanyelv megtartásának, illetve az anyanyelvi oktatásnak meghatározó szerepe van, bár tömbben és szórványban egészen más odafigyelést igényel, így felértékelődik a szórványkollégiumok támogatása azokon a területeken, ahol ez indokolt. Fontos az itt végzett munka minőségének folyamatos kontrollja is.

Hiába alakítjuk ki azonban az anyanyelvűséget az iskolában, ha rajta kívül a hivatalos színtereken nem használatos. A kisebbségek célja, hogy ne csak szimbolikusan tartsák meg a nyelvüket, hanem minél több szinten használják (Péntek 2010). Összmagyar érdek a regresszió megállítása: az anyanyelv demográfiai és funkcionális térvesztésének megakadályozása. Ennek érdekében javasoljuk az anyanyelvi oktatás kérdéskörének tudományos megalapozottságát, a régiókénti igényeknek és sajátosságoknak megfelelően az anyanyelvi, ill. a kétnyelvű oktatás módszertanának kidolgozását, a magyar nyelvű tankönyvek, oktatási anyagok színvonalas átalakítását.

A kisebbségi nyelvek fennmaradásában vagy eltűnésében fontos szerepet játszik a nyelv presztízse és használati értéke (vö. É. Kiss 2004: 173), amely szorosan összefügg az adott ország gazdasági erejével. Magyarország azonban a rendszerváltás utáni előnyét mára elveszítette. A kétnyelvűség előnyt jelent a munkaerőpiacon, s a határon átnyúló vállalkozások is ösztönzik a nyelvtanulást. Ha az egyénnek valamilyen érdeke fűződik hozzá, akkor szívesen tanulja meg a szomszédos állam nyelvét. Elő kell segíteni – például az adott nyelveken való nyelvvizsgázás lehetőségének megteremtésével –, hogy az angol mellett (akár második idegen nyelvként) minél többen tanulják Magyarországon a szomszédos országok nyelvét, a szomszédos országokban pedig a magyart. A magyar nyelvtanulás presztízst növelheti pl. az is, hogy a 2010. augusztus 1-től hatályos egyszerűsített honosítási törvénynek van nyelvi feltétele. Ez napjainkban Ukrajnában a legszembetűnőbb, ahol egyre többen kutatják fel magyar felmenőiket és

iratkoznak be magyar nyelvtanfolyamokra azért, hogy az eljáráson megfeleljenek.

A határon túli szórványközösségek nyelvének és identitásának megőrzésében a **család** kultúraátörökítő szerepe a legfontosabb, a nyelvátadást ebben a közösségben lehet/kell megalapozni. Másodsorban az óvodától az egyetemig biztosítani kell az **anyanyelvi oktatás lehetőségét** ahhoz, hogy erősítsük a nyelv megmaradását. Erre ugyan vannak törvényes lehetőségek, de a határon túli régiókban a magyar nyelvűség a gyakorlatban mégsem valósul meg az oktatás minden szintjén (Szoják 2005).

A globalizáció az angol nyelv egyre nagyobb térnyerését eredményezi. A finn nyelvstratégiában (Laihonen 2009: 139; vö. Kontra 2010) már arról olvashatunk, hogy a nemzeti nyelv védelmére fordít az állam figyelmet az angollal szemben. Támogatni kell az idegen nyelvek tanulását, de azt is, hogy mindenki a saját anyanyelvén tanuljon és beszéljen, megőrizve ezzel a társadalom kulturális és nyelvi sokszínűségét. Fel kell hívni a figyelmet a magyar nyelv kulturális és tudományos értékeire, és hangsúlyozni kell fontosságát a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokban és a közéletben is. A magyar nyelv nemzeti szimbólum, a magyar nyelvű kultúra és identitás megőrzésének kerete. Különös tekintettel kell lennünk a magyar standard mellett a magyar nyelvváltozatokra, mert a nyelvhasználat sokszínűsége a magyar nyelv ereje is egyben (vö. Csernicskó 2009).

A környező országokban élő honfitársaink a magyar nyelv egy-egy kontaktusváltozatát beszélik, s ez egyebek mellett a szaknyelvek különfejlődését is eredményezte. Ezért kiemelt feladat a szaknyelvi felzárkóztatás, a szaknyelv egységesítése a Kárpát-medencében. A jelenlegi helyzeten szaknyelvi adatbázisok létrehozásával, szakkönyvek és tankönyvek fordításainak egységesítésével tudnánk változtatni – ismét csak magyarországi és határainkon kívül élő nyelvészek összefogásával. Ennek terve szerepel a Magyar Nyelvstratégiai Intézet középtávú stratégiájában.

Szükséges a magyar felsőoktatás fejlesztése egy egységes Kárpát-medencei magyar felsőoktatási térben gondolkodva. Mindez az oktatás színvonalának emelésével, a magyar–magyar akkreditáció bevezetésével és egységes minőségbiztosítási rendszer kidolgozásával, hiányszakok indításával képzelhető el. A támogatás mellett ugyanolyan fontos a rendszerben az ellenőrzés is: azaz a magyar állami finanszírozás megvalósulásának figyelemmel kísérése és számonkérése minden olyan intézményben, amely magyar költségvetési támogatásban részesül. Fontos lenne, hogy ne jelenjen meg úgy magyar állam által finanszírozott tankönyv és egyéb kiadvány, hogy egy független szakemberekből álló bizottság ne ellenőrizte volna.

A nagyobb régiókban nagy hiányt pótolna olyan elitkollégiumok létrehozása, amely befogadna minden diákot, aki magyar nyelven szeretne tanulni. Olyan egyetemi ifjúsági központtá válhatna, ahol baráti és szakmai kapcsolatok köttetnek, ugyanakkor színvonalas nyelvi és informatikai labor, digitális könyv-

tár biztosíthatná a magyar szaknyelvi képzést azoknak, akik állami intézményekben tanulnak. Ez a kollégium hozzájárulna a magyar nyelv presztízsének emeléséhez, erősítené a magyar kultúrához való kötődést.

A tannyelv választás befolyásolása, a magyar anyanyelvű és anyanyelvi oktatás vonzóvá tétele, a magyar iskolák rangjának, jó hírének növelése a Kárpát-medencében egységesen feladat. Legyen jól felszerelt, magas színvonalú, biztosítson esztétikusabb tanulói környezetet a magyar iskola úgy, hogy ne a törvény által előírt állami feladatot vegyük át/él, hanem a diplomácia eszközeivel érjük el, hogy az adott állam tegyen eleget törvényes kötelességének, s csak ezt követően adja hozzá Magyarország a szükséges pluszt. Kisebbségi létben elsődleges feladat az anyanyelv, majd az államnyelv megfelelő szintű ismerete. A gyakorlat azt mutatta, hogy szükség lenne magas szintű diplomáciai segítségre ahhoz, hogy a környező országokban az államnyelv elsajátítása használható nyelvi kompetenciát eredményezzen. Megfelelő tantervekkel, korszerű módszerekkel, nyelvkönyvekkel, ill. szakképzett nyelvtanárokkal sokat lehetne javítani az eddigi helyzeten (vö. Péntek 2001).

Már több mint két évtizede szabadon végezhetünk kutatásokat a teljes magyar nyelvterületen. A rendszerváltás óta a magyar nyelvközösség kommunikációs közösséggé is vált (vö. Péntek 2010: 14). Az egységes kommunikációs térben nagyon fontos szerepe van a magyar nyelvű sajtó, az elektronikus média támogatásának, a közösségi oldalak kihasználásának, a magyar–magyar kommunikációnak. Egy esetleges nemzeti nyelvstratégia fontos feladatai közé tartozik az is, hogy az informatikai, technológiai fejlődést követve a magyar nyelv és a magyarországi kisebbségi nyelvek minél teljesebb mértékben jelen legyenek a virtuális digitális és számítógépes térben is. (Péntek 2010)

A magyar nemzeti nyelvstratégiában helyet kell kapnia a magyar nyelvű romákra vonatkozó céloknak és feladatoknak is, mert a nagyobb régiókban a lakosság egy része roma. Nagy hiányt pótolna, ha az eddigi vizsgálatokon túl (feltételezések helyett) elkészülhetne a magyarországi és a Kárpát-medencei magyar anyanyelvű romák nyelvi, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai felmérése.

A nyelvstratégiának ki kell terjednie – egyre növekvő létszáma miatt is – a nyugati diaszpórára is, ahol az oktatásban nagy szerepet játszanak a cserkészetek és a hétvégi iskolák. Nyugati irányban sokkal inkább a szakmai, mint a pénzügyi támogatásnak van jelentősége. Szükséges lenne a hétvégi iskolák hálózatának létrehozása. Így Magyarország el tudná érni az ezekben tanító pedagógusokat, munkájukat szakmailag segíteni tudná: igényfelmérésekkel, majd továbbképzésekkel, tankönyvekkel, segédanyagokkal, de az egyes iskolák is át tudnák adni tapasztalataikat egymásnak.

5. Összefoglalás

A nyelvről való stratégiai gondolkodás egyfajta tudatos társadalom-politikai magatartást feltételez, és a gyakorlatban feladatok hosszú sorát jelenti a nyelvi tervezés, a nyelvi revitalizáció, a nyelvművelés, a nyelvi jogok, az oktatás stb. területén. Ez a magyar nyelv és nemzet jövőjét szolgáló tudatos gondolkodás és cselekvési sor csakis konszenzussal és kormányzati szándékkal valósulhat meg.

Irodalom

- Arel, Dominique 1995. The Temptation of the Nationalizing State. In: Vladimir Tismaneanu (ed.): *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*. M. E. Sharpe. Armonk, N.Y. 157–88.
- Arel, Dominik 2015. A népszámlálásokban megjelenő nyelvi kategóriák: vissza- vagy előretételezés? *Regio* 23/3: 1–20.
http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/71/pdf_52
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.) 2011. *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely – Kolozsvár.
- Csernicskó István 2009. A nyelvi jogi szabályozást meghatározó tényezők Ukrajnában. *Magyar Tudomány* 11: 1297–1303.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Giles, Howard – Bourhis, Richard Y. – Taylor, Donald M. (1977). Towards a theory of language in ethnic group relations. In: Giles, Howard (Ed.): *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. Academic Press. London. 307–48.
- Gyurgyik László 2012. Kik vagytok, ismeretlenek? *Pro Minoritate* Ősz: 39–52.
- Haugen, Einar 1972. *The ecology of language*. Stanford University Press. Stanford.
- Kapitány Balázs 2015. Külhoni magyar közösségek. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk): *Demográfiai portré*. KSH. Budapest. 227–240.
- Kiss Jenő 2012. A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága. In: Eplényi Kata– Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. Budapest. 32–43.
- Kocsis Károly – Bottlik Zsolt – Tátrai Patrik 2006. *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban*. Magyar Tudományos Akadémia, Földrajz-tudományi Kutatóintézet. Budapest.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- Laihonen, Petteri 2009. A finn nyelvpolitika. In: *Magyar Nyelvjárások XLVII*: 119–145.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram. Pozsony.
- Péntek János 2010. Változatok és változások a mai magyar nyelvben. *MNy*. 2010/1: 14–23.

- Péntek János 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. Budapest. 136–152.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Iskolakultúra. Pécs.
- Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. Budapest. 105–117.
- Szoták Szilvia 2005. Az identitás „morzsái”. Örvidéki civil szervezetek a magyar nyelv és kultúra fennmaradásáért. In: Szoták Szilvia – Bakó Boglárka (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 209–225.
- Szoták Szilvia 2009. Törvényes garanciák és gyakorlat a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság életében. *Magyar Tudomány* 11: 1321–1329.
- Szoták Szilvia 2011. Gondolatok egy magyar nyelvstratégia szempontrendszerének kidolgozásához. *Hungarológiai Évkönyv* XII/1: 251–259. Dialóg Campus Kiadó. Pécs.
- Szoták Szilvia 2015. Nyelvi ideológiák és etnicitás az osztrák censusokban. *Regio* 23/3: 30–38. http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/73/pdf_55
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: a magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei. *Magyar Nyelv* 109/1: 14–31.
- Veres Valér 2013. Népszámlálás 2011: A népességszám, foglalkozásszerkezet és iskolázottság nemzetiség szerinti megoszlása Romániában. *Erdélyi Társadalom* 11/2: 23–54.

II

Nyelvészet és irodalom

Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar–szlovák településnevekben

1. Bevezetés

Dolgozatom bevezetőjében meg kell említenem, hogy bár szakterületem nem a névtan, a nyelvtudomány ezen ágának mégis vannak olyan vonatkozásai, amelyek saját kutatásaim szempontjából is nagyon érdekesek. Ennek következtében a névtanban használt megközelítésmódot csak részben tekintem mérvadónak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az alapvető névtani szakirodalmi forrásokat figyelmen kívül hagyom, hanem azt, hogy számomra a településnevek jelentéstani vonatkozásai a legfontosabbak. Egy korábbi tanulmányomban (Lőrincz G. 2015) a Magyarországon anyakönyvi bejegyzésre alkalmasnak minősített férfitótnévek variációjának néhány kérdésével foglalkoztam (a teljes férfi- és női utónévanyag feldolgozása folyamatban van), jelen dolgozatban pedig a szlovákiai magyar–szlovák településnevek variációjának néhány jellemzőjét ismertetem.

2. Elméleti alapvetés

Kiindulásképpen tisztáznunk kell a variativitás fogalmát. Mivel a településnevek vizsgálata a lexikai szinthez kapcsolódik, ezért csak a lexikai variánsok meghatározására szorítkozom: „A lexikai variánsok olyan nyelvi változatok, amelyek alakilag nagyon hasonlóak (csak részleges alaki, nem morfémaértékű eltérést mutatnak), referenciális (denotatív) lexikai és grammatikai jelentéseik teljesen azonosak, de pragmatikai jelentéseik eltérőek, azaz közöttük az egyes nyelvrétegbeli vagy kommunikációs helyzetekben való használhatóságukban mutatkozik különbség” (vö. Lőrincz J. 2009: 110). A lexikai szintű variativitás meghatározásakor tehát jelentésbeli és alaki szempontokat egyszerre kell szem előtt tartani.

A szakirodalomban több esetben megfigyelhető terminológiai többértelműség a variativitás és a vele azonos jegyeket is mutató lexikológiai jelentésviszonyok kapcsán. A variánsokat legtöbbször a szinonimákkal (vö. Benkő 1988: 68, Dömötör 2004: 72, Gombocz 1997: 60, Haader 2001: 367, Hadrovics 1992: 93), közülük is leginkább a szinonim képzővel létrehozott azonos tövűekkel (*zongorál–zongorázik*, *tördel–tördös*) cserélik fel a szakemberek, aminek legfőbb oka a nagyfokú alaki hasonlóság (vö. Lőrincz J. 2011: 138,

Juhász 1980: 113). Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert a példaanyagban a településnév-szinonimáknak csak ezzel a csoportjával foglalkozom.

A továbbiakban a köznevek és a tulajdonnevek denotatív jelentésének és denotációjának különbségét kell tisztáznunk. A denotatív (megjelölő) vagy konceptuális (fogalmi), más megnevezéssel kognitív (ismeretei/tudati) vagy logikai jelentés a közszavak esetében azoknak az azonosító jegyeknek az összessége, amelyek a jelöltet (*szék, fiú, tehén*) megkülönböztetik valamennyi más létezőtől (vö. Lőrincz 2009: 50 és Szende 1996: 22–25), azaz amelyek alapján eldönthető, hogy egy dolog melyik nyelvi kategóriába tartozik, vagyis mi a neve (vö. Szilágyi N. 1996: 39). A denotatív jelentés a jelentésszerkezet központi magja (vö. Kiefer 1983: 84). A denotáció (jelölési érték) a szakirodalomban vagy a jelnek a vele jelölt dologgal vagy a jelnek a fogalommal való kapcsolata (vö. Lőrincz 2009: 124 és Pethő J. 2006: 36), ami „... magában foglalja azoknak az elkülönítő, más oldalról azonosító jegyeknek az összességét, amelyek egy dolgot elkülönítő értékkel általánosan és elégségesen meghatároznak” (Pethő J. 2006: 36).

A tulajdonnevek denotatív jelentése és denotációja vitatott: „A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval, Martinkó fogalmazásában »a jelölt dolog tudati képével«. [...] Nyilvánvaló, hogy a tulajdonnév jelentése nem maga a jelölt dolog (...), hanem a jelölt dologra való vonatkozás” (J. Soltész 1979: 29). Kiefer Ferenc szerint a tulajdonnév (denotatív) jelentése az az egyed, amelyre maga a tulajdonnév vonatkozik (2000: 159–166), vagyis nem a jelölt dolog tudati képe, hanem maga a jelölt dolog. Több kutató is úgy gondolja azonban, hogy a tulajdonnév jelentése megegyezik a név etimológiájával (vö. Hajdú 2003: 82).

A tulajdonnév jelentésének meghatározása a szakirodalomban ugyan nem egységes, az azonban tény, hogy: „A tulajdonnevek hangalakjai és denotátumai (a jelöltek) között hasonló összefüggések vannak, mint a közszavak alakja és jelentése között” (Hajdú 2003: 89).

Ezeknek az összefüggéseknek a szemléltetésére J. Soltész Katalin (vö. 1979: 33–43) és Hajdú Mihály (vö. 2003: 89–96) névtani jelentésrendszerét használom, utóbbit táblázatos formában is közlöm (a táblázatban szereplő fogalmak és a példaanyag is Hajdú Mihálytól származik, de nála az adatok ilyen jellegű összegezése nem jelenik meg). Indokoltnak tartom továbbá szemléltetni Károly Sándor közszavakra alkalmazott lexikológiai jelentésviszony-rendszerét is, mivel bár Hajdú Mihály névtani rendszerének alapját képezi, alakváltozat-értelmezésük mégis csak részlegesen egyezik. A névtani rendszerben megjelenő jelentésviszonyok közül csak azokat jellemzem részletesen, amelyek kapcsolatba hozhatók a variativitással.

JELENTÉS → ALAK ↓	Egy jelentés (monosémia)	Több összefüggő jelentés (polisémia)	Több összefüggéstelen jelentés (heterosémia)
Egy alak (mononímia)	Egyjelentésű szavak: <i>szű, hasis, pikkelylik</i>	Többjelentésű szavak: (polisémák): <i>ezüst, baba, kikap</i>	Azonos alakú szavak (homonimák): <i>áll¹, áll², szeg¹, szeg², szeg³</i>
Több hasonló alak (polinímia)	Alakváltozatok: <i>fel/föl; csoda/csuda;</i>	Jelentésmegoszlás: <i>bozótos, bozontos; csoma, csuma; gomb, gömb; tompá, tömpe;</i>	Jelentésselkülönülés: <i>guba, gubó; jóság, jóság; suhan, suhanc</i>
Több különböző alak (heteronímia)	Rokon értelmű szavak (szinonimák): <i>kutya, eb, arc, ábrázat, pofa</i>	Mezőösszefüggés: <i>fül, orr, szem, eszik, iszik, fácán, fűrj</i>	Összefüggéstelen szavak: <i>lő, asztal, indulat</i>

1. táblázat: Károly Sándor által elkülönített lexikai jelentésviszonyok (1970: 78)

JELENTÉS → ALAK ↓	monodenotátum	polidenotátum	heterodenotátum
Egy alak (mononímia)	Egyjelentésű tulajdonnevek: <i>Namibia, Olt</i>	Többjelentésű tulajdonnevek: <i>Urál, Amerika, Szabó Tamás</i>	Azonos alakú tulajdonnevek (homonimák): <i>Galícia, Gera</i>
Több hasonló alak (polinímia)	Alakváltozatok: <i>Danzig/Gdańsk; Petőfi Csarnok/Pecsa; Anna/Ancsika/ Panka</i>	Jelentésmegoszlás: <i>Vidám, Vidor; Gallipoli, Gelibolu</i>	Jelentésselkülönülés: <i>Johannes, János, John</i>
Több különböző alak (heteronímia)	Rokon értelmű tulajdonnevek (szinonimák): <i>Pest/Ofen; Vajk/Szent István</i>	Mezőösszefüggés: <i>Karthágó, Tunisz</i>	Összefüggéstelen szavak: <i>Ferihegy, Monfalcone</i>

2. táblázat: Hajdú Mihály által elkülönített névtani jelentésviszonyok (2003: 94)

Hajdú Mihály – Károly Sándorhoz hasonlóan – elkülönít mono-, poli- és heteronímiát, valamint (a mono-, poli-, és heteroszémia analógiájára) mono-, poli-, és heterodenotátumot. Károly Sándornál a variánsok alaki és jelentésbeli szempontból is egységes csoportot alkotnak (*fel/föl, csoda/csuda*), Hajdú Mihály alakváltozatokként feltüntetett példáinak egy része azonban legalább morféma-értékű eltérést mutat (*Anna/Pancsika, Petőfi Csarnok/Pecsa*), azaz nem az alakváltozatok, hanem a szinonimák közé tartozik. A földrajzi nevek lexikológiai jelentésvizonyba való besorolásakor ez az ellentmondás nem jelenik meg, hiszen – minden esetben monodenotátumról lévén szó – az azonos nyelvbeli és a különböző nyelvekben előforduló névváltozatok vagy egyértelműen variánsok (*Bukarest/Bucarest/Bucharest*) vagy szinonimák (*Pest~Ofen*). Az is fontos kérdés, hogy az azonos nyelvi tulajdonnév-változatok ugyanazt a denotátumot jelölik-e, mert ha nem, akkor nagyfokú alaki hasonlóságuk ellenére (*Pócs, Pós, Pósa, Póka, Pócsa*) sem variánsok, hanem jelentésselkülönülést mutató önálló tulajdonnevek.

J. Soltész Katalin a földrajzi nevek eltérő hangalaki változatait (*Perzsia~Irán, Etiópia~Abesszínia*) szinonimáknak tekinti, mivel azonos denotátumot jelölnek. Ezt a jelenséget a többnevűség egyik aspektusaként tárgyalja, de felhívja a figyelmet arra, hogy a többnevűség is csak abban az esetben kapcsolódik a szinonímiához, ha a földrajzi nevek egy nyelvrendszeren belül élnek egymás mellett változatokként. Szinonimája tehát *Fiumének Rijeka, Danzignak Gdańsk*, de nem az *Pozsonynak Bratislava* vagy *Bécsnek Wien*. Ennek kapcsán megfontolandó, hogy pl. a határon túli magyarok nyelvhasználatában szinonimának számítnak-e a magyar és az államnyelvi megfelelőik: *Kassa ~ Košice, Nagyvárad ~ Oradea, Szabadka ~ Subotica*.

A két rendszer eltéréseit a jobb áttekinthetőség érdekében táblázatos formában szemléltetem:

Hajdú		J. Soltész	
<i>Danzig/Gdańsk</i>	variánsok	<i>Danzig~Gdańsk</i>	szinonimák
<i>Karthágó~Tunisz</i>	mezőösszefüggés	<i>Perzsia~Irán</i>	szinonimák

3. táblázat: J. Soltész Katalin és Hajdú Mihály rendszerének eltérései

Világosan látszik, hogy a két rendszer közti ellentmondások egyik része a variativitás és a szinonímia pontatlan elhatárolásának következménye, másik része azonban a tulajdonnévi denotáció (mono-, poli- és heterodenotátum) problematikájával magyarázható.

3. Példaanyag

A szakirodalom áttekintése után következzen a példaanyag! Előre kell bocsátanom, hogy a vizsgálat során a településnevek változataira úgy tekintek, mint amelyek egy nyelvrendszeren belül használatosak, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a nyelvrendszer a kétnyelvűség jellemzőit viseli magán. Ez azt jelenti, hogy a beszélőközösség tagjai a kommunikációs helyzet kívánalmainak megfelelően elvileg mind a magyar, mind a szlovák változatot használhatják. Azokat a településneveket, amelyek szlovák változata tükörfordítással jött létre nem vizsgálom, mivel a magyar–szlovák megfelelők szinonimitása egyértelmű (pl. *Topol'níky* – *Nyárasd*), ugyanis a párok tagjai között elhanyagolható a grammatikai megformáltságbeli, illetve a jelentésbeli különbség is (vö. Török 2008: 107). Azokról a településnevekről, amelyek szlovák változatait implicitációval (két magyar névből egytagú szlovák név) vagy explicitációval (egy magyar névből kéttagú szlovák) hozták létre (vö. Illés 2012: 20), szintén nem szólok, hiszen a részleges alak egyezés ellenére (pl. *Tornahorváti* ~ *Chorvátý*, *Sajógömör* ~ *Gemer*, *Csilizradvány* ~ *Čilizská Radvaň*, *Alsószeli* ~ *Dolné Saliby*, *Felsőtúr* ~ *Horné Turovce*) azok is szinonimák. Nem foglalkozom azokkal a névpárokkal sem, amelyek tagjai bár alakilag nagyon hasonlóak, de egyikükről egyértelműen megállapítható, hogy összetett szó (*Báč* ~ *Bacsfa*, *Budince* ~ *Budaháza*). És végül nem vizsgálom a településnevek etimológiáját sem annak ellenére, hogy a szlovák–magyar névváltozatok esetében érdekes eredményeket hozhatna az esetleges szláv → magyar → szlovák visszakölcsönzések vizsgálata is.

3.1 A szlovákiai magyar településnevek varianciája

A 221/1999 sz. szlovák kormányrendelet településjegyzéke 512 magyarlakta települést tartalmaz – azok a települések nem részei a jegyzéknek, ahol a magyar lakosság aránya nem éri el a 20%-ot – (vö. Cúth–Horony–Lancz 2012: 5), melyek közül 71 szlovák–magyar neve mutat morfémaértékűnél kisebb eltérést, vagyis tartozik egyértelműen a variativitás tárgykörébe. Azért kell hangsúlyoznom, hogy egyértelműen, mert vannak olyan névpárok, amelyek a szinonimitás és a variativitás határán állnak, illetve olyanok is, amelyek formailag ugyan megfelelnek a variativitás kritériumainak, jelentéstani szempontból azonban nem. Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a variánsok csoportja egységes lenne, ezért több alcsoportot hoztam létre.

Az első alcsoportba azokat a településnévpárokat soroltam, amelyek kiejtése a szlovák és a magyar nyelvben azonos, íráskéjük pedig vagy egyáltalán nem vagy csak minimális eltérést mutat. Ezek a településnevek az átírás (transzkripció) jelenségei közé tartoznak (vö. Török 2012: 129):

Bacska/Bačka, Bajcs/Bajč, Bajka/Bajka, Baka/Baka, Balony/Baloň, Bátka/Bátka,

*Boly/Bol', Bori/Bory, Búcs/Búč, Csata/Čata, Csíz/Číz, Imely/Imel',
Izsa/Iža, Kalonda/Kalonda, Lelesz/Leles, Málas/Málaš, Muzsla/Mužla,
Nána/Nána, Negyed/Neded, Padány/Padáň, Pozba/Pozba, Rad/Rad,
Sávoly/Šávól, Síd/Šíd, Szalka/Salka, Szap/Sap, Szomotor/Somotor,
Szútor/Sútor, Virt/Virt, Zalaba/Zalaba, Zsíp/Žíp*

A második alcsoportba azokat a párokat soroltam, amelyek tagjai csupán egyetlen hangzó minőségében különböznek (a magán- és mássalhangzókat a változás szempontjából azonos értékűnek tekintem):

*Barka/Bôrka, Bese/Beša, Bogya/Bodza, Borsi/Borša, Buzita/Buzica,
Dobra/Dobrá*, Galánta/Galanta, Kálosa/Kaloša, Kamocsa/Komoča,
Kéty/Keť, Lenke/Lenka*, Lucska/Lúčka*, Mucsiny/Mučín, Olgya/Oľdza,
Péder/Peder, Perényhím/Perín-Chym, Rudna/Rudná*, Szilice/Silica,
Tajti/Tachty, Tany/Tôň, Tornalja/Tornaľa, Zemlén/Zemplín*

A *-gal jelölt nevekre a későbbiekben visszatérek, ugyanis ezek más kritériumok alapján is besorolhatóak, vagyis egyszerre két csoportba tartoznak.

A harmadik alcsoportba soroltam azokat a párokat, amelyek már nem csak egyetlen hangzóban különböznek, de még nem mutatnak egyértelműen morfémaértékű eltérést, ezért hangalakjaik minden nehézség nélkül felidézik egymást (ebbe a csoportba kerültek a hangátvetéses, a betoldott hangzójú, valamint a hangzóhiányos párok is):

*Ajnácskő/Hajnáčka, Bábindal/Babindol, Barca/Baraca, Bári/Bara,
Bély/Biel*, Béla/Belá, Bény/Bíňa, Berencs/Branč, Beretke/Bretka,
Bés/Beša, Csucsom/Čučma, Darnya/Drňa, Debrőd/Debrad', Ekecs/Okoč*,
Farnad/Farná*, Füge/Figa*, Hanva/Chanava, Harmac/Chrámec*,
Helemba/Chľaba, Hetény/Chotín, Jánok/Janik*, Jóka/Jelka,
Kenyhec/Kechnec, Komárom/Komárno*, Leléd/Lel'a, Libád/Lubá,
Melléte/Meliata, Otrokocs/Otročok*, Perbenyik/Pribeník,
Perbete/Pribeta, Perse/Prša*, Pilis/Pleš*, Sárkány/Šarkan,
Szalatnya/Slatina, Szenc/Senec, Tompa/Tupá*, Szőgyén/Svodín,
Szürnyeg/Sirník*, Tőre/Turá, Tőrincs/Trenč, Véke/Vojka, Zétény/Zatín**

A második és harmadik alcsoport kapcsán meg kell említenem a homonímia jelentésviszonyát is, mivel mind *Bés*, mind pedig *Bese* település a szlovák *Beša* nevet kapta. Ez a példa a teljes szlovák–magyar településnévjegyzékben egyedülálló (ha a csak szlovák nevű településeket is figyelembe vesszük, akkor a homonímia nem egyedi eset, hiszen pl. *Belá* nevű településből is kettő van Szlovákiában).

3.2 A szlovákiai magyar településnevek szinonimitása

Ahogy a bevezetőben és az elméleti alapvetésben utaltam rá a szinonimák közül csak az azonos tövűekkel foglalkozom. Ebbe a csoportba azokat az egyelemű párokat soroltam, amelyek tagjai között egyértelmű a morfológiai eltérés. Az eltérés milyensége alapján azonban itt is két alcsoportot kellett létrehoznom (amelyek között természetesen van bizonyos fokú átjárhatóság). Az elsőbe azokat a párokat soroltam, amelyek esetében a szlovák nevet legalább egy többletmorfémával látták el, több esetben a magyar alak tövégi magánhangzójának elhagyása után (a többeli magánhangzó-változást vagy kiesést, két esetben pedig a hangátvetést is, figyelmen kívül hagyom). Az így keletkezett változás leggyakrabban számbeli (egyesről többesre vált) és/vagy birtokos-ságbeli (vö. Angyal 2010: 39–40):

Bajta ~ Bajtava, Bart ~ Bruty, Battyán ~ Boťany, Bolyk ~ Bol'kovce, Bögellő ~ Bohel'ov, Cakó ~ Cakov, Csáb ~ Čebovce, Csákány ~ Čakany, Csalár ~ Čeláre, Csécs ~ Čečejoyce, Csehi ~ Čechynce, Csenke ~ Čenkovce, Csicsér ~ Čičarovce, Csicsó ~ Čičov, Csiffár ~ Čifáre, Csoltó ~ Čoltovo, Csoma ~ Čamovce, Deménd ~ Demandice, Dernő ~ Drnava, Fülel ~ Fil'akovo, Galábocs ~ Glabušovce Gyürki ~ Durkovce, Haraszti ~ Chrastince Hubó ~ Hubovo, Iske ~ Iškovce, Iványi ~ Ivanice, Jányok ~ Janíky, Jéne ~ Janice, Jeste ~ Jestice, Kalász ~ Klasov, Kecső ~ Kečovo, Kelenye ~ Kleňany, Kolon ~ Koliňany, Kosút ~ Košúty, Lég ~ Lehnice, Lédec ~ Ladice, Lontó ~ Lontov, Madar ~ Modrany*, Makranc ~ Mokrance*, Medve ~ Medved'ov, Naszvad ~ Nesvady, Osgyán ~ Ožd'any, Pádár ~ Padarovce, Palást ~ Plášťovce, Pat ~ Patince, Pinc ~ Pinciná, Pográny ~ Pohranice*, Pólyán ~ Poľany, Rapp ~ Rapovce, Rozsnyó ~ Rožňava, Serke ~ Širkovce, Sirak ~ Širákov, Százd ~ Szadice, Szelény ~ Sel'any, Szeszta ~ Cestice*, Vága ~ Váhovce, Vaján ~ Vojany, Vecseklő ~ Večelkov, Vezekény ~ Vozokany, Visnyó ~ Višňové*, Zsarnó ~ Žarnov, Zseliz ~ Želiezovce, Zsély ~ Želovce, Zsemlér ~ Žemliare*

A másik alcsoportba azok a szinonimapárok kerültek, amelyekben a tö megegyezik (itt a „tő” nem mindig azonos a morfológiai értelemben vett tő fogalmával, jobb híján azonban ezt kell használnom), de mind a magyar, mind a szlovák névben toldalékbeli eltérés van (az esetleges többeli hangváltozást vagy kiesést most is figyelmen kívül hagyom), illetve a szlovák név úgy jön létre, hogy a magyar településnévbe beékelődik egy morféma (ez csak három esetben figyelhető meg, ezért nem hoztam létre önálló alcsoportot):

Andód ~ Andovce, Béna ~ Belina, Berzéte ~ Brzotín, Bolgárom ~ Bulhary, Bussa ~ Bušnice, Deáki ~ Diakovce, Dobóca ~ Dudovec, Jelsőc ~ Jelsovec, Kéménd ~ Kamenín, Komaróc ~ Komárovce*, Ladmóc ~*

Ladmovce, Lévárt ~ Leváre, Lice ~ Licince, Martos ~ Martovce, Óvár ~ Olováry, Endréd ~ Ondrejovce, Terbeléd ~ Trbel'ovce, Ragyolc ~ Radzovce

3.1.2 A szlovákiai magyar településnevek szlovák változatának szemantikai motivációja

Az utolsó csoportba azokat a párokat soroltam, amelyeknek tagjai bár hangalakilag felidézik egymást, de a szlovák elemben tetten érhető a jelentéstudajdonítás mozzanata, vagyis új motiváción alapul (vö. Török 2012: 129). Itt is két alcsoportot hoztam létre. Az elsőbe azok a párok kerültek, amelyek eddig még nem szerepeltek, a másodikba pedig a már fentebb ismertetett, csillaggal jelöltek. Zárójelben minden pár után megjelenik a szlovák név alapjául szolgáló közszo (néhány esetben csak a fő vagy az utótag) magyar jelentése (esetleg jelentései). Mindkét alcsoportban vannak olyan párok, amelyek elemeinek hangalakja szinte azonos, jelentésük pedig teljesen megegyezik (éppen a hangalaki hasonlóság következtében soroltam be közülük néhányat már a fenti csoportok valamelyikébe is). Ez két esetben annak a következménye, hogy a településnév alapjául szolgáló köznév a magyarban szláv jövevény (*gomba, tompa*), egy esetben, hogy a köznévi alapalak mindkét nyelvben jövevény (a *füge* és *figa* is latin eredetűre megy vissza), egyben pedig annak, hogy a településnév olyan utónévből (*Lenke/Lenka*) származik, melynek közszoí töve (*len*) a magyarban elvileg szintén szláv jövevénytől származik. Ezeknél a pároknál a zárójel jelentésmeghatározásától eltekintek.

Abara ~ Oborín (*obor* = óriás), Áj ~ Háj (*háj* = liget, berek), Csarnahó ~ Černochov (*černoch* = néger, szerecsen), Deregyő ~ Drahnov (*drahný* = drága), Deresk ~ Držkovce (*držať* = tartani vagy držky = pacal), Doborgaz ~ Dobrohošť (*dobry* = jó, *host'* = vendég), Galsa ~ Holiša (*holý* = kopasz, csupasz), Gesztete ~ Hostice (*host'* = vendég), Gomba ~ Hubice, Guszona ~ Husiná (*hus* = liba, lúd), Szádelő ~ Zádiel (*diel* = rész, alkatrész), Szolnocska ~ Solňička (*solnička* = sőtartó), Töhöl ~ Tehla (*tehla* = tégl), Velkenye ~ Vlkyňa, Vök ~ Vlky (*vlk* = farkas), Zsór ~ Žiar (*žiara* = fény)

Most pedig következzenek újra a *-gal jelölt alakok jelentéseikkel, hiszen azok ebbe az alcsoportba is besorolhatóak:

Bély/Biel* (*biely* = fehér), Dobra/Dobrá* (*dobrá* = jó), Ekecs/Okoč* (*oko* = szem), Farnad/Farná* (*fara* = parókia), Füge/Figa*, Harmac/Chrámec* (*chrám* = templom), Jánok/Janík* (*Janík* = Jánoska), Kéménd ~ Kamenín (*kameň* = kő), Komárom/Komárno*, Komaróc ~ Komárovce* (*komár* = szúnyog), Lenke/Lenka*, Lédec ~ Ladice (*ladit'* = hangolni),

Lucska/Lúčka* (*lúčka = rétecske*), Madar ~ Modrany (*modrý = kék*), Makranc ~ Mokrance (*mokrý = nedves*), Otrokocs/Otročok* (*otrok = rabszolga*), Perse/Prša* (*prší = esik*), Pilis/Pleš (*ples = bál vagy plesen = penész*), Pográny ~ Pohranice (*hranica = határ*), Rudna/Rudná* (*ruda = érc*), Szeszta/Cestice* (*cesta = út vagy cesto = tészta*), Szürnyeg/Sirník* (*síra = kén*), Tompa/Tupá*, Zétény/Zatín* (*zat' = vő*), Visnyó ~ Višňové (*višňa = meggy*).

4. Befejezés

Dolgozatomban a szlovákiai magyar településnevek varianciájával foglalkoztam. A kutatás folytatásaként érdemes lenne részletesen összevetni a szlovákiai magyar településnevek hivatalos magyar és beszélt nyelvi változatait (vö. Presinszky 2013), amelyek között szintén szép számmal vannak variánsok (pl. *Alistál/Alista, Felbár/Fölbár, Nyárasd/Nyárosd*). A településnevek varianciáját az anyaországgal határos többi magyar kisebbségű államban, illetve a magyarországi kisebbségeknél is érdemes lenne megvizsgálni, hiszen minden valószínűség szerint a román, a szerb, a magyarországi német stb. névadási gyakorlatban is hasonló jelenségek figyelhetők meg, mint a szlovákban.

Irodalom

- Angyal László 2010. Magyar–szlovák névpárok vizsgálata Nógrád megye helységneveinek köréből. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 5. évf. 1. sz. 35–42.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Cúth Csaba – Horony Ákos – Lancz Attila 2012. *Nyelvi jogok Szlovákiában. Jazykové práva na Slovensku (Anyanyelv-használati útmutató)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- Dömötör Adrienne 2004. Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. In: Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 73–79.
- Gombocz Zoltán 1997. *Jelentés- és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakronia és változatvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 3. sz. 354–370.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentés- és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Illés Attila 2012. *A Dunaszerdahelyi járás helységneveinek vizsgálata*. TDK-dolgozat. Selye János Egyetem. Komárom.
- Juhász József 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 99–120.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentés- és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Kiefer Ferenc 1983. A szemantikai jegyek és a jelentésfajták. In: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 83–89.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Corvina, Budapest.
- Lőrincz Gábor 2015. A magyar utónevek varianciája. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Linguistica Hungarica* (2005-) XLII.: 127–145.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*. Selye János Egyetem, Komárom.
- Lőrincz Julianna 2011. A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben. In: *Kommunikáció – Stílus – Variativitás és anyanyelvoktatás*. Pandora Könyvek 24. EKF Líceum Kiadó, Eger.
- Martinkó András 1956. A tulajdonnév jelentéstanához. In: *Pais Emlékkönyv*. 189–95.
- Pethő József 2006. *Jelentéstan. Tankönyv a BA képzés számára*. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza.
- Presinszky Károly 2013. Csallóközi helységnevek élőnyelvi változatai. In: Baukó J. – Benyovszky K. (szerk.): *Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. 86–94.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A Hét szabad művészet könyvtára*. A Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola sorozata. Corvinus, H. n.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Török Tamás 2008. *Ipolymente helynevei*. Doktori disszertáció, ELTE, Budapest.
- Török Tamás 2012. Helynevek és fordítástudomány: A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. 117–132.

Murányiné Zagyvai Márta

A ritkább szóalkotási módok germanista szemmel I. A reduktív szóalkotási módok

1. Bevezetés

A magyar szóalkotásban két fő szóalkotási módot különböztet meg, a szóösszetételt és a szóképzést, egyéb lehetőségként pedig a „ritkább szóalkotási módokat” nevezi meg (Keszler 2000).

A tervezett, két részből álló elemzés során a germanisztikában már polgárjogot nyert hármass felosztást (kompozíció, deriváció és redukció) és annak al-típusait felhasználva szeretném párhuzamba állítani a magyar szóalkotásban ismert ritkább szóalkotási módokat a germanisztikában elfogadott, rokonítható szóalkotási módokkal.

A Magyar grammatika (2000) ritkább szóalkotási módokon egy meglehetősen heterogén szóalkotási eljárás csoportot ért, amelynek tagjai nem jellemezhetők közös tulajdonsággal; a kategorizáláshoz használt szempont, miszerint „ritkébbak”, mint a szóösszetétel és a szóképzés, nem nyelvészeti kritérium, és nem tekinthető megfelelő elkülönítési szempontnak. A ritkább szóalkotási módokhoz a Magyar grammatika a következőket sorolja: ikerítés, szórövidítés, elvonás, mozaikszó-alkotás, szóhasadás, népetimológia, a szándékos szóferdítés, a tulajdonnevek köznevesülése és elemszilárdulás (Lengyel 2000: 337). A mozaikszók alcsoportjai a betűszók, a szóösszevonások, a szóösszserántás és a szóalakvegyülés (kontamináció), valamint az egyéb mozaikszók.

A fentebb felsorolt ritkább szóalkotási módok egy része reduktív eljárás, pl. a szórövidítés (*tulajdonos* > *tulaj*), más része kompozíciós eljárás, azaz összetevőkből épít új lexémákat, pl. az ikerítés (*gizgaz*), harmadrészt derivációs eljárás, pontosabban annak speciális típusa, amely nem affixumok, ill. affixumszerű elemek bázishoz történő kapcsolásával, hanem épp fordítva, ezek elvonásával hoz létre új lexémát, pl. elvonás (*zabál* > *zaba*). Egyes esetekben többféle szóalkotási mód keveredését is megfigyelhetjük, ezek besorolása külön kihívást jelent, pl. redukció + *i* képző (*fagylalt* > *fagy* + *i*) vagy redukció + összetétel (*ordít* > *ordi-* + *kiabál* > *-bál* = *ordibál*).

Jelen tanulmányomban azokat a szóalkotási módokat fogom megvizsgálni, amelyek alkalmazása valamilyen értelemben vett rövidüléssel jár együtt.

2. Terminológiai kérdések

2.1. Magyar terminusok

Első lépésben különböztessük meg a rövidítést mint írástechnikai eljárást a rövidítéstől mint az előbb megnevezett eljárás eredményétől, tehát a rövidíteni kívánt szó vagy szókapcsolat egyes betűiből összeálló betűsortól, azaz például rövidítés (mint eljárás) során keletkezik a *pl.*, ami viszont rövidítés (mint az eljárás eredménye). Ezek után a rövidítések után pontot teszünk, szóban pedig nem használjuk őket. A következőkben a két fogalom elkülönítésére az eljárást továbbra is **rövidítésnek**, az eljárás eredményét **rövidített alaknak** nevezem.

Második lépésben különböztessük meg egyrészt a rövidítést és a redukciót mint folyamatot, másrészt ezek eredményét, azaz a rövidített alakokat és a redukció során létrejövő új lexémákat. A rövidítés nem szóalkotási mód, hanem írástechnikai eljárás, a rövidített alakok pedig nem új lexémák, hanem kizárólag nem teljes egészében leírt szavak vagy szókapcsolatok, melyek használata helytakarékossági és áttekinthetőségi szempontból indokolt. A **redukció** szóalkotási mód, melynek során egy lexémából vagy egy több lexémából álló szerkezetből (bázisból) tetszőleges eleme(ke)t kiemelünk azzal a céllal, hogy belőlük új szót (lexémát) hozzunk létre, melyhez új jelentés(árnyalat) tartozik. A rövid és hosszú (vagy teljes) alak ugyanazon denotátum megjelölésére egymással párhuzamosan él a nyelvben, írásban és szóban egyaránt használatos. A redukciós eljárások eredményeképpen létrejövő lexémák összefoglaló elnevezésére a magyar nyelvben nincs elfogadott terminus. A továbbiakban a redukció során létrejövő szóalkotási produktumot német mintára **rövidszónak** (ld. 2.2) vagy a kompozíció/kompozitum-, deriváció/derivátum-logikát követve a **reduktumnak** nevezem.

Harmadik lépésben különböztessük meg a fentebb meghatározott redukciót és a **szórövidülést** mint ritkább szóalkotási módot (Lengyel 2000: 339), melynek eredményét (pl. a *tulajdonos* szóból keletkezett *tulaj*) szintén szórövidülésnek nevezzük.

2.2. Német terminusok

A német nyelvészetben használt szóalkotási terminusok nem teljesen egységesek, de a 21. századra kirajzolódni látszik egy olyan kép, amely a szóalkotási munkákban használt szakkifejezések hozzávetőleges egységét mutatja. Ezek szerint három (Donalies 2005), más nyelvészek szerint négy (Barz 2009, Kocsány 2010), esetleg öt (Eichinger 2000) fő szóalkotási mód (Wortbildungsart) létezik, melyek kiegészülnek néhány periférikus, sőt vitatott és alig produktív szóalkotási móddal¹. A következőkben előbbieket vázolom röviden.

¹ Ide sorolható az (1) újramotiválás (amely tekinthető a jelentésváltozás egyik formájának, és mint ilyen, nem új lexémát hoz létre, hanem jelentésbővülést okoz, tehát nem

Az első két fő szóalkotási mód, a szóösszetétel (*Wortzusammensetzung* vagy *Komposition*) és a szóképzés (*Ableitung* vagy *Derivation*) lényegét tekintve megegyezik a magyar nyelvészetben is kiemelt két fő szóalkotási móddal. A deriváció a német nyelvészek körében nem esik egységes megítélés alá: Egyes szerzők megkülönböztetik az explicit (képzővel történő) és az implicit (a tömágánhangzó megváltoztatásával történő) derivációt, illetve ide sorolják a konverziót, azaz a csupán szófalváltással történő szóalkotást, pl. *angst* mint melléknév vs. *Angst* mint főnév (Donalies 2005: 123). Mások a konverziót kiveszik a szóképzés hatóköréből, és a kombinációval dolgozó eljárásoktól (összetétel, szóképzés) elkülönítve tárgyalják (Kocsány 2010: 75, Barz 2009: 664, Eichinger² 2000: 167). A harmadik (ill. az előző okfejtést figyelembe véve a negyedik) fő szóalkotási mód a németben a *Kurzwortbildung*, azaz rövidszóalkotás, amely, ahogy az elnevezés is mutatja, redukciós eljárás. Mivel lényegi különbségek a magyar és a német tipológia között főként a harmadik szóalkotási mód esetén tapasztalhatók, ill. a magyar „ritkább szóalkotási módok” egy jelentős része a redukciós eljárásokkal állítható párhuzamba, ezt a szóalkotási módot részletesebben szeretném tárgyalni.

A német *Kurzwort* terminusnak nincs a magyar nyelvben elfogadott megfelelője, tanulmányomban a fentebb (2.1.) már bevezetett *rövidszó* kifejezést fogom használni. A német nyelvészek a rövidszók osztályozására többféle javaslatot tettek. Ezek közül a leginkább elfogadott a Dorothea Kobler-Trill-féle osztályozás (1993) egy kis mértékben egyszerűsített változata (Barz 2009, Donalies 2005), amely szerint a rövidszókat (szegmenseik száma és részben fajtája szerint) három fő csoportra lehet bontani. Az (1) egyszegmensű rövidszókra, amelyek képzése során a hosszú alak egyetlen szegmense rövidül meg és válik önálló szóvá, pl. *Laboratorium* > *Labor*; a (2) részleges rövidszókra, amelyek képzése során a hosszú (más szóval teljes) alak – egy alárendelő összetétel – első összetételi tagja rövidül le kezdőbetűjére, így alkotva új szót az összetétel második tagjával, pl. *Untergrundbahn* > *U-Bahn*, *Pauschalbetrag* > *Pauschbetrag*; valamint a (3) többszegmensű rövidszókra, amelyek képzése

szóalkotás mód (Barz 2009: 645), (2) a népetimológia, amely szintén nem új lexémát hoz létre, csak a már meglévő, általában idegen eredetű lexéma hangalakját változtatja meg, „értelmesíti” (Römer/Matzke 2005: 56, Lengyel 2000: 343) valamint a (3) szójátékon alapuló szóalkotás és szóferdítés (Donalies 2005: 152, Lengyel 2000: 343), amely valójában nem új szóalkotási mód, hanem szójátékkal egybekötött, gyakran csak alkalmi jelentésbővülés (*e-mail* – *emil*) vagy egyéb szóalkotási mód, pl. szóösszetétel (*majomméz*).

² Eichinger ötödik szóalkotási módként tartja számon az inkorporációt (Eichinger 2005: 31), amely során a szintagmatikus elrendeződésben egymás mellett álló elemek egy lexémává olvadnak össze, pl. *Vergissmeinnicht* (*nefelejcs*). Az inkorporáció eredményeképpen létrejövő alakulatokat a magyar szóalkotásban szervesen összetételeknek nevezi (Lengyel 2000: 335).

során a hosszú alak több szegmense rövidül meg, és alkot új szót, pl. *Volkswagen* > *VW*). A fő csoportokat tovább lehet bontani a szegmensek „mérete” és/vagy a teljes alakban elfoglalt helye szerint. E tanulmány szempontjából fontosak az első és a harmadik fő csoport alcsoportjai, ezért ezeket mutatom be röviden. Az első csoport (egyszegmensű rövidszók) három alcsoportja aszerint különül el, hogy a teljes alakból átvett szegmensnek mi volt az eredeti pozíciója. Ha a teljes alak elején állt, akkor ún. fejszóval³ (*Kopfwort*) van dolgunk, pl. *Universität* > *Uni*, ha a végén, akkor ún. végszóval (*Endwort*), ha pedig a teljes alak belsejében állt, akkor ún. derékszóval (*Rumpfwort*). Ezek közül csak az első produktív, szóvégi átemelést a magyarban és a németben is csak néhány régi, idegen eredetű példában, pl. *Omnibus/Autobus/Gyrobús* > *Bus* (német), *omnibusz/autóbusz* > *busz* (magyar), *Violoncello* > *Cello* (német), *violoncello* (olasz) > *cello* (olasz) > *cselló* (magyar) vagy (becézett) keresztnévben, pl. *Eleonóra* < *Nóra* találunk. Szóközépi átemeléssel csak elvétve, és szintén csak a becézett keresztnévek körében találkozunk (*Elisabeth* > *Lisa*, *Terézia* > *Rézi*). A többszegmensű rövidszók három alaptípusa a betűszók (*Buchstabenkurzwort*), amelyek a szegmensek egyes különálló betűiből tevődnek össze, pl. *Ultra-kurzwelle* > *UKW*; a szótagszók (*Silbenkurzwort*), amelyek szótagok vagy szótagszerű elemek átvételével jönnek létre, pl. *Fußgängerzone* > *Fuzo*; és a vegyes összetételű rövidszók (*Mischkurzwort*), amelyek létrejöttében az előző két eljárás vegyesen kap szerepet, pl. *Gesellschaft für musikalische Aufführungs- und Vervielfältigungsrechte* > *Gema*.

Említést kell még tenni a németben műszónak (*Kunstwort*) nevezett szóalkotási termékekről, amelyek leginkább márka- vagy cégnevek. Ezeket képzési módjuk szerint több altípusra oszthatjuk; van köztük (1) a szóteremtéshez sorolható, már meglévő nyelvi elemekre nem építő elnevezés, amelyet a német nyelvészetben fantáziaszónak neveznek (*Fa*). Van köztük továbbá (2) redukációs eljárást és összetételt is magában foglaló elnevezés (*Hans Riegel, Bonn* > *Haribo*: a cég alapítójának és székhelyének elnevezéséből alakult márkanév), de akadnak (3) fonetikus átíráson alapuló szervesen összetételek, konvertátumok is (*wie Leder* > *Vileda*). A műszókkal jelen tanulmányban nem kívánok részletesen foglalkozni, mivel azonban a második altípus képzésében a redukciónak is szerepe van, célszerű rámutatni, hogy első ránézésre ugyan azonosságot mutatnak a többszegmensű rövidszókkal (pl. *Fußgängerzone* > *Fuzo*), de alapvető különbség van köztük: A többszegmensű rövidszók ugyanis duplikátumok, azaz a hosszú alakkal párhuzamosan léteznek (de legalábbis valamikor párhuzamosan léteztek), míg a műszók ezen típusa esetén egyetlen lehetséges szótesttel van dolgunk: Nincs hosszabb és rövidebb elnevezés, a szegmenseket adó szó vagy

³ A tipológia bemutatásában használt magyar elnevezéseket a német terminusokhoz igazodva alakítottam ki (vö. Murányiné Zagvai 2011b).

szavak, nem ugyanazon denotátum elnevezésére szolgálnak, pl. az *Adidas* márkanév denotátuma nem azonos a cégalapító Adi Dasslerrel, akinek a nevéből a márkanév szegmensei származnak.

3. Redukciós szóalkotási módok

A következőkben sorra vesszük azokat a szóalkotási módokat, amelyek a 2.1. pontban leírt értelemben vett redukcióval járnak. A ritkább szóalkotási módok közül ide tartozik a szórövidülés, a mozaikszó-alkotás és az elvonás.

3.1. A szórövidülés

A szórövidülést fentebb (2.1.) már megkülönböztettük a rövidítéstől, amely nem tartozik a szóalkotás tárgyköréhez. A szórövidülés lényege, hogy „tetszőleges, a hangzás szempontjából optimális mennyiségű részletet veszünk el a szóból” (Lengyel 2000: 339). Az eljárás leírása két kiegészítésre szorul. Egyfelől fontos, hogy a szórövidülés jellemző módon a bázis elejét használja az új szó kialakítására (*tulajdonos* > *tulaj*), ami a német nyelvi példákban ugyanúgy megfigyelhető (*Universität* > *Uni*). Megjegyzendő, hogy a szórövidülések között sok az internacionalizmus, azaz az azonos eredetű, hasonló hangalakú és jelentésű szó (*laboratórium* > *labor*, *professzor* > *prof*, *akkumulátor* > *akku*). Ezek esetében felmerül a kérdés, vajon a szórövidülés folyamata melyik nyelvben ment végbe, és hogy a rövidült szóalak nem kölcsönzött szó-e. A másik kiegészítés, amely a szórövidülés folyamatához tartozik, az a fontos részlet, hogy a kiinduló alakból egybefüggő szegmenst emelünk át a rövidült szóalakba, legyen ez az eleje, közepe vagy a vége (2.2.). Ebben az esetben a német terminológia szerinti egyszegmensű rövidszót képeztünk. Ha viszont nem egybefüggő szegmenssel van dolgunk, akkor a rövidszó egy másik típusának, a többszegmensű rövidszónak a képzését látjuk. Lengyel Klára egyik példája, amellyel a szórövidülést szemlélteti, épp ilyen: *talán* > *tán* (Lengyel 2000: 339).

A szórövidülések (mint ahogy a többi rövidszótípus is) gyakran használatosak összetett és továbbképzett szavak kiinduló alakjaként (összetételi tagként és bázisként). Jelen tanulmányomban a továbbképzett redukált alakokkal nem foglalkozom, mégis röviden ki kell térnem egy továbbképzésnek titulált jelenségre⁴. Különleges, de gyakori eset, amikor a rövidült szóalak önmagában nem lenne önálló szó, tehát a képző a redukció bekövetkeztével egyidőben kapcsolódik a szótőhöz, a szórövidülés a képző nélkül nem használható (*csokoládé* > *csoki*). Az ilyen képzett szavak sokszor állnak a nyelvművelő íráskor keresztüztében, használatuk erősen korlátozott, de legalábbis „túlzott, erőltetett”

⁴ A szakirodalomban továbbképzett szórövidülésnek tekintik őket, pedig nem azok, hiszen a továbbképzés fogalma feltételezi, hogy legyen egy megelőző képzett állapot, amelyet tovább lehet képezni. Ilyenre példa: *laboratórium* > *labor* > *laboráns*.

használatuk „nyelvhelyességi szempontból kifogásolható” (Lengyel 2000: 339). A német szakirodalom nem bélyegzi meg a hasonló módon képzett rövidszókat, de egyértelműen a beszélt nyelvi formákhoz, kedveskedő vagy éppen gúnyos stílushoz utalja (Barz 2009: 737). Az ebben a folyamatban részt vevő képzők tarka képet mutatnak, de a leggyakrabban használatos (a magyarban és a németben is) az *-i* képző (*fagylalt* > *fagyi*, *Trabant* > *Trabbi* [német], *Trabi* [magyar]).

A másik jelenség, amelyre röviden szeretnék kitérni, a szórövidüléssel alkotott szóösszetétel, pl. *laboratórium* > *labor* + *ajtó* = *laborajtó* (a labor ajtaja). Lengyel Klára olyan példákat is említ erre az esetre, mint *sebváltó*, *reptér*, *művház* (Lengyel 2000: 340). Ezek a példák azonban egy másik rövidszótípust szemléltetnek. Ahogy Lengyel Klára is említi, a példák összetéti előtagja nem használható önállóan, tehát a folyamat során a kiinduló állapot egy már létező összetett szó (vagy szókapcsolat) volt: *sebességváltó*, *repülőtér*, *művelődési ház*. A redukció során tehát az előtag rövidülése történt meg, a reduktum pedig szinonim a redukció alapjául szolgáló összetett szóval, ill. jelentése közel azonos a szókapcsolat jelentésével. Ezt a redukciós eljárást a német nyelvben is megfigyelhetjük, a reduktumot német szakirodalom részleges rövidszónak (*partieller Kurzwort*) nevezi, pl. *Pauschalbetrag* > *Pauschbetrag* (2.2.).

A szórövidülésekkel alkotott összetett szavakra említett egyéb példák (Lengyel 2000: 340) szintén más rövidszó típusokat szemléltetnek: *szociáldemokrata* > *szocdem*, *szocialista realista* > *szocreál*, *külkereskedelem* > *külker*⁵. Az első példában egy szóösszetétel mindkét tagjából átemelünk egy-egy szegmenst a rövidszóba, tehát multiszegmentális rövidszóval, azon belül is szótag-szóval (*Silbenkurzwort*, pl. *Fußgängerzone* > *Fuzo*) van dolgunk (2.2.), a másik példa esetében az eljárás csak abban különbözik az elsőtől, hogy a kiinduló alak nem összetett szó, hanem szókapcsolat. A harmadik példa olyan típust szemléltet, amelyben a szó (jelen esetben összetett szó) elejéből, azaz egyetlen összefüggő darabból lesz a reduktum. Ez a típus pedig a fentebb már elemzett fejszó, pl. *tulajdonos* > *tulaj*, a különbség itt is abban áll, hogy a kiinduló szó itt egy már létező összetett szó.

3.2. A mozaikszó-alkotás

A *mozaikszó* elnevezés a szóalkotástan legtalálhatóbb terminusa; igen szemléletesen fejezi ki a lényegét: Olyan szóalkotási módról beszélünk, amely során már meglévő nyelvi elemek (egy- vagy többszavas lexémák, szabad szókapcsolatok, sőt akár teljes mondatok) kisebb-nagyobb szegmenseiből épül fel egy új lexéma. És amilyen tarka egy mozaikkép lehet, olyan tarka képet mutat a mozaikszók világa is.

⁵ Véleményem szerint inkább *külkereskedelmi*.

Az első kérdés, amelyet a német nyelvészeti szakirodalommal történő egybevetés során a mozaikszókkal kapcsolatban fel kell tennünk, hogy a mozaikszó terminus párhuzamba állítható-e a német terminológia valamelyik elemével. Erre a kérdésre már több igenlő válasz született (vö. Vincze 2011, Murányiné 2011): a mozaikszók megfelelnek a német szakirodalomban multiszegmentális rövidszóknak nevezett szóalkotási produktumoknak. Ehhez teljesítik a következő szükséges feltételeket: (1) redukció útján keletkeznek, (2) a teljes alakkal párhuzamosan használhatók ugyanazon denotátum megnevezésére, és (3) szóban is használatosak. Ezen kívül pedig igaz rájuk, hogy (4) a párhuzamos hosszú (vagy teljes) alak nem egybefüggő szegmenseiből épülnek fel. Ha azonban megvizsgáljuk azokat a mozaikszó-fajtákat, amelyeket a Magyar grammatika felsorol, kiderül, hogy a német multiszegmentális rövidszókkal történő rokonítás nem minden esetben egyértelműen helyes. A mozaikszóknak három nagy csoportja van: a betűszók, a szóösszevonások és az egyéb mozaikszók (vö. Lengyel 2000: 341—343). Ezek a csoportok általában teljesítik azt a négy feltételt, amelyek alapján azonosíthatók a multiszegmentális rövidszókkal, azonban a szóösszevonásokhoz tartozó két kiegészítő (kisbetűs) bekezdés, ill. az egyéb mozaikszók csoportja megzavarja az egyértelmű képet.

Az első kisbetűs bekezdés a szóösszerántást mutatja be, és megállapítja, hogy ezen szóalkotási folyamat során „két, egymástól eltérő jelentésű szó olvad össze egyetlen, új jelentésű szóvá” (Lengyel 2000: 342), pl. *citrom* × *narancs* > *citrancs*. A második kisbetűs bekezdés a szóalakvegyülést tárgyalja, amelyet kontaminációnak is nevez, pl. *ordít* × *kiabál* > *ordibál*. A szóalakvegyülés folyamata azonos a szóösszerántásával, a különbség csak a kiindulási szavak közti szemantikai viszonyban van, utóbbi esetben a két kiindulási szó ugyanis szinonim. A különbség elhanyagolhatóan kicsi, a lényegét nem érinti, ezért nem is célszerű két külön elnevezéssel illetni őket. Fontos azonban, hogy a kontaminációs eljárással létrejött szavak nem teljesítik a rövidszókhöz való besorolás több feltételét. Egyrészt nem igaz, hogy párhuzamosan létezik egy hosszú és egy rövid alak ugyanazon denotátum megnevezésére, másrészt a kiindulási szavak esetében nem egy többszavas lexémáról és nem is szintaktikailag összetartozó szókapcsolatról van szó. Tehát megállapítható, hogy a szóösszerántás és a szóalakvegyülés a tanulmány elején (vö. 2.1.) megfogalmazott értelemben nem sorolható a redukcióhoz mint szóalkotási módhoz. A lehetséges besorolással és a kontamináció egyéb kérdéseivel jelen tanulmány második, jövőben megjelenő részében foglalkozunk részletesebben.

A mozaikszók alcsoportjainak és a német *Kurzwort* altípusainak a megfeleltetésére több próbálkozás is történt (vö. Vincze 2011, Murányiné 2011), de az eredmény nem teljesen fedi egymást. Annyiban azonos a két megfeleltetés, amennyiben a német *Buchstabenkurzwort* (*Allgemeiner Deutscher Automobil-Club* > *ADAC*) és a magyar betűszó (*Budapesti Közlekedési Vállalat* = *Buda-pesti Verkehrsbetriebe* > *BKV*) fogalmát, valamint a német *Silbenkurzwort*, ill.

Mischkurzwort (*Fußgängerzone* > *Fužo*, *Gesellschaft für musikalische Aufführungs- und Vervielfältigungsrechte* > *Gema*) és a magyar szóösszevonások (*magánszektor* > *maszek*) fogalmát azonos szóalkotási produktumként értelmezi. A különbség az egyéb mozaikszók megítélésében van. Az egyéb mozaikszók csoportját „olyan intézménynevek alkotják, melyek a teljes névből egész, tájékoztató szerepű, többnyire termék- vagy tevékenységjelölő illetve a telephelyet megnevező szavakat őriznek meg” (Lengyel 2000: 343). Vincze Katalin lényegében nem vitatja, hogy az egyéb mozaikszók és a rövidszók egy fajtája (a részleges rövidszók, németül *partielle Kurzwörter*) egymásnak megfeleltethető, az említett példa, a *töltenivaló paprika* > *TV-paprika* (Vincze 2011: 65) azonban – a fenti meghatározás értelmében – nem sorolható az egyéb mozaikszókhoz. A *TV-paprika* és a szórövidülésnél említett *sebváltó*, *reptér*, *művház* (vö. 3.1.) egyértelműen rövidszók (reduktumok), és azonosak abban, hogy a hosszú (vagy teljes) alakból épen maradt az egyik szegmens. Különbség azonban, hogy a rövidült szegmens a *TV-paprika* esetében mozaikszó, míg a *sebváltó*, *reptér*, *művház* esetében szórövidülés. Felmerül a kérdés, hogy nem volna-e célszerű a reduktumok tipologizálásában ezt a két típust – ahogy a német szakirodalom is teszi – ugyanazon rövidszófajta, a részleges rövidszók egy-egy altípusának tekinteni.

Az egyéb mozaikszók esetében az is kérdés, hogy abban az értelemben, ahogy Lengyel Klára érti, egyáltalán mozaikszók-e. Maga a szerző sem biztos benne, és megemlíti, hogy ezek „akár összetételeknek is nevezhetők” (Lengyel 2000: 343). Véleményem szerint ez volna a megfelelő megoldás, amely egyúttal megszüntetné a körvonalazatlan *egyéb mozaikszók* kategóriát is.

3.3. Az elvonás

Az elvonás (vagy szóelvonás) a Magyar grammatika meghatározása szerint az a jelenség, „amikor egyszerű szóról leválasztunk egy meglévő vagy vélt morfémát – általában képzőt vagy összetételi elő-, utótagot –, a maradék morfémát vagy morfémacsoportot pedig teljes szóként kezdjük használni” (Lengyel 2000: 340). Ez a meghatározás túl általános, hiszen ha meglévő vagy vélt morfémát választunk le, akkor akármit leválaszthatunk, ha pedig a maradék morféma vagy morfémacsoport, akkor akármi is lehet a maradék; tehát akár ugyanazt is kaphatjuk, mint a szórövidülés esetében.

Az elvonás két fő esete alatt Lengyel Klára a következőket érti: (1) „a nyelvérzék képzősnek értékel egy szóalakot, és belőle ’alapalakot’ következtet ki” (*sétál* > *séta*, *Jordánia* > *jordán*), illetve (2) „a nyelvérzék összetett szónak értékel egy szót, és belőle ’elő-’ vagy ’utótagot’ következtet ki” (*zűrzarvar* > *zűr*, *jelesrendűség*, *jórendűség* > *rendűség*, *automobil* > *autó*, *villamoskocsi* > *villamos*, *trolibusz* > *trol*, *videókészülék* > *videó*, *hifitorony* > *hifi*, *miniszoknya* > *mini*, *málnaszörp* > *málna*, *fogyókúrázik* > *fogyózik*, *autóbusz* > *busz*,

levélbélyeg > *bélyeg*). Ha pontosabban szemügyre vesszük a megadott példákat, láthatjuk, hogy többféle – részben rokon – jelenséget szemléltetnek.

A *zűrzarvar* > *zűr*, *automobil* > *autó*, *villamoskocsi* > *villamos*, *trolibusz* > *trol*i, *videókészülék* > *videó*, *hifitorony* > *hifi*, *miniszoknya* > *mini*, *málnaszörp* > *málna*, *fogyókúrázik* > *fogyózik* példasor esetében azt figyelhetjük meg, hogy egy összetett szó (vagy összetettnak vélt) szó előtagja önállósodik és párhuzamosan használható a hosszú alakkal, tehát redukcióval rövidszót képeztünk, amely egyszegmensű, és a hosszú alak elejéről származik. A fent (2.2.) megnevezett példák (*Universität* > *Uni*, *tulajdonos* > *tulaj*) csak annyiban mások, hogy azok nem összetett (vagy összetettnak vélt), hanem egyszerű szavak elejéből képződtek. Ilyen példákat a német nyelvben is találunk: *Oberkellner* > *Ober*, *Hochdruckgebiet* > *Hoch*, *zoologischer Garten* > *Zoo*, *Gipfeltreffen* > *Gipfel*⁶. Érdekes példapár a mikrohullámú sütő > mikró és a *Mikrophon* > *Mikro*⁷, amely a rövidszók körében is felbukkanó hamis barátokat szemlélteti.

Látszólag ugyanazt a folyamatot szemléltetik az *autóbusz* > *busz*, *levélbélyeg* > *bélyeg* példák azzal a különbséggel, hogy itt az utótag válik önállóvá. A lényegi kérdés itt valójában az, hogy a levált elő- és utótag lexikalizálódik-e, vagy csupán arról van szó, hogy az alárendelő szóösszetételek utótagja – ha a kontextus engedi – bármikor használható a teljes összetett szó helyett. A szóban forgó jelenséget a magyar nyelvészeti szakirodalomban jelentéstapadásnak nevezik, nem tartozik a redukcióhoz, sőt az is kérdéses, hogy egyáltalán szóalkotási mód-e. Ezekkel a kérdésekkel a tanulmány később megjelenő részében kívánok foglalkozni.

Lengyel Klára az elvonás speciális eseteként említi a toldalékmegelevenedést (*szürrealizmus*, *szimbolizmus*, *impresszionizmus* stb. > *izmusok*; *suksüköl*, *nákol*). A példa azt az igen ritka (nem produktív) jelenséget szemlélteti, amikor egy toldalék (jelen esetben képző) önállósodik és lexémává válik. A folyamat során a képző lexikális jelentéssel ruházódik fel, már nemcsak grammatikai jelentése van. Itt nincs szó redukcióról, a rövidülés csak látszólagos.⁸ A toldalékmegelevenedésre idézett másik két példa (*suksüköl*, *nákol*) hasonló jelenséget szemléltet. A különbség abban áll, hogy nem képző, hanem rag lexikalizálódik, és a lexikalizálódás folyamata kiegészül az egyik példa esetében összetétellel (*-suk* + *-sük*) és mindkét példa esetében derivációval is (*-öl/-ol*). Itt szükséges még megemlíteni, hogy a *cselló* és *busz* szavaink, amelyek

⁶ vö. *Reagan mintájára Izlandon lesz az amerikai-orosz csúcs?*

<http://www.dehir.hu/vilag/reagan-mintajara-izlandon-lesz-az-amerikai-orosz-csucs/2017/01/15/> (letöltve: 2017. febr. 17.)

⁷ De: *Mikrowellenherd* > *Mikrowelle*.

⁸ Talán inkább beszélhetünk a jelentéstapadás egy speciális formájáról. A jelentéstapadással részletesebben a tanulmány második, később megjelenő részében foglalkozunk.

szókölcsönzéssel kerültek a magyar nyelvbe, szintén ilyen úton jöttek létre az olasz kicsinyítőképző *-cello*, és a latin rag *-bus* önállósodásával, de úgy, hogy ezek – legalábbis a német nyelvben – párhuzamosan (voltak) használatosak a hosszú alakkal (*violoncello*, *omnibus*), tehát rövidszók (voltak).

A *gépírás* > *gépír*, *nagytakarítás* > *nagytakarít*, *szakdolgozat* > *szakdolgozik* példák az elvonásnak azt a nyelvhelyességi szempontból vitatott típusát szemléltetik, amikor „összetett főnevekből összetett igéket hozunk létre oly módon, hogy a főnévi összetételben jelen lévő viszonyt érvényesnek tekintjük a belőlük levont összetett igéken belül is” (Lengyel 2000: 340). Ezt a napjainkban viszonylag produktív szóalkotási módot a német szakirodalomban visszaképzésnek (*Rückbildung*), álösszetételnek (*Pseudo-*, *Scheinkomposition*) vagy retrográd derivációnak nevezik, pl. *Bauchlandung* > *bauchlanden* (Donalies 2005: 133). A retrográd deriváció a német szóalkotástanban is sokszor vita tárgya. Ez a szóalkotási mód szoros rokonságot mutat az elvonások első csoportjával (*sétál* > *séta*), a különbség mindössze annyi, hogy ott nem összetett, hanem egyszerű szó a bázis, ill. nem valós, hanem vélt képző a leválasztott elem. A retrográd deriváció – ahogy az elnevezés is mutatja – nem tartozik a redukcióhoz, ezért tovább elemzésétől jelen tanulmány keretei között eltekintünk.

4. Összefoglalás

Az eddigi elemzések alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a redukciónak nevezett szóalkotási mód nem azonos azon szóalkotási folyamatok összességével, ahol rövidülést tapasztalhatunk. Csak azok a szóalkotási módok sorolhatók a reduktív eljárásokhoz, amelyek során teljesül mindhárom, a 3.2. pontban felsorolt feltétel.

A ritkább szóalkotási módok nem mindegyike reduktív. Ha abból indulunk ki, hogy a magyarra, mint a modern nyelvekre általában, jellemző a német szakirodalomban az egyik fő szóalkotási módnak elismert rövidszóalkotás (*Kurzwortbildung*), akkor a ritkább szóalkotási módok közül ki kell emelni a reduktívakat, a többi esetben pedig meg kell kísérelni a másik két fő szóalkotási mód (szóösszetétel és szóképzés) egyikébe való besorolást.

A fenti elemzés alapján a redukcióhoz, mint harmadik fő szóalkotási módhoz tartozónak tekinthető a szórövidülés (vö. 3.1.), a mozaikszó-képzés (vö. 3.2.) és az elvonás típusai közül pedig az előtag-megelevenedés (*zűrzarvar* > *zűr*, *automobil* > *autó*, *villamoskocsi* > *villamos*, *trolibusz* > *troli*, *videókészülék* > *videó*).

A ritkább szóalkotási módok azon típusaival, amelyeket nem tudtunk a redukcióhoz sorolni, a tanulmány később megjelenő második részében fogunk részletesebben foglalkozni.

Irodalom

- Barz, Irmhild 2006. Die Wortbildung. In: *Duden. Die Grammatik*. Nach den Regeln der neuen deutschen Rechtschreibung 2006 überarbeiteter Neudruck der 7., völlig neu erarbeiteten und erweiterten Auflage. Hrsg. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion. Dudenverlag. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich. 641—772.
- Donalies, Elke 2005. *Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick*. 2., überarbeitete Auflage. G. Narr Verlag. Tübingen. (= Studien zur Deutschen Sprache; 27)
- Eichinger, Ludwig M. 2000. Deutsche Wortbildung. Eine Einführung. G. Narr Verlag. Tübingen. (= Narr Studienbücher)
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kobler-Trill, Dorothea 1994. *Das Kurzwort im Deutschen. Eine Untersuchung zu Definition, Typologie und Entwicklung*. M. Niemeyer Verlag. Tübingen.
- Kocsány Piroska 2010. *Grundkurs Linguistik. Ein Arbeitsbuch für Anfänger*. W. Fink Verlag. Paderborn.
- Laczkó, Krisztina/Mártonfi, Attila 2006. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest
- Lengyel Klára 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: Keszler B. (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 337—345.
- Murányiné Zagyvai Márta 2011a. *Deutsche und ungarische multisegmentale Kurzwörter: kontrastive lexikologisch-lexikographische Untersuchungen anhand eines analytisch-chemischen Fachsprachenkorpus*. Doktori (PhD) értekezés. Pannon Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Interkulturális nyelvészet alprogram. Veszprém.
http://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2011/Muranyine_Zagyvai_Marta_dissertation.pdf
Letöltve: 2017. 02. 10.
- Murányiné Zagyvai Márta 2011b. A redukció mint szóalkotási mód a németben és a magyarban. In: Iványi, Zsuzsanna/Pethő Gergely (szerk.): *A szaván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére*. I. kötet. Printart-Press Kft. Debrecen. 319—330.
- Römer, Christine/Matzke, Brigitte 2005. Lexikologie des Deutschen. Eine Einführung. 2., aktualisierte und ergänzte Auflage. G. Narr Verlag. Tübingen. (= Narr Studienbücher)
- Vincze Katalin 2011. *A német „Kurzwort” és magyar megfelelői. A rövidítés mint szóalkotási mód a német és a magyar nyelvben*. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott nyelvészeti program. Pécs.
<http://docplayer.hu/10562110-A-nemet-kurzwort-es-magyar-megfelelloi-a-rovidites-mint-szoalkotasi-mod-a-nemet-es-a-magyar-nyelvben.html>
Letöltve: 2017. 02. 10.

Név és kommunikáció

A tulajdonnevek vizsgálatának egyik lehetséges aspektusáról

A névtant hagyományosan az interdiszciplináris megközelítési lehetőség jellemzi. Az onomasztikának ez a jellegzetessége igen hamar megnyilvánult, hiszen Benkő Loránd már a második névtudományi konferencián úgy fogalmazott, hogy a névtan „műveléséhez számos más tudományág ismeretanyagának bevonása is szükségeltetik, és eredményei számos más tudományág számára is hasznosíthatók” (1970: 7). Nem jelenti azonban ez azt a sokak által hangoztatott elképzelést, hogy a névkutatónak értenie kellene a nevek minden lehetséges megközelítéséhez, hanem Hoffmann István megfogalmazásával (2014: 6) egyetértve magam is úgy vélem, hogy az onomasztika interdiszciplináris jellege inkább a megközelítési lehetőségek összetettségében és az ebből fakadó eredmények gazdagságában fogható meg. Ugyanannak a névtani jelenségnek más szempontú, módszerű és másik tudományterület irányából való megközelítése markánsan eltérő eredményeket is hozhat, amik egymást nem kizárva, hanem kiegészítve járulhatnak hozzá a nevekről való tudásunkhoz.

A névtan lehetséges társtudományait 2003-ban monográfiájában Hajdú Mihály tekintette át (38–45), nyelvészeten belüli segédtudományait pedig Hoffmann István ismertette (2015: 11–22). Bár ő ezek között a kommunikációra nem utalt, írásomban az interdiszciplinaritás szemléletét követve a magyar keresztnemekre a lehetséges nyelvészeti megközelítések közül a kommunikáció felől tekintek. Tanulmányomban bemutatom a személynevek kommunikációs aspektusból való leírásának lehetőségeit, illetve igyekszem a téma korábbi szakirodalmát és legfrissebb eredményeit is összefoglalni, bevonva a névtanhoz kapcsolható pszichológiai vizsgálatokat is.

1. A személyneveket a kommunikációelmélet felől nézve szembetűnik a közszavak és személynevek szembeállíthatósága utóbbiak sajátos közlésbeli jellege és összetett jelentésszerkezete alapján. Nyírkos István úgy találta, hogy az információátadásban a nevek számítanak a leggazdaságosabb, leghatékonyabb nyelvi elemnek (1989: 290), Várnai Judit Szilvia szerint pedig „a kommunikáció gazdaságos, eredményes megvalósulása érdekében, a társadalom működéséhez szükséges, valamennyi emberi közösségben kialakuló intézményes jelenségek egyikeként létük szükségszerű avagy inkább célszerű” (2005: 16).

Az, hogy a tulajdonnevek kódként is funkcionálnak, következik nyelvi jel voltukból, de úgy vélem, összetett jelentésüknél fogva a névvel jelölt alakokról

és helyszínekről kialakított befogadói vélemények, benyomások összességének a létrehozásához a köznévi elemeknél jóval sokrétűbben járul(hat)nak hozzá.

A kommunikáció hagyományos leírása alapján az adó az üzenet tartalmát szimbólumokká kódolja, a befogadó pedig dekódolja az üzenetet. Ezek a szimbólumok konvencionálisak, egy adott közösség tagjai számára érthetőek, egy adott kultúra tagjai számára közös jelrendszert, szabályok és konvenciók rendszerét alkotják. A konvenciók határozzák meg azt, hogyan és milyen kontextusban lehet a jeleket használni (Róka 2002: 18.)

A név is kommunikációs kódként viselkedik, sőt megítélésem szerint egyike a személyiségészlelést befolyásoló tényezőknek (erről részletesen ld. Takács 2008). A kommunikációs kódok közé tartozó prezentáló kódok segítségével tételezünk fel partnerünkről társadalmi szerepet, szociális helyzetet, tulajdonságokat előismereteink, előzetes tudásunk segítségével. Meglátásom szerint a neveknek is van ilyen funkciója, kommunikációs szempontból ezeket is prezentáló kódoknak tarthatjuk, azaz olyan elemnek, mely asszociációink révén hozzájárul a névviselőről kialakított vélemények, benyomások összességének kialakításához. Ezek a benyomások sok esetben igen szubjektívek (vagy szubjektívek is lehetnek), de egy névközösségen belül gyakran jelennek meg a hasonló benyomásokat indukáló, azonos asszociációkat előhívó, ezért fokozott prototipikussággal jellemezhető név kategóriák.

Érdekes ennél a pontnál a szociálpszichológia személyészleléssel kapcsolatos megfigyeléseit felidézni. A személyészlelés – ahogy Forgács József megfogalmazta – nagymértékben aktív, konstruktív folyamat, amelyben az észlelő tudása, korábbi tapasztalata néha fontosabb szerepet játszik, mint az észlelt ember tényleges tulajdonságai (1999: 49). Ez a jelenség, amit a pszichológiában burkolt személyiségelméletnek neveznek, „felhalmozott hipotéziseink és elvárásaink összege arról, hogyan szerveződnek az emberi tulajdonságok és jellemvonások” (uo.). Ezek az elvárások és hipotézisek abból fakadnak, hogy látjuk az illetőt, kapcsolatba kerülünk prezentáló kódjaival, korábbról pedig már vannak hasonló tulajdonságú, viselkedésű, kinézetű emberekkel kapcsolatos tapasztalataink.

A személy-prototípus tehát olyan absztrakt, „virtuális személyiség”, melyet mi magunk hozunk létre valakiről, de nem feltétlenül a valós tulajdonságai, hanem azok alapján, amit valami okból jellemzőnek gondolunk rá. A prototípus kialakításának alapjai az egymáshoz közelinek vagy egymással rokonnak gondolt tulajdonságok összekapcsolása révén létrejövő egységek, a tulajdonságnyalábok (pl. aki vonzó, arról könnyebben feltételezünk egyéb pozitív tulajdonságokat is, vö. Forgács 1999: 49–56). Azt gondolom, a név is válhat tulajdonságnyaláb alapjává, pozitív vagy negatív tulajdonságok kapcsolódhatnak hozzá (a névviselő személyétől és tulajdonságaitól egyébként általában függetlenül), melyek lehetnek is egyéniek, de később akár közösségi szinten is megjelenhetnek és általánossá is válhatnak.

2. Bár a névhasználat elsődlegesen az egyénhez kapcsolódik, de mivel csak kommunikációban realizálódhat, a névhasználat közösségi háttérét is vizsgálunk kell. A személyeket jelölő névformákat az egyén (mint névhasználó) a nyelvi szocializációja részeként a közvetlen környezetében kommunikáció útján veszi birtokba (Tóth 2016: 49). Ebben a viszonyrendszerben tehát a környezet az egyén tudásának s benne értelemszerűen a névtudásának is a szociokulturális feltételeit jelenti (Hoffmann 2012: 15). „Megfigyelhető, hogy az egyének névismerete egészen kis közösségekben mutat csak nagyfokú egyezéseket, illetve hasonlóságokat: ezeket a csoportokat névközösségeknek nevezzük” – írja Hoffmann István (2014: 17), Tóth Valéria szerint pedig a névközösség nemcsak valamiféle elvont keretként fogható fel, hanem olyan eleven „organizmusként”, amely bármely időszakban a névadás és névhasználat elsődleges, legalapvetőbb közegeként funkcionál (2014: 200). A névközösségek szerveződésében helynevek esetén a horizontális (térbeli), személynevek esetén pedig a vertikális (szociális) komponensek erőteljesebbek (Tóth 2016: 50).

A nevekhez kapcsolható, azokról az egész névközösség szintjén meglévő, azonos asszociációkat előhívó „községi tudás” vagy „véleménytendencia” egyértelmű meglétét és a konkrét esetekben való aktualizálhatóságát jól bizonyítják a nevek indukálta (pozitív vagy negatív) előítélek, melyeket számos vizsgálat támaszt alá. A nevek keltette asszociációk vizsgálata azonban tipikusan interdiszciplináris megközelítést igénylő terület, ezeket nem lehet kizárólag nyelvészeti módszerekkel megközelíteni, s mivel a névattitúd lényegénél fogva társadalmi meghatározottságú, vizsgálata elsősorban a szocio- vagy pszichonomasztikai jellegű kutatások bevonását igényli (Kiss 1995: 135).

3. A nevek megítélésére vonatkozó, pszichológiai szemléletű nemzetközi kutatások közül kiemelkednek Harari és McDavid (1966, 1973), illetve Stewart és Segalowitz (1991) vizsgálatai, a korábbiak közül pedig felidézhetjük English és Alspach kutatásait (ld. Slíz 2014b: 248). Ezek különösen érdekesek abból a szempontból, hogy a válaszolóktól általuk ismeretlen és névként nem is létező, tetszőlegesen generált hangsorokkal kapcsolatos reflexióikat, asszociációikat kérdezték.

Keresztnevekhez kapcsolódó asszociációkról nyelvészeti aspektusból kiindulva többek között a svéd Rolf Hedquist (2005) folytatott vizsgálatokat, s mivel ezt több szempontból is alkalmazhatónak érzem, részletesebben is bemutatom. A szerző 1982 és 1992 között készült két felmérés során egyszerre 250, 15–25 év közötti diák névhasználatát vizsgálta abból a szempontból, léteznek-e köztük egy-egy névhez kapcsolódó közös névasszociációk. 24 nevet vizsgáltak, melyeket úgy választottak ki, hogy legyen köztük divatnév (mindkét időszakból, ilyen pl. a *Hanna* és az *Alma*), nagy megterheltségű, gyakori (*Patrik*, *Jenny*) és ritka név is (*Vincent*, *Konrad*). A kérdőívben a keresztneveket a válaszolóknak az alábbi tulajdonságpárok valamelyikével kellett jellemezniük: szép – csúnya, kövér – sovány, alacsony – magas, fiatal – öreg, jó – gonosz,

kedves – nem kedves, boldog – boldogtalan, aktív – passzív, erős – gyenge, világos – sötét, modern – ódivatú, okos – buta, gazdag – szegény, barátságos – barátságtalan, érdektelen – vonzó, északi svéd – déli vagy közép svédországi, vidéki – városi, magas társadalmi helyzetű – alacsony társadalmi helyzetű, svéd – idegen.

Az 1982-es vizsgálat legfőbb eredménye annak kimutatása, hogy a nevekhez egyértelműen kapcsolódnak jól körülírható, meghatározható asszociációkörök (pl. a vizsgált anyagban a *Gudmund*-hoz és *Olof*-hoz a régimódiság, ódivatúság). A szerző másik megfigyelése, hogy ezek még akkor is könnyen kapcsolódnak a névhez, ha a válaszoló nem ismeri a vizsgált névnek egyetlen viselőjét sem, vagyis jól látható, hogy nem a névviselő tulajdonságai befolyásolják az asszociációkat (a konkrét tulajdonságkörök ugyanúgy megjelennek a *Patrik* névhez kapcsolódóan, aminek szinte mindenki ismer viselőjét, mint a ritka *Vincent* név esetében). A 10 évvel később végzett vizsgálat a kapcsolódó tulajdonságok körében történt változásokat kívánta feltárni. Ám változás csak a vizsgált nevek felének esetében volt tapasztalható, s ezek között is nyelven kívüli okokra kizárólag a *Felix* kapcsán utal Hedquist (a 'fiatal, aktív, barátságos, okos, városi' tulajdonságok névhez kötésének oka a híres névviselőhöz való kapcsolás lehet). Ha a név divatosá válik, történhet a jelentésszerkezetében változás, de ez nem jelentős mértékű. A szerző szerint minden névnek egyedi „arculata” van, ami 10 év alatt még nem változik meg drasztikusan.

A névtani kutatásokban a szocioonomasztikai nézőpont figyelembevételében a svédek mellett elől járnak a finnek, akik a kezdetektől fogva tudatosan törekednek e szempont erőteljes bevonására (erre ld. pl. Kiviniemi 1982, 1993, 2006, Ainiala – Saarelma – Sjöblom 2008, 2013). Eero Kiviniemi a névhez kapcsolódó asszociációkra a *sivumielle* fogalmat használja (1982: 13), s a névhez kapcsolódó nyelven kívüli és belüli konnotációkat különíti el. A nyelven kívüli hatások igen jelentősek a nevekhez kapcsolódó asszociációk kialakításakor, s ezek nagyban befolyásolják a névválasztást, és tesznek egy-egy nevet gyakorivá, divatosá, mint például az elmúlt években Finnországban az *Onni*-t. A kedveltséget nyelven belüli okok is magyarázhatják, amilyen pl. a név hangzása, etimológiai jelentése, szerkezete, esetleg a szlengben való megjelenése és jelentése. Ezzel magyarázhatjuk az *Yrjö* név használatának visszaszorulását is. Ennek a keresztnévnek ugyanis a finn szlengben 'hányás' közzsói jelentése alakult ki, igeiként és igenévként (*yrjötä* 'hányni', *yrjöttävä* 'undorító') is használatos, de az *Uuno* férfinév kedveltsége is szlengbeli, erősen negatív konnotációt hordozó jelentése ('buta, bolond') miatt szorult vissza (Paunonen 2000).

A finn szerzők nemcsak általánosságban vizsgálják a névhez (pl. szép, csúnya, vidéki/es/, városi/as/, finn, nemzetközi, időtlen, divatos, régies) vagy annak viselőjéhez kapcsolható asszociációköröket (pl. a névviselő kora, neme,

tulajdonságai, foglalkozása, lakóhelye stb.), hanem szép számmal találhatunk egyes konkrét női és férfinevekhez kapcsolódó vizsgálatokat is (ezekről bővebben ld. Takács 2015). A hasonló szempontú vizsgálatokat végzett magyar keresztnevekkel kapcsolatban Schirm Anita (2014), aki a nyelvhasználók nevekre vonatkozó hiedelmeit és vélekedéseit kérdőívvel vizsgálta, illetve bemutatta a névdivathoz fűződő attitűdjét is.

A nevekhez kapcsolódó konkrét asszociációkörök meghatározása miatt érdekes Slíz Mariann vizsgálata (2014b), aki a Lázár Ervin meséiben megjelenő személynevekkel kapcsolatos alapasszociációkat (nem, életkor, jellembeli tulajdonságok) vizsgálta különböző korosztályok körében. Kutatása során elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a 26 mesehős névével kapcsolatban léteznek-e a válaszadó korától, előismereteitől független asszociációkörök, s úgy találta, hogy a névviselő nemével kapcsolatos konnotációk minden válaszadója esetében igen nagy hasonlóságot mutattak (2014b: 249). Abban, hogy egy nevet (pl. *Bruckner Szigfrid*, *Zsebenci Klopédia*) női vagy férfinevként azonosítunk-e, a név ismert voltán, közszói jelentésén, illetve a hozzá alakilag kapcsolható közszóra vonatkozó asszociációkon kívül a szűkebb és tágabb kontextus is közrejátszik (a vizsgált esetben ez egyrészt a mese mint kontextus, másrészt pedig a magyar névrendszernek az a sajátja, hogy névanyagunkban a női nevek gyakran *-a* vagy *-ia* végződésűek).

Míg a névviselő nemével és életkorával kapcsolatos asszociációk kialakításában a beszélőt Slíz szerint a nyelvi kategóriák megléte (pl. becéző alakként értékelünk-e egy nevet vagy sem) vagy annak hiányában számos társadalmi jelenség segítheti, jellemre vonatkozóan már nem találunk ilyen szoros megfeleléseket a vizsgált közösségekben, azaz a kategorizáció a jellemre vonatkozóan valószínűleg nem működik ezekhez hasonló egyértelműséggel (i.m. 252). Eredménye e téren ellentmond Hedquist svéd keresztnevekkel kapcsolatos megfigyelésének, aki szerint viszont jól körülírható, jellemre is vonatkoztatható jelentéskörök (pl. jó – rossz/ördögi, kedves – nem kedves, érdektelen – vonzó) is kapcsolhatók az egyes nevekhez.

A mesehősök személyneveit elemezve meghatározhatók azok a tényezők, melyek a fiktív neveknek mint szignáloknak a dekódolásában szerepet játszanak. Ez a kontextus, a jeleknek egy rendszer elemeként, egy csoport tagjaként való értelmezése, a név hangzása vagy egy létező közszóhoz való hasonlósága, a név egy részének vagy akár egészének vélt közszói jelentése és a név tulajdonnévi szerepe (Slíz 2014a). Bár a szerző szerint ezek alapján elsősorban a fiktív neveknek tulajdonítunk jelentést, azt gondolom, e tényezők mindegyike részt vesz a valós személynevek jelentésének és asszociációkörének kialakításában is.

4. Mind névtani, mind kommunikációs szempontból fontos, hogy a nevek konnotációjával, illetve a nevek által keltett asszociációkkal foglalkozó kutatások egy része az asszociációkban megnyilvánuló sztereotípiákra és előítéletekre irányul. Az előítéletek a névviselők nevek alapján való csoportba

sorolásán alapul, meglétük tehát alátámasztja azt az elképzelést, hogy a személynevekhez névközösségi szinten is ismert konnotációkör kapcsolódik vagy kapcsolódhat. Ezek az asszociációcsoportok vagy konnotációkörök könnyen nemi sztereotípiák alapjává válhatnak (ld. Raátz 2008), bár néha pozitívak is lehetnek és előnyhöz is juttathatják a névviselőt, ahogy az ipszilonos családnevek kapcsán Farkas Tamás is megjegyzi (2012).

A nevek kategorizációján alapuló előítéleteknek akár társadalmi (sőt a szerző szerint akár gazdasági) következményei is lehetnek, melyeket M. Horváth Viktória nyomán idézek fel (2014). A 2005-ben készült ún. Tolerancia-vizsgálat eredményeit névtani tanulságai miatt feltétlenül érdemes áttekinteni. Ebben a kutatásban, mely elsősorban szociológiai módszerekkel dolgozott, a nevek alapján kialakított sztereotípiákat kívánták feltérképezni 7. és 10. osztályos diákok körében. A három mintaként álló név *Giuseppe (Bepi) Colombo*, *Ephraim Kishon* és *Kolompár Ramóna* neve volt.

A vizsgálat első részében a három személyről képeket mutattak, s ez alapján (tehát a név ismerete nélkül) kellett róluk jellemzést adni, a második részben, a kérdőívben néhány oldallal később azonban már csak a nevekről kérdezték a válaszolók véleményét. A képek alapján a diákok a három személyt igen hasonlóan jellemezték és a nevekre érkező hozzászólások sem tanúskodtak jelentősebb különbségekről, azonban a kísérlet *Kolompár Ramóna* esetében figyelemre méltó megállapítást hozott: míg a csecsemőkori képe pozitív érzéseket ébresztett a válaszadókban, a cigányos hangzású név a diákok nagy részének esetében (csaknem 40%-ában) elutasítást eredményezett. Ez a kísérlet azt bizonyítja, hogy a nevek alapján történő etnikai azonosítás és sztereotipizálás kifejezetten erős, s kiemelten igaz ez a cigánysággal kapcsolatban.

A korábbi kutatások azt is egyértelműen mutatják, hogy a társadalmi helyzetre vonatkozó asszociációkörök nagy része „tanulás eredményeként” kapcsolódik a névhez. Az óvodások és egyetemisták által a nevekhez kötött értelmezések vizsgálatakor az látható, hogy az óvodások egyáltalán nem kötnek a mesehősök nevéhez entikumra vonatkozó értelmezést (bár ezek ugyan fiktív nevek, de a megkérdezettek egyértelműen emberi tulajdonságokkal ruházták fel viselőiket, ezért tágabb értelemben személyneveknek tekinthetjük őket). Az óvodások társadalmi helyzettel kapcsolatban még legfeljebb csak foglalkozásra vagy méltóságra gondolnak (pl. király, uralkodó) (Slíz 2014b: 255–256), a Tolerancia-vizsgálatból azonban kiderült, hogy az idősebb (13 és 16 éves) gyerekek körében viszont már jelentős mértékben számolhatunk a nevek alapján való kategorizáció, sőt sztereotipizáció lehetőségével (M. Horváth 2014). Még erősebb ez a tendencia az egyetemisták között: az ő esetükben a foglalkozás és méltóság kategóriája mellett megjelenik a társadalmi és vagyoni helyzetre való asszociáció és ez alapján történő kategorizáció is (Slíz uo.)

Bár eddig elsősorban a keresztnemekkel kapcsolatban vizsgáltuk a sztereotipizáció lehetőségét, a családnevekhez is kapcsolódhat – elsősorban nyelvi

karakterük, illetve adott társadalmi csoportokon belüli gyakori használatuk révén – mind a magasabb nyelvi presztízs, mind pedig a stigmatizáció lehetősége (Farkas 2009: 31).

5. Ahogy korábban hangsúlyoztuk, a név jelentésének dekódolását (és a mögötte álló személyesítési folyamatot is) egyrészt az előismeretek és a név-közösségi háttér, a névről való közös és közösségi tudás határozza meg, másrészt viszont igen erősen befolyásolja a névhez kapcsolódó egyéni, szubjektív jelentéselemek megléte vagy hiánya is. A nevekhez kapcsolódó egyértelmű információkon kívül (mint pl. a névviselő neve) számos kifejezetten szubjektív jelentéselem, például hangulatok, emlékek is kapcsolódnak hozzájuk. A dekódolás, ezeknek a névhez kapcsolt többletinformációknak a felfejtése viszont igen szubjektív, nagy eltéréseket is mutat, ami azt eredményezheti, hogy ugyanazt a nevet a névhasználók néha merőben eltérően ítélik meg.

Úgy vélem, rövid áttekintésem kellően alátámasztotta, hogy a pszichológia és kommunikáció szempontjainak bevonása a névtani vizsgálatokba mindenképpen hasznos és számos eredménnyel jár. Sőt, valójában az eredmények ismeretében azt is mondhatjuk, hogy nemcsak lehetséges és érdemes, de szükségzerű is ezek bevonása névtani jellegű vizsgálatokba: meglátásom szerint ugyanis ezek nélkül egyetlen névtípushoz kapcsolódó konnotációköröket sem lehet érdemben vizsgálni.

Irodalom

- Ainiala, Terhi – Saarelna, Minna – Sjöblom, Paula 2008. *Nimistöntutkimuksen perusteet*. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ainiala, Terhi – Saarelna, Minna – Sjöblom, Paula 2013. *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Finnish Literature Society. Helsinki.
- Benkő Loránd 1970. Névtudományunk helyzete és feladatai. In: Kázmér Miklós – Végh József szerk., Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest 1969. *Nyelvtudományi Értekezések 70*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–16.
- Farkas Tamás 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- Farkas Tamás 2012. Az ipszilonos nevekről. Egy helyesírási jelenség a nyelvi-kulturális térben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk., *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Tanulmányok 25–26. Budapest. 301–307.
- Forgács József 1999. *A társas érintkezés pszichológiája*. 12. kiadás. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Harari, H. – McDavid, J. W. 1973. Name stereotypes and teacher's expectations. *Journal of Educational Psychology*. 65/2: 222–5.
- Hedquist, Rolf 2005. The meaning of proper names. In: Eva Brylla – Mats Wahlberg szerk., *Proceedings Of The 21st International Congress Of Onomastic Sciences 1*. Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala. 172–184.

- Hoffmann István 2014. Név és jelentés. In: *A nevek szemiotikája*. Szerk. Bauko János – Benyovszky Krisztián szerk. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság. Nyitra–Budapest. 5–21.
- Hoffmann István 2015. A névtan és a társtudományok. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk., *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. Budapest. 11–22.
- M. Horváth Viktória 2014. A tulajdonnév mint az előítélet forrása. *Névtani Értesítő* 36: 63–72.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiviniemi, Eero 1982. *Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisten etunimet ja nimenvalinta*. Weilin+Göös. Espoo.
- Kiviniemi, Eero 1993. *Iita Linta Maria: etunimiopas vuosituuhannen vaihteeseen*. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kiviniemi, Eero 2006. Helsinki. *Suomalaisten etunimet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- McDavid, John W. – Harari, Herbert 1966. Stereotyping of names and popularity in grade-school children. *Child Development*. 37/2: 453–459
- Nyirkos István 1989. A tulajdonnevek hírértékéről. *MNyTK*. 183: 290–4.
- Paunonen, Heikki – Paunonen, Marjatta 2000: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii: Stadin slangin suursanakirja*. Helsinki.
- Raácz Judit 2008. Geschlechtsstereotype im ungarischen Vornamenschatz. In: Kegyes Erika szerk., *Genderbilder aus Ungarn*. Hamburg. 117–130.
- Róka Jolán 2002. *Kommunikációtan. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából*. Századvég Kiadó. Bpudapest.
- Schirm Anita 2014. A nevek konnotációjának funkciója az írói névadásban. In: Bauko János – Benyovszky Krisztián szerk., *A nevek szemiotikája*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, Nyitra–Budapest. 111–123.
- Slíz Mariann 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv* 108: 282–291, 400–410.
- Slíz Mariann 2014a. Az irodalmi nevek mint szignálok üzeneteinek kiválasztása. In: Bauko János – Benyovszky Krisztián szerk., *A nevek szemiotikája*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, Nyitra–Budapest. 217–226.
- Slíz Mariann 2014b. Kategorizáció személynevek alapján. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 160. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 247–257.
- Stewart, Jo-Ann L. – Segalowitz, Sidney J. 1991. Differences in the Given Names of Good and Poor Readers. *Canadian Journal of Education / Revue canadienne de l'éducation*. 16/1: 103–105.
- Takács Judit 2008. A név mint kód. *Létünk* 38/1: 18–29.
- Takács Judit 2015. Személynévtani témájú dolgozatok a finn egyetemeken. *Finnugor Világ*. XX. évf. 2. szám: 11–15.

- Tóth Valéria 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései.
Helynévtörténeti Tanulmányok 10: 179–204.
- Tóth Valéria 2016. Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.
Debreceni Egyetemi Kiadó. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 38.)
- Várnai Judit Szilvia 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben.* Budapest.

Kusper Judit

Továbbélő mítoszok, modern eposzok
Allegorikus és szimbolikus mintázatok J. K.
Rowling *Harry Potter*
és J. R. R. Tolkien *A Gyűrűk Ura* című művében*

Mítosz és irodalomtörténet

„Teli érdemmel, mégis / költőien lakozik / Az ember ezen a földön” – írja Hölderlin *Csodás kékségben...* című versében. Az emberi lét alapja, feltétele itt a poézis, a költőiség, a költői képeken keresztül történő ön- és világértelmezés, metaforikus, allegorikus és szimbolikus olvasatok létrehozása. Történetek születnek, melyek mesékké, mítoszokká, teljes mitológiaiakká állnak össze, s melyek nem a (sokszor még nem is létező) tudomány köntösét kívánják magukra öltetni, ám szinte mindig az adott közösség tudásának felhasználásával, közvetítésével igyekeznek érvényes válaszokat kínálni a folyton új kérdésekkel közeledő befogadónak.

A görög *μῦθος* (müthosz) szó (beszéd, elbeszélés, beszélgetés) jelentésárnyalatai éppen arra hívják fel figyelmünket, amit a magyar mese kifejezés is takar: egy olyan, alapvetően se nem irodalmi, se nem vallási műfaj született, mely sokkal közelebb áll a mindennapi beszédhez, a közbeszédhez, mint a (szigorúbb) műfaji kritériumokat felvonultató irodalomhoz. Közös pontja nem formai elvárásokban rejlik, hanem azokban az archetipikus funkciókban, melyek a mindenkori beszélő és hallgató számára jelentenek fogódzót, közös ismeretanyagot és tudást azáltal, hogy egy közösség kulturális emlékezete válik legfontosabb szervezőelemükké. A mítoszok éppen ezért nem egyszeri alkotások, hanem mindig változó entitások, s bár az írásbeli kultúrák megjelenése óta sok esetben írott formában is hagyományozódtak, mégsem a rögzítettség lesz létmódjuk.

A mítoszokhoz való közelítés, a mítoszok értelmezése az elmúlt évezredekben is különböző mintázatokat képviselt, ám igazán dokumentálttá a XIX–XX. századi irodalomtörténet-írás során vált. Az elméleti háttér felvázolása különböző irányzatokhoz kötődve történt meg: a XX. század 30-as éveitől a 80-as évekig virágkorát élő mítoszkritikai megközelítés elsősorban a struktu-

* Jelen tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 számú, „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt keretében készült.

ralizmus irányából értelmezi a mítoszt, éppen ezért egy viszonylagosan zárt struktúrát képzel el. A kanadai Northrop Frye az *Archetipikus kritika: a mítoszok elmélete*¹ című esszéjében arra mutat rá, hogy az irodalom igazi strukturális elveit az archetipikus és anagogikus kritikából lehet levezetni, majd a Biblia és a klasszikus mitológiák szimbólumai alapján próbálja meg létrehozni és alkalmazni az irodalmi archetipusok nyelvét. Frye műve a mítoszkutatás és -értelmezés egyik első jelentős és átfogó művének tekinthető, munkáiban lefektette a XX. századi munkák alapjait, összegezte korábbi kutatások eredményeit. A mítoszkritikához köthető többé-kevésbé Leslie Fiedler és Maud Bodkin munkássága is, ám legnagyobb hatása kétségkívül Frye írásainak volt s van napjainkig. Mellette érdemes megemlíteni Claude Lévi-Strauss *Strukturális antropológia*² című munkáját, melyben elsősorban a strukturalista nyelvészet fogalmaihoz hasonlóan alakítja ki a maga mítoszokra vonatkoztatható szaknyelvét s a mítoszkutatás alapmotívumait. Fogalmai – mint például a mítéma – sokat segítenek ugyan a mítoszok leírásában, ám – ahogyan Paul Ricoeur is fogalmaz – „ilyen módon egy mítoszt megmagyaráztunk ugyan, de nem értelmeztünk.”³

Bár az archetipikus értelmezési lehetőségek a mítoszkritikában is jelen vannak, az észak-amerikai modellel ellentétben az Európában kibontakozó megközelítésmód nem a struktúrába, hanem inkább a poétikai megközelítés lehetőségébe építi be a mítoszok e megkerülhetetlen sajátosságát. Az orosz Jeleazar Meletyinszkij⁴ és a román származású Mircea Eliade⁵ munkái a szent és a profán kettősségének, a mítoszok és álmok rendjének, a vallások és mítoszok kapcsolódási pontjainak kérdéskörét és értelmezési lehetőségeit járják körül.

A strukturalista és poétikai megközelítéseket továbbolvasva Roland Barthes posztstrukturalista, majd Paul Ricoeur hermeneutikai megközelítést kínál, ezzel együtt a mítoszok posztmodern felfogását, melyek elvezetnek minket írásunk tárgyához, a mítoszok folytonos újraértelmezési és az értelmezésben újrateremtődő, performatív értelmezéséhez.

¹ Northrop Frye: *Archetipikus kritika: a mítoszok elmélete*. In: *A kritika anatómiája*. Budapest, Helikon Kiadó, 1998.

² Claude Lévi-Strauss: *Strukturális antropológia I–II*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

³ Paul Ricoeur: *A szöveg mint modell. A hermeneutikai megértés*. Fordította Szabó Márton. *Magyar Lettre*, 42. szám, 2001. ősz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00026/ricoeur.htm>

⁴ Jeleazar Meletyinszkij: *A mítosz poétikája*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

⁵ Eliade munkái közül többek között: Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Budapest, Európa Kiadó, 1999.; Mircea Eliade: *Mítoszok, álmok és misztériumok*. Budapest, Cartaphilus Kiadó, 2006.; Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*. Fordította Pásztor Péter. Budapest, Európa Kiadó, 1993.

A modern mítoszeremtés lehetőségei

E megközelítés lényegében irodalomtörténeti és irodalomelméleti szempontból kínál újat, maga a mítosz mint műfaj nem prezentál feltétlenül mást vagy újat, mint akár évszázadokkal ezelőtt. S ennek nyomai is kitapinthatók az elmúlt évszázadok irodalmi-filozófiai mozgását, szépirodalmi alkotásait tekintve. Már a felvilágosodás idején, majd kifejezetten a német klasszika és a koraromantika idején megjelent egy új mitológia megteremtésének igénye, hiszen már a felvilágosodás embere számára *kiüresedett az égbolt*, az eddigi mitológiai (főként keresztény mitológiai) bizonyosságok kezdtek elveszíteni omnipotenciájukat, egyre kevesebb fogódzót és választ kínáltak a világ nagy kérdéseit megfejtani, saját helyüket e világban megérteni igyekvő gondolkodók számára. A tanulmányom kezdetén idézett versrészlet is ezen új mitológia megteremtésére irányul: míg a felvilágosult elmék ezt az ész, a ráció mindenhatóságára építve képzelték el, addig „[a] romantikus mitológia programja a természet racionális uralására és leigázására törekvő felvilágosult ész ellenhatásaként lép fel. Az analitikus ész logocentrizmusával szemben a szintetikus, a társadalmi legitimáció eszközeként is funkcionáló új mitológia az organikus egész megőrzésének jegyében fogalmazódik meg.”⁶ Hölderlin, Novalis, August Wilhelm Schlegel és Friedrich Schlegel egy, a szellemi ember és a természet összefonódására épülő poézisben látták az új mitológia megteremtésének lehetőségét.

A romantika „új mitológiájaként” értelmezhető Jacob és Wilhelm Grimm népmesegyűjtménye, az 1812-ben megjelent Haus- und Kindermärchen, majd az Európa számos országában e kiindulóponthoz kapcsolódó népmese- és népdalgűjtések és -kiadások szaporodása. Talán nem véletlen, hogy egy új mitológia keresése közben éppen a legrégebbi, mitologikus és archetipikus alakzatokat felvonultató műveket találják meg, egy allegorikus és szimbolikus rendet, melyben összekapcsolódik a mítosz, az álom és a tudatalatti tartalmak, így hozva létre olyan allegorikus világmagyarázatokat, melyek a befogadás során nyerik el szimbolikus jelentésrétegüket. Hasonló műfaj működését világítja meg majd Mihail Bahtyin *Az eposz és a regény*⁷ című tanulmányában, igaz, Bahtyin eposzról és regényről beszél, ám eposzszerűnek tekinthető minden olyan műfaj, mely megfelel az eposzi poétika sajátosságainak – s ilyenek a mítoszok és népmesék is.

Az új mitológia teremtése és az allegorikus világmagyarázatok létrehozása mellett a mítoszeremtés egyik kitüntetett terepe magának a mítosznak a közvetítése, befogadása, azaz az a performatív aktus, mely létét is biztosítja. A

⁶Horváth Péter: Romantikus Poézis és új mitológia.

<http://www.c3.hu/~prophil/profi054/horvath.html#sdfootnote1anc>

⁷Mihail Bahtyin: *Az eposz és a regény*. Fordította Hetesi István. In: Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei III.*, Pécs, JATE – Jelenkor, 1997.

mítosz ez esetben éppen működése közben válik jelentéssé, folyamatosan alakul magának a befogadásnak és a közvetítettségnek köszönhetően.

Ám – ugyancsak Bahtyin tanulmányára hivatkozva – azt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy a regény megjelenése minden egyéb műfaj számára lehetővé teszi a regényszerűsödést, a folytonos teremtdést, s bár az eposzszerű mű poétikáját tekintve nem adja meg magát a változásnak, nyelve szükség-szerűen folyamatosan eleget tesz a regényszerűsödésnek. Ezen interpretációban a mítosz így nem mozdíthatatlan, rögzített mű lehet csupán, hanem folyton újratemtdő és újraírható is: „Módot ad arra, hogy szemmel tartsuk, elren-dezzük, alakkal és jelentőséggel ruházzuk fel a haszontalanságnak és anarchiá-nak azt a mérhetetlen panorámáját, ami a jelenkori történelem.”⁸

Így jöhet létre olyan (új) mítosz, mely a maga allegorikus eszközeivel képes folyton reflektálni akár a jelenkori történelemre is, miközben allegorikus lehetőségei közül továbbra is használja azokat a sokezer éves képeket és jelképeket, melyek a kollektív tudattalanhoz éppúgy kapcsolják, mint a kulturális emlékezethez.

Modern és posztmodern mítoszok

Az újra és újra megmutatkozó és a folyton (újra)teremtdő mítoszok le-hetőséget kínálnak transzformálódó világmagyarázatok létrehozására, új ér-telemkeresésre. A mindenkori befogadónak antropológiai igénye, hogy vála-szokat és rendet találjon (vagy teremtsen) a széthulló rendben, az érthetlenné és idegenné váló világban, hogy a kizökkent időt – ha csak ideiglenesen is, ám mindig, kényszeresen – helyre tolja. Ugyancsak antropológiai igény mutatkozik az allegorikus rendek megnyitására, a közös képi és nyelvi hagyomány kibon-tására. Egyszerre kapaszkodik az archetípus állandóságába, ám emellett élvezi s kihasználja a megteremtdő kép rugalmasságát, egyediségét, egyszerűségét.

A modern és posztmodern mítoszok – ahogyan a klasszikusok is – a popu-láris regiszter elemei, úgy akarnak egyediek lenni, hogy közben folyamatosan a közös helyekre (loci communes) és a kollektív emlékezetre támaszkodnak. Dol-gozatom további részében néhány olyan közös helyet szeretnék kiemelni két modern eposz, a *Harry Potter* sorozat és a *A Gyűrűk Ura* szövevényes egé-széből, melyek arra hívják fel a figyelmünket, milyen kapcsolódási és elhajlási pontokat találunk a klasszikus és modern eposzszerű művek értelmezési lehetőségei között néhány, majd ezek milyen lehetőséget kínálnak a mindenkori befogadó számára egy hermeneutikai folyamatban.

⁸ T. S. Eliot: *Ulysses. Order and Myth*. <http://people.virginia.edu/~jdk3t/eliotulysses.htm>
“It is simply a way of controlling, of ordering, of giving a shape and a significance to the immense panorama of futility and anarchy which is contemporary history.”

Hősök és tanítók

Egy eposzszerű mű (legyen az eposz, mese vagy éppen regényformában íródott modern eposz) olvasása, befogadása során talán a legszerteágazóbb, legsokoldalúbb értelmezési lehetőséget a főhős alakja kínálja. Ha egy viszonylag szigorú strukturális sémát követünk és az eposzi/mesei funkciókat értelmezzük, láthatjuk, hogy az eposzszerű műben a főhős a többi hős fölött helyezkedik el, igazsága, döntése mindig megkérdőjelezhetetlen, még akkor is, ha a művön kívüli valóság felől értelmezve nem tudunk egyetérteni döntésével, igazságával. Mindezt árnyalják a mese- és mítoszkutatás modernség utáni, elsősorban pszichoanalitikus megközelítések. Carl Gustav Jung értelmezése szerint „a mítoszok az életen keresztül vezető utazást jelképezik, hőseik pedig a tudattalan archetípusainak megtestesülései. Például a hősök tetteit elbeszélő mítoszokban a hős vélhetően az egót szimbolizálja, és a történetek azt beszélik el, hogyan szerez tudomást a hős saját erősségeiről és gyengéiről, azaz hogyan fejleszti ki az öntudatát.”⁹ Minden mítosz(szerű történet) magát a hőst teszi próbára, aki – a műfaj specifikumaitól függően – a világ megmentésével saját világ menti meg, sőt hozza létre, vagy éppen a királylány/királyfi kezének elnyerésével saját másik felét, önnön teljességét találja meg. S ahogyan a klasszikus mítoszok és a népmesék természetesen alkalmazzák a felvázolt hőstipológiát, úgy a modern mítoszok is hasonló módon járnak el.

Az ezredforduló egyik legnagyobb könyvsikere kétség kívül J. K. Rowling *Harry Potter*-sorozata volt, melynek már az első kötet, a *Harry Potter és a Bölcsek Köve* megnyitotta azt a kaput, amit majd a további hat kötet továbbtárt: a mű olvasókat kapott, szerte a világon gyerekek és felnőttek váltak egy fikatív világ részévé. Azóta is kutatják, mi lehetett e soha nem látott siker oka, hogyan tudta egy ilyen terjedelmes regényszöveg befogadók millióit olvasásra inspirálni. A lehetséges válasz összetett, mi most csupán azt kíséreljük meg, hogy a mű néhány mítoszszerű jegyének kiemelésével elhelyezzük egy kollektív narratívában, melynek performatív lehetőségei túlmutatnak az allegóriák és szimbólumok egyszeri megidőzésén, de semmiképp sem mellőzhetik ezek alaposabb tanulmányozását. Hipotézisként e modern, regényformájú mítoszok népszerűségének zálogát mítoszszerűségükben látjuk, melynek segítségével megteremtődik egy, a kollektív tudattalanunkhoz kapcsolódó narratív univerzum, mely a mítoszi funkció, felépítmény és performatív aktus együttes teljesítményének köszönhetően képes válaszokat kínálni a mindenkor olvasó kérdéseire a képek ismerőségének, újszerűségükben is jelen lévő állandóságuknak köszönhetően.

⁹ David Fontana: A szimbólumok titkos világa. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik. Tericum Kiadó, 1995. 29.

A *Harry Potter*¹⁰ hőse, a gyermek, majd ifjú Harry tökéletesen illeszkedik a mítosz- és mesehősök sorába, magán viseli azokat a jegyeket, melyek archetípusokként tapadhatnak a kereső típusú hőshöz. Ő is árva, már a mű kezdetekor elveszíti a szüleit, azaz rögtön megteremtődött az a hiány, mely a későbbiekben arra fogja sarkallni, hogy helyreállítsa a kibillenő rendet. A mű elején a fiú gyenge, vézna, s ami a legfőbb: nem ismeri önmagát, semmit nem tud múltjáról, sőt egy hazug múlt árnyait cipeli magával, hiszen nagynénjéék a kényelmetlen és felforgató igazság helyett a hűvös hazugságot választották magyarázatként szülei elvesztésére. A mű kezdetekor megfogalmazódó árvaság allegorikus párhuzama a szubjektum árvasága, a világ szabályainak érthetlensége, a káoszba való belépés, az az állapot, melyben az egyén már nem tud támaszkodni legfőbb segítőire, az anyára és az apára. A mítoszszerű műben éppen ezért a hős szükségszerűen vagy elveszíti szüleit, vagy leválik anyjáról, legyőzi apját vagy egy allegorikus apafigurát, esetleg szülei mostohaként jelennek meg, ám mindenképp egyedül (illetve majd későbbi segítőivel) kell szembenézni saját kihívásaival. Emellett Harry is magán viseli az árvaság minden további attribútumát is: ahogy már feljebb is jelöltük, kicsi, gyenge, hagyománytalan, kiszolgáltatott, nemcsak mostohái bántják, hanem mostoha-testvére is, származását homály fedi, rongyos, levetett, túlságosan bő ruhákban jár, tulajdonképpen Hamupipőke kisfiú alakjában. Ráadásul azáltal, hogy elszakították saját múltjától, saját mágikus világrendjéből is kiszakították: nem ismer senkit a varázslók közül, s bár a varázsvilág nyilván tartja, legendák zengenek róla, nem léphet be addig a világba, azaz nem kezdheti meg saját útját, míg kellően érett nem lesz ahhoz, hogy elinduljon az úton. (Mint ahogyan Fehérlófiának is kétszer hét esztendeig kellett anyja tejét szopnia, míg végül elég erős lett ahhoz, hogy útra keljen.) Nem kell még ekkor minden szempontból késznek lennie, hiszen kalandjai ekkor kezdődnek el, sokkal inkább egy olyan pontre kell eljutni, avagy egy olyan pontról kell elindulnia, ahonnan már képes megfogalmazni magában az elvágyódást, annak az igényét, hogy saját életén, sorsán változtatni szeretne. Míg Harry nem kap üzenetet a varázsvilágból, nem tudja azt sem, hogy lehetősége van máshogy gondolni a valóságra, hogy létezik másik út is azon kívül, mint amit eddig járt. (Nem véletlen, hogy Dursleyék megpróbálják megakadályozni a levél kézbesítését, hiszen azzal, hogy Harry tudomást szerez a másik világról, a másik lehetőségről, „kijátssza”, megsemmisíti az általuk felállított szabályokat, s ennek következtében a nevelőszülők világa megsérül, hiszen abszolút volta megszűnik létezni.

Harryéhez sokban hasonlít Frodó sorsa és útja is *A Gyűrűk Urából*: kényelmes, bár kellően unalmas életet él nagybátyja, Bilbó örökségében, s mint

¹⁰ A továbbiakban *Harry Potter*ként hivatkozom a teljes sorozatra abban az esetben, ha nem szükséges kiemelni a pontos helyet, illetve a megállapítások a teljes sorozatra érvényesek.

hobbit, nem is vágyim arra, hogy világrengető tetteket hajtson végre. (Bár ennek ellenkezőjét épp Bilbó bizonyította be *A hobbit*ban.) Élete akkor változik meg, amikor megtudja, milyen veszélyes gyűrűt hagyományozott rá Bilbó, s e tárgy sorsa meghatározza egész világának jövőjét is, s e kibillent rendet egyedül ő (hűséges barátai segítségével) tudná visszaállítani. A mű kezdetén Frodó – Harryhez hasonlóan – szintén árva, Hobbitfalván még mindig idegennek, jöttmentnek számít, s bár nem teljesen hagyománytalan, hiszen egy nagyobb közösség tagja, képtelen saját történetét elkezdeni, saját útját bejárni, egyelőre csak érzi, hogy valami másra vágyik, kicsit kilóg a sorból. Gandalf érkezése és hírei szükségesek ahhoz, hogy szinte meg sem született terveit szükségszerű tette váljanak, kimozdítsák komfortzónájából, fölkinálják számára az útban és annak eredményében rejlő értelmet:

„Indul a küszöbről az Út:
ha nem vigyázol, elszelel;
felkötöm én is a sarút,
gyerünk utána, menni kell,
utak találkozása vár,
futok, a lábam bizsereg –
csak ott lehetnék végre már!
Aztán hová? Ki mondja meg?”¹¹

Frodó nem tudja, hogy útra kelésükkor saját dalát énekli-e, vagy Bilbó egyik versezetét: „Csak úgy eszembe jutott, mintha én magam költeném; de lehet, hogy már nagyon régen hallottam. Az biztos, hogy erősen emlékeztet Bilbóra, az utolsó évekből, mielőtt elment volna. Sokszor mondogatta, hogy csak egyetlen Út létezik; olyan, mint egy nagy folyó: minden küszöbön források fakadnak, azok táplálják, és minden ösvény belétorkollik.”¹²

A nagy küldetés, az egyetlen Út Frodó Bilbótól kölcsönzött gondolataiban is elválik az elsődleges, betű szerinti értelemről, fölkinálja az allegorikus olvasat – időn átívelő, kulturálisan kódolt – jelentésrétegeit, amennyiben elfogadjuk, hogy az Út nem tőlünk el, sokkal inkább hozzánk, saját magunkhoz, saját magunk megértéséhez vezet. Ezért nem is lehet egyszerű, próbák sorát kell kiállni, barátokat, segítőket, tanítómestereket kell szereznünk, akik énünk egy-egy részévé válnak, vagy énünk egy-egy aspektusát testesítik meg.

Próbákban nem szűkölködik egyik mű sem, a *Harry Potter* hét könyve hét külön-külön is hatalmas próbatétel elé állítja az eleinte még ifjú, tapasztalatlan, majd egyre bölcsebb, önmagát egyre inkább megismerő és elfogadó hőst. Harrynek el kell döntenie, kik az igaz barátai (legelső próbatételei között), azaz lényének, szubjektumának melyik oldalát helyezi előtérbe: az elfogadó-nyitott

¹¹ J. R. R. Tolkien: *A Gyűrűk Ura. I. A Gyűrű Szövetsége*. Fordította Göncz Árpád, Réz Ádám, Tandori Dezső. Budapest, Gondolat Kiadó, 1981. 97.

¹² J. R. R. Tolkien: *A Gyűrűk Ura*. 97–98.

személyiségjegyet (melyet Hermione és Ron barátsága nyit meg számára), vagy az önző, önmagával túlságosan és túl korán elégedettet (mely a Malfoy kínálta kapcsolatban ölthetne testet). E személyiségjegyek a mű folyamán egyre inkább kibontakoznak, sokrétűvé válnak, kezelésük nem mindig egyszerű, hiszen folyamatosan értelmezniük, tanulniuk kell a másikat, csak az vezethet a valódi elfogadáshoz. A Malfoy kínálta barátság (vagy inkább kapcsolat) egyik legnagyobb veszélye talán éppen abban rejlik, hogy Draco nem akarja megismerni Harryt, eleinte pusztán hírneve miatt, azaz külső jegyek alapján közeledik hozzá, csak ezt, a felszínen lebegő tulajdonságot kívánja felhasználni, ám ezzel Harry még nem is tudott azonosulni. Hiába hallotta már Hagridtól is, hogy ő híres, ez az önértelmezési stratégia nem fér bele az eddig önmagáról alkotott, korántsem stabil személyiségképbe.

Az egész könyveken átívelő kalandok és küzdelmek mellett Harry próbatételei közé tartozik a vele kapcsolatba lépő emberek és varázslények értelmezése, elfogadása is. A varázsvilág különböző, sokak által negligált vagy éppen megvetett, elesett lényeknek (pl. Dobbynak, a házimanónak, a thesztráloknak, hippogriffeknek, vérfarkasoknak vagy a koboldoknak) a segítése, megértése is hasonlóná teszi Harryt a népmesék vándorló hőseihez, akik útjuk során segítségére sietnek a bajba jutott állatoknak, akik közül egy a szárazföldön, egy a vízben, egy pedig a levegőben él, összefogva ezzel a világ – allegorikusan is – három szintjét. E jótettek mutatnak rá arra, hogy a hős készen áll arra, hogy világa minden szintjével kapcsolatot építsen ki, segítségére legyen, így, ha majd szüksége lesz rá, a megsegített lény is viszontsegíti őt. Harry talán legfontosabb tulajdonsága, hogy – bár félelmét nem mindig tudja leplezni – megpróbálja megérteni még azokat is, akik ellene törnek, még legfőbb ellenfelét, Voldemortot is hosszasan elemzi, míg a gyűlölet átadja helyét a szánalomnak.

Frodó társai is hasonló szerepet töltenek be útjuk során, mint Harry barátai: kiegészítik egymást, egy-egy jelentős személyiségjegy megtestesítői, egy egész részei, olyannyira, hogy nélkülük lehetetlen lenne a küldetés végrehajtása: lehet, hogy tettük nem ér fel a főhős tetteivel, az út végén mégis nélkülözhetetlen, hogy az addig háttérbe szoruló, mellékszálát képviselő barát/személyiségjegy hozzájáruljon a küzdelem betetőzéshez. Harry nem tudná legyőzni Voldemortot, ha Hermione és Ron nem találja meg a baziliskuszfogakat, vagy különösen akkor nem, ha Neville nem tudná megidézni Griffendél kardját, melynek segítségével megöli a nagyurat még az élethez láncoló Naginit. Frodóék küldetése során pedig látványosan elválak egymástól a végkifejletet elősegítő mellékszálak: Trufa és Pippin harcokat előkészítő útjai, s különösen fontos szerep hárul a higgadt Csavardi Samura, aki képes lesz a Gyűrűt megsemmisíteni. A hősök útja nem magányos út, nem lehet lecsupaszított, mindig előre tekintő sem, nem egynemű, s nem nélkülözi a segítséget. Ugyanakkor saját, ám nem magányos az út, ha szem előtt tartjuk, hogy személyiségének különböző

aspektusai lesznek a hős segítségére útja során, s e belső segítségekre tudja felépíteni külső kapaszkodóit is.

Ám ahhoz, hogy hőseink be tudják járni saját útjukat, segítő barátaikon kívül szükségük van egy tanítóra, aki megmutatja nekik, merre induljanak el. A bölcs segítő, tanító, varázsló, mentor stb. szerepe szintén nem ismeretlen a mesék és mítoszok világában, ők azok, akik már megtették a saját útjukat, megtalálták saját igazságaikat, s most tanítványaikon, követőiken van a sor: nekik kell megmenteni a világot, azaz bejárni útjukat. E bölcs mentor mindkét műben varázslóként jelenik meg, tudásuk és hatalmuk világuk jó oldalán a legjelentősebb, csak a gonosz ereje képes próbára tenni őket. Hatalma és tudása ellenére mind Gandalf, mind Dumbledore esendő és halandó, követnek el hibákat, majd mindketten feláldozzák életüket is a jó ügy és hőseink küldetésének érdekében. Igaz, Gandalf halála szimbolikus halál, ahogyan majd az lesz Harryé is, s számos mítosz-és mesehősé, akik szellemi érettségük csúcán képesek lesznek áldozatot hozni, nem riadnak vissza a széttépetéstől (Dionüszosz, Vitéz János), a test feldarabolásától (Fehérlófia) s így a haláltól: „Amint a hős ura lesz saját egójának, meghal. Rendszerint feláldozza magát, s ez jelenti belépését az érett korba. Több mítoszban a hős lépéseit pártfogó irányítja, aki Jung elgondolása szerint megfelel az emberi lélek egészének, az ember teljes identitásának, amely biztosítja azokat az erőforrásokat, amelyeknek maga az ego híján van.”¹³ A Jung által felvetett lehetőségeket érdemes egy kicsit tovább bontani, azzal együtt, hogy elfogadjuk, hogy a hős részéről magasfokú lelki érettség szükséges ahhoz, hogy vállalja a(z allegorikus) halált, melynek során – úgy vélem – önmagának vagy inkább személyiségének egy korábbi stációjával szakít. Elengedi azt, aminek mennie kell, lemond a korábban fontosnak vélt dolgokról, képes önmagát, az egóját a jövő felé irányítani s annak kibontakozását segíteni. Ám a mesékben és mítoszokban az áldozathozatal után hősünk – segítőinek vagy éppen megsegítettjeinek köszönhetően – feltámad: hétszerte szebb és erősebb lesz a griffmadártól kapott bortól Fehérlófia, a szétkaszabolt Vitéz János testét a sárkánysógorok összeforrasztják, Jézus harmadnapra feltámad a sírból, Gandalf fehéren tér vissza, Harry Potter pedig – énje legnegatívabb, legélősködőbb részét legyőzve – immár győzelemre predesztinálva tér vissza a különös köztes állomásról. E hősök csak akkor képesek a végső győzelemre, ha előtte képessé válnak az áldozatra, ám ez a halál nem azonos a végső, mindent elfedő halállal.

A hőst segítő mestert, tanítót értelmezhetjük persze a lélek egészeként, teljes identitásként, ám akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy miért nem ő hajtja végre a hősrre bízott feladatot, miért van szükség arra, hogy egy másik személy / személyiségjegy járja be saját útját. Úgy vélem, a tanító személyében kapcsolódik a szubjektum a kollektív tudattalanhoz, annak archetípusaihoz, s saját útja során ennek tapasztalatait használja fel s teszi sajátjává. E kollektív tudáselemek

¹³ David Fontana, *A szimbólumok...* 29.

nélkül képtelen lenne elindulni s eligazodni az útján, ám a „mester” nem tudja kijelölni az egyéni utakat, pusztán háttérrel majd kapaszkodót nyújt, csak az ajtót tudja megmutatni, belépni (értelmezni) már magának a hősnek kell. A tanító készséggel rendelkezésére áll tanítványának, ám az út egy bizonyos pontja után már nem irányíthatja: amint a felhalmozott tudás, az átadott allegorikus tartalmak nem elégségesek ahhoz, hogy választ adjanak a hős kérdéseire, elkezdődik az értelmezés, a sajátta tevése feladata, melynek során a kollektív tudattalan allegorikus (közös) képeiből az egyén számára jelentéssel bíró, egyedi és egyszeri, szimbolikus válaszok és értelemegységek születnek.

Működő mítoszok

A hős és a tanító útjának, szerepének megvizsgálása után megpróbálhatjuk újraértelmezni hipotézisünket, azaz választ keresni arra, hogy léteznek-e, keletkezhetnek-e modern mítoszok, össze tudjuk-e őket vetni klasszikus társaikkal. Azt láthattuk, hogy a pszichoanalitikus irodalomértelmezés kérdésfeltevései szempontjából a hős és a mester szerepe egyazon módon értelmezhető, levezethető a klasszikus és a modern mítoszból is, logikai struktúrájuk megegyezik, funkciójuk azonos. Működésüket tekintve találhatunk kisebb eltéréseket, melyek különös hermeneutikai jelenségre hívják fel a figyelmünket. Mindenek előtt el kell tehát fogadnunk, hogy a mítoszi, mesei funkciók és nyelvi-poétikai alakzatok ugyanúgy működőképesek a modern eposzokban, mint a klasszikusokban. Befogadásukat illetően viszont van közöttük különbség, mely persze műfajelméleti és olvasásszociológiai kérdéseket is felvet: mint már korábban volt róla szó, a modern eposzok formája eltér a klasszikus eposzokétól, regényformában íródtak, a prózaepika termékei. (Talán a mítoszszerű művek közül a népmesék állnak hozzájuk legközelebb.) Nyelvezetüket s megformált nyelvi világukat tekintve így sokkal közelebb állnak a mai olvasóhoz, emellett poétikai alakzataik, allegorikus mintáik is abból a nyelvi-kulturális közegeből táplálkoznak, mely a kortárs olvasó sajátja. Igaz, Tolkien műve több évtizede keletkezett, ez az időintervallum még képes áthidalni a kulturális emlékezet irodalmi nyelvet is érintő sodródó hasadékát.

A *Harry Potter* népszerűsége pedig ugyancsak e kétarcúsággal magyarázható: egyszerre képes a kollektív tudattalan tartalmának előhívására a mítoszok teljes arzenáljának segítségével, ugyanakkor hősei a mai olvasó számára kínálnak allegorikus mintákat, szereplehetőségeket, az archetipusokon túlmutató szerepmintákat, konfliktusokat, s emellett képi és nyelvi szinten egyidejűleg teszi lehetővé a művel való azonosulást.

A modern eposzok működnek, mozgásban vannak, performatív jelenséggé válnak, olvasók milliói számára kínálják fel a belevonódás lehetőségét, hiszen poétikai arzenáljuk több ezer éves és kipróbált: a mesék és mítoszok szűzségét követő mű megunhatatlan, a mindenkor olvasó antropológiai igénye, hogy egy hős segítségével bejárja azt az utat, melyre többnyire egyedül képtelen lenne.

Szüksége van arra, hogy allegorikus mintákat kapjon, átélje, megtapasztalja egyrészt a mítosz esztétikai színté által kínált élményt, majd a katarzis nyújtotta megtisztulást, de még innen is indul további út: ezek után képes lesz sajátta tenni – akár a tudatalatti szintjén is – a művet s annak problémakörét, a jó és a rossz örök harcát, a nagy utazást önmagunk mélyére, a megértés felé. A modern eposzok működnek, mert olvassuk őket, befogadjuk, hobbittá vagy varázslókká válunk, részesei leszünk egy olyan mitológiának, mely a mi nyelvünkön szólaltatja meg a kérdéseinket, s teszi mindezt úgy, mintha több ezer éves játékait húzná elő.

Körömi Gabriella

A labirintus vonzásában: Sébastien Japrisot *Hosszú jegyesség* című regénye

A labirintus egyetemes, archetipikus szimbólum, amely – bár jelentősége az évszázadok folyamán időnként elhalványult – végigvonul az emberi civilizáció történetén. A világ összes táján maradtak fenn különböző történelmi korokból és kultúrákból származó labirintusábrázolások, ami azt bizonyítja, hogy bonyolult, kanyargós utakból mesterségesen kialakított építmények már az idők kezdete óta léteztek és minden bizonnyal kultikus funkcióval bírtak. A szó hallatán mégsem őskori barlangrajzok, ókori építmények vagy középkori templomlabirintusok jutnak eszünkbe, hanem az egyik legismertebb és leggyakrabban feldolgozott antik mítosz, a krétai Minótaurosztörténete.

A labirintus toposza a kezdetektől egészen napjainkig bűvópataként felfelbukkan az irodalomban is, bár mitológiai tartalma egyes korszakokban háttérbe szorult, jelentése megváltozott. Mivel a labirintus olyan metafora, amely képes kifejezni a modern világ bonyolultságát és kaotikusságát, az európai irodalom a XX. század második felétől egyre gyakrabban aknázza ki a labirintus motívumában rejlő interpretációs lehetőségeket, szimbolikus jelentéstartalmakat.

A francia irodalomban is az '50-es évektől kezdve figyelhető meg a labirintus egyfajta reneszánsza, amiről nemcsak számos szépirodalmi alkotás, de egy sor elméleti mű is tanúskodik. A korabeli regényekben a labirintus rendkívül változatos formában jelenik meg: mint geometriai alakzat, ábrázolt tér, metafora, szimbólum. Az „új regény” irodalmi irányzat képviselői ennél is tovább mennek, hiszen náluk maga az elbeszélés válik labirintussá. Az író már nem kalauzként vezeti olvasóit a fikció világában, hanem szántsándékkal magukra hagyja őket, sőt, mindent megtesz azért, hogy eltévedjenek a szöveg gondosan felépített útvesztőjében. A szöveg a benne kódolt lehetséges jelentések labirintusává válik, a jelentés megfejtése – a kivezető út megtalálása – az egyes olvasók egyénileg megvalósított performatív aktusaként értelmezhető.

A XX. század második felének francia irodalmában újjáéledni látszik maga a mitológiai történet is, a szerzők hol a mítosz különböző főszereplőit (Paszipháé, Thészeusz, Ariadné, Minótauroszt), hol a labirintus mitikus tere köré építik regényeiket. Jelen tanulmányban a labirintus különböző megjelenési formáit, illetve az antik mítosz újraírását, jelentésének módosulását szeretném

közelebből megvizsgálni a kilencvenes évek egyik könyvsikerében, Sébastien Japrisot¹ *Hosszú jegyesség* című regényében.

A *Hosszú jegyesség* műfaji besorolása problematikus, mert a műben a történelmi regény, a lélektani krimi, a levélregény és a szerelmes regény jellemző elemei keverednek. A cselekmény két, egymással szorosan összefonódó szálon fut: az első szál a nyomozás, a második a bűntény története. Egy évvel a Nagy Háború után a tizenkilenc éves Mathilde megtudja, hogy jegyese nem a harcokban halt meg, hanem szándékos öncsonkítás miatt halálra ítélték². De a fiút nem végezték ki, hanem elrettentés gyanánt, négy másik társával együtt kilökték az ellenséges lövészárkok közötti senki földjére. Mathilde egyetlen célja az, hogy kiderítse: hogyan halt meg Manech, mi történt valójában azon a végzetes éjszakán. Amikor nyomozni kezd, a lány még nem sejtí, hogy két elítélt túlélte a mészárlást...

A labirintus már a regény elején megjelenik, explicit és implicit módon egyaránt.

Az elején tizenöten voltak, akiknél nem merült fel enyhítő körülmény, aztán már csak tízen, végül öten. Akárhányszor megállt a vonat, mindig eltűnt közülük valaki, nem tudták mi lett vele. Egy egész éjszakát ültek a vonatban, napközben egy másikban, aztán teherautóra szállították őket, majd egy másikra. Dél felé mentek, aztán nyugatra, aztán északra. [...] neki [az egyik elítéltnak] már fogalma sem volt róla, hol van.³

Az öt elítéltet a halálos ítélet kihirdetése után útnak indítják, nem tudni hová. Útjuk céltalan bolyongásnak tűnik, amely mintha sehová sem vezetne, és amely egy bonyolult útvesztő képét vetíti az olvasók elé. Mint az Mathilde

¹ Sébastien Japrisot (Jean-Baptiste Rossi, 1931-2003) író, forgatókönyvíró, filmrendező. Mindössze nyolc regénye jelent meg, mégis a kortárs francia irodalom egyik klasszikusaként tartják számon hazájában. Neve a magyar krimirajongók számára bizonyára ismerősen cseng. Bár csak három krimit írt (*Gyilkosok kupéja*, *Csapda Hamupikókének*, *A hölgy az autóban szemüveggel és puskával*), mindhárom hozzájárult a lélektani bűnügyi regény megújításához. Első regénye, amelyet tizennyolc évesen még a saját nevén jelentetett meg, a hazánkban kiadatlan *Les mal partis*, elnyerte a rangos Unanimité-díjat. Utolsó regénye, a *Hosszú jegyesség* (1991) a kritikusok szerint Japrisot legjelentősebb műve. A regényből Jean-Pierre Jeunet rendezett azonos címmel filmet (2004), melynek forgatókönyvét Japrisot a rendezővel közösen írta.

² A szándékos öncsonkítás, bár a történelemkönyvek sokáig elhallgatták, 1917-ben gyakori jelenség volt a francia-német fronton, szankcionálása rendkívül szigorú volt. A regényben szereplő „kivégzési mód” nem Japrisot találmánya.

³ Sébastien Japrisot: *Hosszú jegyesség*. Fordította Till Katalin. Konkrét könyvek, 2004. 14.

nyomozásából később kiderül, az öt katonát valójában végighurcolták a francia–német frontvonalon, azért, mert egyetlen tábornok sem volt hajlandó végrehajtani a „kivégzésnek” ezt a különösen barbár formáját. Háromnapos folyamatos bolyongás után az öt elítéltet visszavitték ugyanoda, ahonnan útra keltek. Ez a metaforikus labirintus az emberi elme számára a háború nehezen felfogható kuszaságát, átláthatatlan zűrzavarát jelképezi.

Visszaérve a kiindulási pontra, az öt elítélt utolsó útjára indul: a lövészárkok útvesztőjében menetelnek a tűzvonalban levő senki földje felé, ahol a biztos halál várja őket. A labirintus konkrét módon is megjelenik a szövegben, a szó négyszer ismétlődik meg az első fejezetben. A regénybeli „lövészárkok labirintusa, valahol az isten háta mögött” (Japrisot: 9.) csakúgy, mint az antik mítosz labirintusa, mesterséges, emberi építmény. Közismert, hogy a Nagy Háború a francia–német fronton valójában a végtelennek tűnő lövészárkok háborúja volt. Hagyományos értelemben vett harcmező nem létezett, a csata a kanyargó utcákkal, terekkel, különböző földbe vájt építményekkel tarkított lövészárkok mélyén patkányok módjára élő katonák „párharcá” lett. A lövészárkoknak a knósszoszi labirintushoz hasonlóan védelmi funkciót kellett volna ellátniuk, de, ahogyan az író írja, ezek a „labirintusként kanyargó lövészárkok, melyeket az emberek vájtak a La Manche-tól egészen a keleti hegyvidékig, az ördögön kívül senki mást nem védtek meg semmitől” (Japrisot: 10).

Bár Japrisot egyszer sem tesz közvetlen utalást a mitológiai történetre, mégis felhasznál egy olyan elemet, amely biztosítja a kapcsolatot a regényben megjelenő konkrét labirintus és annak mitológiai interpretációja között. Az elítéltek lövészárkokban való menetelését leíró első fejezetben ötször ismétlődik meg az akkor még érthetetlennek tűnő mondat: „Vigyázzatok a drótra!”⁴ Az olvasók csak a következő fejezetben tudják meg, hogy ez a drót a telefonvezeték, és hogy a lövészárkokban „egyedül ez a drót kötötte össze az embereket az élők birodalmával.” (Japrisot: 34)

Az elbeszélés szintjén ez a drót köti össze a cselekmény két szálát, a múltban lejátszódott büntény elbeszélését a nyomozás jelen idejű elbeszélésével:

A drót megmaradt, a repedések mentén mindenfélével összetolozva kígyózott végig minden futóárkon, minden télen át, fent és lent a lövészárkok aljában, az összes vonalak mentén, egészen egy sötét parancsnok sötét rejtekhelyéig, hogy rajta keresztül osztogassa gyalázatos parancsait. Mathilde megragadta a végét. Most is a kezében tartja. Vezeti őt a labirintusban, ahonnan Manech nem tért vissza. Amikor elszakad, újra összecsomózza. Soha nem hátrál meg. Ahogy telik az idő, úgy szilárdul a bizakodása és a figyelme. (Japrisot: 22)

⁴ A mondat kisebb nyelvtani módosításokkal még háromszor szerepel a szövegben.

Ez a bekezdés teszi lehetővé azt is, hogy a drótot intertextuális elemként, mitológiai motívumként értelmezzük: ez a telefonvezeték Ariadné fonalaként jelenik meg Japrisot regényében⁵. Ulrike Michalowsky szerint a telefondrótnak köszönhetően Mathilde a mitológiai Ariadnévá válik⁶, szerintem viszont inkább Thészeuszhoz hasonlítható.

A mitológiai Thészeusz hősiessége nem szorul magyarázatra. Bármennyire meglepő, Japrisot hősnőjének eljárásában is van valami hősie. Évekig tartó nyomozása során ugyanis Mathilde számtalan akadályba, nehézségbe ütközik – tanúk és bizonyítékok hiánya, időbeli- és földrajzi távolság, hazugságok, szándékos félrevezetések, hitetlenség, rosszakarát –, amelyeket mindig sikerül legyőznie, annak ellenére, vagy éppen ellenkezőleg, pontosan azért, mert gyerekkorában lebéult. Mivel életét tolószekben éli, Mathilde jól ismeri a nehézségeket, soha nem csügged el, hozzászokott ahhoz, hogy mindent egyedül, segítség nélkül oldjon meg. Ahogyan Japrisot mondja, ahhoz, hogy hősnője példaképpé váljon, először mindent el kellett venni tőle, mert csak így mutatkozik meg valójában, milyen is legbelsőbb énje: Mathilde egy szenvedélyes és makacs nő, aki végigmegy az úton, bármi történjék is⁷.

Mathilde útja több szempontból is hasonlít Thészeuszéhoz: mindketten nekivágnak a labirintusnak, mindkettőjüknek meg kell keresni a labirintus középpontját, ahol vagy az üdvösség, vagy a halál várja őket. Közismert, hogy a Minótauroszt megölése után a hős Thészeusz csak úgy jutott ki a labirintusból, hogy követte azt a fonalat, amit előzőleg Ariadnétól kapott. Következésképpen Ariadné fonala, amely az útvesztőből kivezető egyetlen utat mutatja, valójában az élet fonalaként értelmezhető. Japrisot regényében is megjelenik ez az értelmezési lehetőség, hiszen Mathilde nyomozásának tétje nem más, mint saját élete: vagy megtudja az igazat Manech haláláról, vagy megöli magát. „És különben is, Mathilde szerencsés alkat. Azt gondolja, ha a drót nem vezeti el a szerelméhez, annyi baj legyen, nem vészes, bármikor fölakaszthatja magát vele.” (Japrisot: 22)

⁵ A francia szövegben egyértelmű a mitológiai utalás: a *fil* szó egyszerre jelent drótot, telefonvezetékot és fonalat. A magyar fordításban használt *drót* szóban ez a mitológiai utalás nem jelenik meg.

⁶ Ulrike Michalowsky: *La lettre et le suspense : quelques remarques sur Un long dimanche de fiançailles de Sébastien Japrisot*. In Ulrike Michalowsky (szerk.) : *Sur la plume des vents, Mélanges de littérature épistolaire offerts à Bernard Bray*, Klincksieck, 1996. 325-337, 324.

⁷ Sébastien Japrisot: *Un long dimanche de fiançailles*. Folio, 2004. 362. Itt jegyzem meg, hogy Japrisot regényében találhatunk egy intertextuális utalást Mathilde de la Mole-ra, Stendhal *Vörös és fekete* című regényének hősnőjére. A két Mathilde jelleme közötti hasonlóság nyilvánvaló : mindketten romantikusak, ugyanakkor rendkívül önfejük, amit egyszer elhatároztak, azt véghez is viszik, bármi vagy bárki álljon is az útjukba.

A fonal, mint a mítosz és a regény közötti közvetlen kapcsolatot biztosító elem, végigvonul a regény szövegén⁸. Példaként említhetjük azt a jelenetet, amikor Mathilde jegyese sírjánál ülve bevallja, hogy attól fél, hogy „a drót, amit eddig a kezében tartott, elszakadt, talán nem vezet sehová” (Japrisot: 188); vagy az egyik szemtanút, Célestin Poux-t, aki azért érkezik Mathilde-hoz, hogy „összecsomózzon egy elszakadt fonalat” (Japrisot: 257). Ezekkel az utalásokkal a regényíró időről időre emlékezteti olvasóit a mitológiai Ariadné fonálára.

De Japrisot, a krimi mestere, szereti még jobban összekuszálni a szálakat, még bonyolultabbá tenni az elbeszélt történetet. Regényében Ariadné fonalaként értelmezhető maga az olvasás is: mivel Mathilde nem tud járni, ezért kutatása levelek és apróhirdetések írásából, ill. a kapott levelek olvasásából áll. Mathilde nyomozása leginkább egy hermeneuta értelmező eljárásához hasonlít: nem csak azt vizsgálja, amit a szavak jelentenek, hanem azt is meg akarja tudni, amire a szavak jelként csak utalnak. A levelekben rögzített tényekből, tapasztalatokból kiindulva Mathilde deduktív módon szűri le a maga interpretációját, azért, hogy a leírtakat egy másik jelentésmezőben tegye értelmezhetővé. Évekig tartó nyomozása során Mathilde a levelek metaforikus labirintusában bolyong. A számtalan levél között, amiket hősnőnk kap, találunk hazug hivatalos leveleket, semmitmondó leveleket, hiányos információkat tartalmazó leveleket, szándékosan félrevezető leveleket, állítólagos hamis – utólag igaznak bizonyult – leveleket. A levelekből kirajzolódó történet, a kivégzés éjszakájának története, szükségszerűen áttekinthetetlen, az események követhetetlenek, az információk ellentmondásosak. Mathilde vezérfonala az olvasás lesz: újra és újra elolvassa a leveleket, kiszűri a haszontalan vagy félrevezető információkat, keresi az elejtett fonalat.

Mathilde nyomozása egy labirintus bejárását idézi. A labirintuson átvezető út mindig kívülről befelé halad, váratlan és meglepő kitérőkkel, zsákutcákkal, majd a középpontból egyenesen kifelé vezet. Mathilde nyomozása éppen ilyen: hosszú, reménytelennek tűnő út, melyen gyakran eltéved, és amikor azt hiszi, hogy elérte a labirintus közepét, akkor van a legtávolabb tőle. A nyomozás labirintusában a zsákutcát az a temető jelenti, ahol állítólag Manech nyugszik.

Umberto Eco szerint a görög mitológia labirintusa egyúttal labirintus, azaz egy fonal segítségével bejárható⁹. Az egyúttal labirintusban nem az a kérdés, hogy kitalálunk-e belőle, hanem az, hogy élve jutunk-e ki. A *Hosszú jegyesség* metaforikus labirintusa is ilyen. Egyrészt Mathilde fent említett esetleges öngyilkossága miatt. Másrészt azért, mert Mathilde mint „detektív”, életveszélyben van, hiszen nyomozása kockázatot jelent az esetleges túlélőkre, akikre –

⁸ Ezeknek az utalásoknak egy része a magyar fordításban a *drót* szó használata miatt elvész.

⁹ Umberto Eco: *Apostille au Nom de la rose*. Fordította Myriem Bouzaher. Grasset, 1985. 11.

amennyiben kiderül, hogy életben maradtak –, életfogytiglani kényszermunka vár egy fegyenctelepen. Az Amaznak nevezett túlélő később be is vallja a lánynak, hogy amikor a hirdetését meglátta az újságban, elment Mathilde házába, hogy megölje őt. De vagy azért, mert megszánta a tolokocsis lányt, vagy azért, mert a háború óta még egy csirkét sem képes levágni, Amaz képtelen volt elkövetni a tervezett gyilkosságot.

A nyomozás metaforikus labirintusa nemcsak a levelekben, de a regény szerkezetében is megjelenik. Az első tizenegy fejezet a középpontig vezető hosszú, kanyargós utat meséli el. A labirintus középpontját a regény *Napraforgók a világ végén* című fejezete jelenti, amelyben Mathilde találkozik Amazzal, aki egy halott katonától „lopott” személyazonosság alatt él. A labirintus középpontját a sokatmondó *Világvége* nevű tanya jelenti: a tanya zsáktelepülés, amit csak egyetlen irányból lehet megközelíteni, és ahonnan tovább út már nem vezet. Mathilde tehát nem nyomozása tárgyát találja meg a labirintus középpontjában, hanem a kulcsot, ami elvezeti hozzá. A középpontból kivezető út már egyenes és egyszerű: egyetlen fejezet írja le, hogyan jut el az Amazzal való találkozástól Manech megtalálásáig.

Van még egy közös pont a mítosz és a *Hosszú jegyesség* között, nevezetesen a felejtés. Jean-Pierre Vidal szerint az, aki belép a labirintusba, szükségszerű és logikus módon elveszíti az emlékezetét¹⁰. A mitológiai történetben Thészeusz elfelejti, vagy legalábbis elhallgatja, hogyan ölte meg a Minótauroszt; menekülése során Naxosz szigetén felejt megmentőjét, Ariadnét; végül elfelejti felhúzni a fehér vitorlát, amivel apja öngyilkosságának okozója lesz. Thészeusz tehát a múltját, múltjának legjelentősebb mozzanatait felejt el, azaz hátralevő életében a múlt emlékei nélkül előre, a jövőbe kell néznie.

A felejtés Japrisot regényében a kollektív és az egyéni amnézia formájában is megjelenik. Bár nem igazi, hanem tettetett felejtésről van szó, mégis kollektív amnéziaként fogható fel a katonák hallgatása: a hadsereg iránti szolidaritásból, a beléjük nevelt kötelességtudatból, vagy a létbizonytalanságtól való félelem miatt nem beszélnek arról, ami a senki földjén történt, elhallgatják az igazságot, még akkor is, ha a kivégzésnek ezt az embertelen módját elítélik.

Manech, aki Amaznak köszönhetően túlélte a mészárlást, a halálos ítélet kihirdetése után lett amnéziás: „valami csendesén meghasadt benne, mint egy irtózatot kelés, és attól fogva [...] nem fogta fel többé, hogy mi történik vele [...] arcára fagyott mosolya egy örült gyermeké”. (Japrisot: 21-22) Megmenekülése utáni új személyazonosságát, új anyját is amnéziájának köszönheti, életének ára tehát a felejtés, amely a mítoszhoz hasonlóan itt is a jövő felé mutat. Ahogyan Amaz mondja Mathilde-nak: „Ha megtalálja élve [...], és ő elfelejtette azokat a rémes időket, ne juttassa az eszébe. Legyenek vele új emlékei, mint

¹⁰ Jean-Pierre Vidal: Thésée, chaque matin: l'image labyrinthique, le parcours du commettant et le corps de la bête. *Protée*, 1991/19. 49-63. 59.

nekünk Mariette-tel.” (Japrisot: 277) A nyomozás szála Mathilde és Manech találkozásával ér véget a regényben, ami már ezeket az új emlékeket vetíti előre. A cselekmény lezárása a jövőre nyit: „Mathilde addig is kényelmesen nekitámasztja a hátát a tolószék támlájának, kezét összefonja a térdén és nézi. Igen, nézi, nézi, az élet hosszú, és még sok mindent el bír vinni a hátán. Nézi.” (Japrisot: 291)

Látjuk tehát, hogy a labirintus konkrét és elvont formában egyaránt megjelenik a *Hosszú jegyesség*ben, fontos elemét képezi a regény mindkét cselekményszálának, illetve szerkezetének. Az író nem csak a labirintus motívumát, de magát a mitológiai történetet is felhasználja regényében. Felvetődik a kérdés, hogy miért kap ilyen hangsúlyos szerepet a labirintus Japrisot regényében.

Először is azért, mert Japrisot-t, akárcsak példaképét, Lewis Carroll-t, rendkívüli módon vonzotta a labirintus összetett szimbolikája. Úgy vélte, hogy ha sikerül az olvasóit az általa kitalált történet labirintusába csalni, akkor már a kezében vannak, és azt tesz velük, amit csak akar.¹¹

A regény problematikus műfaji besorolása több szempontból is implikálhatja a labirintus toposzát. A *Hosszú jegyesség*, mint azt elemzésem elején említettem, sok szempontból hasonlít a lélektani krimikhez. Márpedig a krimi, amelynek központi rendezőeleme valamilyen rejtély vagy titok megfejtése, gyakran magában foglalja a labirintus toposzát: a nyomozás egy bonyolult útvesztő bejárásával azonosítható.

Japrisot regénye emellett levélregényként is felfogható, hiszen a regény kb. egyötöde levelek formájában íródott. Márpedig a levélregény sok szereplőt felvonultat, sok nézőpontú regény. A *Hosszú jegyesség* legalább száz (!) szereplő történetét vázolja fel, ráadásul a legfontosabb szereplők több néven – anyakönyvezett név, becenév, csúfnév, álnév – is szerepelnek a regényben¹², ami ugyancsak megnehezíti az olvasó dolgát. Ezek a történetek és szereplők, melyek szorosan kapcsolódnak a bűncselekmény szálához, szükségszerűen bonyolulttá, labirintusszerűvé teszik a nyomozás történetét.

Japrisot regénye bizonyos szempontból fejlődésregényként is értelmezhető, még akkor is, ha a regény elején Mathilde-nak, fiatal kora ellenére, már teljesen kiforrott jelleme van, és személyisége a történet során nem változik. Japrisot hősnője, mint a regény mottójában idézett Lewis Carroll Alice-a, nyomozásával saját fizikai és lelki korlátait akarja átlépni. Tudjuk, hogy a pszichoanalízis szerint a labirintus azt a lelki, spirituális utazást jelenti, amelyet az ember saját lelkébe, lelkének legmélyebb bugyraiba tesz, méghozzá abból a célból, hogy megismerje önmagát. A labirintus középpontja ebben az esetben az ember középpontját, saját énjét szimbolizálja. Mathilde nyomozásának nem az a

¹¹ <http://www.comptoir litteraire.com/j.html>

¹² Példaként említhetnénk Mathilde jegyesét, akit öt különböző néven neveznek a regény szereplői.

célja, hogy megtalálja a jegyesét – amikor nyomozni kezd, a lány úgy tudja, hogy vőlegénye halott –, hanem az, hogy kiderítse az igazságot a fiú haláláról, és ezzel bizonyítsa saját magának, hogy testi fogyatékossága ellenére képes végrehajtani egy mindenki által lehetetlennek vélt nyomozást.

A mitológiai történettel ellentétben Japrisot regényében a labirintus nem azért jelenik meg, hogy a hősnő eltévedjen benne, hanem azért, hogy megtalálja önmagát. Japrisot a mítosz jelentésének megváltoztatásával az ember azon vágyát helyezi előtérbe, hogy megismerje saját énjét, hogy megtalálja helyét és szerepét egy olyan kaotikus térben és korban is, mint amilyen a Nagy Háború volt¹³.

¹³ Jelen tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 számú, „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt keretében készült.

Kiss Dávid

Mítoszok és mesék határán Bevezetés *A Gyűrűk Ura* teremtésmitológiájába

A Gyűrűk Ura mitológiájáról

J. R. R. Tolkien három kötetben megjelent regénye, *A Gyűrűk Ura*, bár megjelenésekor nem talált pozitív fogadtatásra a kritikusok között, hamar kultikus státuszba került, s a mai napig úgy tekint rá az olvasóközönség, mint a fantasy-irodalom egyik elindítója, központi műve. Helyét a huszadik század világirodalmi kánonjában nem lehet vitatni, sokkal helyénvalóbb kérdés azonban az – és kutatásomat is ez motiválja –, hogy miként vált ilyen népszerűvé a Hatalom Gyűrűjének története. Nyilván számos összetevője van egy regény sikerességének vagy éppen sikertelenségének, dolgozatomban nem vállalkozom arra, hogy megpróbáljam minden oldalról körüljárni ezt a kérdést, célom inkább az, hogy egy lehetséges elemet részletesebben megvizsgáljak, feltárva a regény kultikus szerepének kialakulásához fűződő esetleges kapcsolatait.¹

Tanulmányomban a tolkieni szöveguniverzum mitológiai és mesei vonatkozásait vázolom fel (a teljesség igénye nélkül), olyan motívumokon keresztül, melyek szerves részét képezik a regényeknek, az olvasók előtt azonban ezek mitológiai gyökerei részben rejtve maradhatnak, mert megértésükhöz a kulcsot a szöveg belső motívumrendszerében elfoglalt helyük szolgáltatja, kibontásukhoz nem szükségesek a szöveget a mitológiai hagyományhoz kapcsoló pontok. Ám a regények keletkezéstörténetében, illetve recepciójában fontos támpontot nyújthatnak ezek a kapaszkodók – különös tekintettel *A Gyűrűk Ura* kiemelt szerepére – ezért vállalkozom a regények mitológiai hátterének feltárására. Megtévesztő lehet, hogy eddig regényekről beszéltem, ám a többes szám használata nem gondatlanságom eredménye, és nem is *A Gyűrűk Ura* három részére utal (ugyanis Tolkien a művet egy regénynek tekintette, a három kötetben való megjelenés pusztán kiadói döntés következményeképp történt). A többes szám arra utal, hogy a tolkieni szövegvilág motívumrendszerének és mitológiai vonatkozásainak megértéséhez *A Gyűrűk Ura* mellett annak „előzményeiről” is szólnunk kell, dolgozatom témáját tekintve leginkább A

¹ Hasonló kérdésekkel foglalkozik Kúspér Judit tanulmánya, mely a *Harry Potter* és *A Gyűrűk Ura* modern mítoszként való olvashatóságát és működését vizsgálja: Kúspér Judit: *Továbbélő mítoszok, modern eposzok. Allegorikus és szimbolikus mintázatok J. K. Rowling Harry Potter és J. R. R. Tolkien A Gyűrűk Ura című művében*. In: [jelen kötet] Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből 115–125.

szilmarilok megemlézése válik fontossá. A tolkien szövegüniverzumban *A szilmarilok* ugyanis nem más, mint az olvasók által *A Gyűrűk Urában* megismert világ kozmogóniája, tereméstarténete.

Mielött a konkrét szövegelemek tárgyalására térték, szükségesnek tartom a mítoszfogalom aktualizációját. Direkt nem definiáltam említettem, hiszen sokan sokféleképpen végezték már el előttem ennek a fogalomnak a meghatározását, én csak kiválasztom dolgozatom szempontjából a legmegfelelőbbet. Írásomban a mítosz alatt olyan történetet, tudást, információt értek – a közvetítettség minőségétől függetlenül –, mely az „ősök” tudását örökíti át, a közösség összetartó anyaga, vallásos elemekkel átitatott világmagyarázat. A mitológia pedig ennek a tudásnak az összességét, hátterét jelenti.

A tolkien regények alapját mesterséges, fikcionált mítoszok alkotják, melyek a regényvilágon belül úgy működnek, mint a hagyományos mítoszok, ezáltal több szállal kötődnek a „hagyományos” mitológiákhoz, a keresztény mitológiát összefűző Bibliához éppúgy, mint a kelta és skandináv népek mítoszaihoz. Emellett számos hasonlóság fedezhető fel Tolkien regényei és a Kalevala, a finn nemzeti eposz között is. Tanulmányomban a tolkien szövegekben ezeknek a mitológiai előzményeknek a nyomát kutatom, rámutatok a lehetséges kapcsolódási pontokra. A mitológiai meghatározottság ezekben a szövegekben különböző szinteken, a szöveg mikro- és makroszintjein egyaránt megvalósul, írásomban törekszem arra, hogy az egyes szövegszinteken megmutatkozó mítoszi és mesei motívumokat feltárjam.

Célszerűnek tartom *A szilmarilok*ra vonatkoztatva megvizsgálni a mitológiai meghatározottság kérdését, ugyanis ennek a talaján „fejlődik” *A Gyűrűk Ura* világa. *A szilmarilok* Tolkien egész életén át szerkesztett, többször átirrt, végleges formában soha el nem készülő műve. Már maga a regény keletkezéstarténete is számos hasonlóságot mutat a mítoszokat összegyűjtő művek keletkezéstarténetével. A regény darabjai ugyanis olyan elbeszélések, krónikák, történettörödékek, melyek szövegváltozatai egymástól eltérőek, a szájhagyomány módján terjedő mesékhez hasonlóan léteznek, változatos formában kerültek lejegyzésre, és egymás mellé rendelésük, összefűzésük egyfajta rendszerező kényszer eredménye. *A szilmarilok* kiadásban megjelent változatát Christopher Tolkien, a szerző fia rendezte, s a regény előszavában maga is reflektál a kiadás körülményeire.² *A szilmarilok* tehát a mitológiai hátteret jelentik *A babó* és *A Gyűrűk Ura* számára, a kapcsolat tehát eleve feltételezhető a művek jelentésvilágai között, ám ennek konkrét bizonyítékai is vannak: *A Gyűrűk Ura* megírásakor tudatos szerzői intenciót találunk, Tolkien szerint regénye „alapvetően vallásos, és katolikus mű”.³ Ha a korábban felvázolt

² J. R. R. Tolkien: *A szilmarilok*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003. 9.

³ J. R. R. Tolkien levelei, 142.

analógiát igaznak véljük, akkor a vallásos meghatározottságot *A szilmarilok* kapcsán is fel kell fedoznünk.

Ainulindale: A világ teremtése és az istenek bemutatása

A regény első fejezete, az *Ainulindale*, a világ teremtéséről szól. A tolkieni világ kozmogóniája sokban megfeleltethető a bibliai teremtéstörténetnek és más teremtésmítoszoknak, melyek mindig azt a célt szolgálják, hogy magyarázatot adjanak az ember és a természet viszonyára, az élet és a halál kérdéseire, illetve alapot szolgáltatassanak a mítoszok számára⁴. A regény kezdő soraiban⁵ János evangéliumának a teremtésről szóló szavai visszhangoznak.⁶

A világot teremtő istenség (Eru) földi neve Ilúvatar, amely a Kalevalában szereplő Ilmatar nevére hasonlít. A Kalevalában Ilmatar, miközben megpróbálja világra hozni gyermekét, a tengerből földet, hegyeket formál. A párhuzam könnyen felismerhető a két istenség között, Ilúvatar az *ainuk* megalkotásával és a dallam dalolásával rajtuk keresztül végzi el Ea és Arda, az ég és a föld teremtését. Az *Ainulindale* fejezetben ismerjük meg Melkort, a leghatalmasabbat az *ainuk* között, akit később Morgoth néven emlegetnek a teremtett világ lakói. Ő, a többi *ainu*val szemben saját vágyait, saját szándékát is a dalba szövi, ezek a gondolatok azonban nem egyeznek Ilúvatar szándékával, ami disszonanciát okoz a dalban, ezáltal a teremtésben is. Melkor alakjában Lucifer arkangyal tükröződik, aki, mert szembeszállt Isten dicsőségével, kiűzetett az angyalok sorából, az őt követő angyalok pedig démonokká váltak. Az *Ainulindale* szövegében Melkor még az *ainuk* között marad, a *Valaquentában* azonban már, mint ellenség tűnik fel, és a hozzá csatlakozott *maiá*kéből démoni teremtmények születnek.

Az *Ainulindale*ban megjelenő istenségek, az *ainuk* illeszkednek abba a legtöbb hagyományos mitológiában fellelhető rendszerbe, melyben a „kozmoszt és a Földet megszemélyesített, férfi- és nőalakokkal felruházott istenségek uralják.”⁷ Ezekben a panteonokban leggyakrabban olyan istenségeket találunk, akik hatalmukat valamely földi elem felett gyakorolják. A legtöbb mitológia szigorúnak, zordnak festi le ezeket az istenségeket⁸, ám az *Ainulindale* szereplői gondoskodó, támogató alakok, akik Ilúvatar szándéka szerint, az ő Gyermekéi javára formálják a teremtett világot. Kivétel ez alól természetesen Melkor, ám az

⁴ Veronica Ions: *Mitológia*. Kaposvár, Holló és Társa Könyvkiadó, 1997. 7.

⁵ „Kezdetben volt Eru, a Egyetlen, akit Ardán Ilúvatarnak neveznek; s először az ainukat teremtette, a szentségeseket, akik gondolatának szülöttei voltak, s vele voltak, mielőtt bármi mást teremtett volna. S ő szólt hozzájuk, dallamokat dalolt nekik; s azok énekeltek előtte, s ő boldog volt.” (J. R. R. Tolkien: *A szilmarilok*)

⁶ „Kezdetben volt az Ige, az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige, ő volt kezdetben Istennél. Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett.” (Jn 1. 1-2.)

⁷ Veronica Ions: *Mitológia*. 37.

⁸ Veronica Ions: *Mitológia*. 37.

Ainulindale szövegében még őt sem látjuk negatív szereplőnek, eleinte ő is a tündék és emberek javát szeretné szolgálni.

Korábban említettem, hogy a hagyományos panteonok istenségei sok esetben valamilyen természeti erőn uralkodnak, ez *A Gyűrűk Ura* mitológiájában sincs másképp.

Megjelenik előttünk Ulmó, aki leginkább a vízre gondol a teremtő dallam megszólaltatásakor, ezáltal rokona Anáhitának, a tiszta forrás perzsa istennőjének, de leginkább Poszeidónnak, a tenger görög istenének, vagy a skandináv mitológia tengeristenének, Njördnek.

Az *Ainulindale* szereplői közül Manwe az, aki a levegőre és a szélre gondol, ezáltal Vájuval, a perzsa szélistennel, Aiolosszal, a görögök széliste-nével, valamint Thórral, a skandináv viharistennel mutat rokonságot.

A Föld testével Aule foglalatoskodik, aki így Gaiával, a görög föld-istennővel, és Jörddel, a skandináv Földanyával rokon. Ahogy a természeti népek hitvilágában ezek a természeti elemek felett hatalmat gyakorló istenek mind főisteneknek alárendelve jelennek meg, úgy a tolkieni univerzumban is egy főisten, Eru/Ilúvatar alá rendelődnek az előbb felsorolt istenek.

Az *Ainulindale* különösen fontos mitológiai vonatkozású része Arda, a földi világ megalkotása, mely a Gyermekek (tündérek és emberek) lakóhelye. A világ megteremtése itt a *dal* megszólaltatásán keresztül történik, mely *dal* metaforikus értelemben is felfogható: a mítoszokat az írásbeliség előtti korokban hivatásos énekmondók adták át az embereknek, így tehát az ének általi teremtés magával a mítoszteremtéssel állítható párhuzamba. Az ősi tudás az énekmondás által válik hozzáférhetővé, ahogy az *ainuk* számára a dalban válik megismerhetővé a teremtés isteni szándéka. Az *Ainulindale* másik fontos mitológiai vonatkozása, mely sokkal inkább a keresztény mitológiai hagyomány felé mutat, az a jó és rossz morális alapokon nyugvó szembeállítás: Melkor szembeszállása Ilúvatarral, és az *ainukkal*, ellentétük alapja pedig az Arda feletti hatalom kérdése.

Mindez pedig azért fontos, mert *A Gyűrűk Ura* központi témája is ebbe a kontextusba helyeződik: a jó és a rossz, a gonosz hatalom és az ártatlan alázat feszültségei, a kicsi, gyöngye erőtlen *ember* a hatalmas, erős istenség ellen.

Az *Ainulindale* végén Ilúvatar néhány *ainunak* megengedi, hogy a teremtett világba alászállva munkálkodjanak tovább az ő örömeire, így kerülnek a *valák*, a Világ Erői Ardára, róluk *A szilmarilok* második fejezete, a *Valaquentá* szól.

Valaquentá: Antropomorfizálódó istenek, újabb szimbólumok

A *Valaquentában* néhányan a leghatalmasabb *ainuk* közül – akiknek Ilúvatar megengedte, hogy alászálljanak a világba – már isteni természetükből részben kilépve, emberi alakban szerepelnek. Ez az antropomorfizáció a hagyományos mitológiákban is megfigyelhető: a görög mitológia istenei számos

alkalommal öltének emberi, vagy éppen állati formát, hogy megjelenjenek a világban. Az égi szférából alászállott istenek, a *valák* feladata az, hogy a Nagy Muzsika (a világ teremtésekor dalolt dal) által a teremtést elvégezzék, tehát a legfőbb isteni rendelést beteljesítsék. Az antropomorfizáció azonban áldozattal jár, isteni mivoltuk korlátozódik, mikor a világba alászállnak, hogy „hatalmuk attól kezdve ne haladja meg a világ határait...”⁹. Kézenfekvőnek tűnik a *valák* – Jézus párhuzam: Jézust Isten azért küldi a világra, hogy megújítsa a szövetséget az emberekkel, ezáltal beteljesítse a teremtés folyamatát. Emellett Jézus is feladja részlegesen istenségét, mikor elhagyja az Atyát és emberi mivoltában a világra születik. Ám Jézushoz hasonlóan – aki emberként járva a világban számos csodát tesz és tanúsítja isteni eredetét – a *valák* is megőrizték a hatalmukat és az Olthatatlan Lángot, vagyis a vágyat a teremtésre, ahogy Lackfi Máté is kitér erre dolgozatában, melyben Középfölde mitológiáját értelmezi.¹⁰ A párhuzam azért is helytálló, mert ez az Olthatatlan Láng, vagy a Titkos Tűz, melynek forrását csak a teremtő istenség ismeri, és ami a *valák* közvetítésével érkezik a világba, megfeleltethető a Bibliában több ponton is megjelenő *fény* képével, vagy a Prométheusz-mítosz *tűz* képével. Míg a Prométheusz-mítoszban a tűz a tudás szimbóluma, addig a keresztény mitológiában a *fény* Isten mindenhatóságát jelöli.

A *szilmarilok* mitológiában ennek a képnek az előbb említett kettőssége egyszerre jelenik meg: Az Olthatatlan Láng, melyet Melkor hiába keres, nem találja, mert Ilúvatarnál van, (hozzá tartozik, a lényének része, a főisten attribútuma) az ő mindenhatóságát közvetíti. A Titkos Tűz pedig a világba helyezett tudást szimbolizálja (az emberek számára a halhatatlanság csábítása is a *tűzhöz* kapcsolódik: vágnak arra, ami korábban csak az istenek tulajdona volt, akár a Prométheusz-mítoszban).

A *Valaquentia* is, ahogyan az *Ainulindale*, bővelkedik a mitológiai utalásokban. A szöveg szerint a *valáknak* hét királya és hét királynője volt. Itt nyilvánvalóan a hetes szám hordoz mitológiai többletjelentést. A hetes szám a keresztény vallásban és annak szent könyvében, a Bibliában a teljesség szimbóluma, annak egyik visszatérő eleme: elég a teremtés hét napra osztására gondolni, de említhetnénk a hét szentséget, a hét főbűnt, valamint a Jelenések

⁹ J. R. R. Tolkien: *A szilmarilok*. 21.

¹⁰ „A *valákban* és a *maiákban* – akiket Eru azzal a feladattal küldött a világra, hogy formálják az akkor még üres és formátlan Eät olyanra, mint azt a Nagy Muzsikát követő látomásban látták – az az egyik legfigyelemreméltóbb, hogy tulajdonképpen eggyé váltak a világgal, hatalmuk többé nem haladta meg a világot, vagy másképpen: a „világhoz kötődtek”, ahogyan ezt Tolkien is megfogalmazta.” Lachegy Máté: *Középfölde hitvilága*

<https://www.tolkien.hu/index.php/kozepfolde/item/1669-kozepfoelde-hitvilaga>

könyvének több részletét is, ahol a hetes szám gyakran megjelenik¹¹, mégpedig mindig a titokzatosság, a teljesség jeleként. A hetes szám nem csak a keresztény vallásban, hanem a hinduizmusban is fontos szerephez jut, szent számnak számít (hét szent város, hét szent folyó).

A Valaquentia másik központi szövegeleme Melkor tabusítása. A hagyományos mitológiák némelyikében is megjelenik az az eljárás, hogy a duális rendszerben (mint amilyen a jó és a rossz ellentéte) a negatív erőt képviselő istenség vagy démon nevét a hozzá kapcsolódó félelem, vagy bűn érzése okán nem ejtik, eufemizmusokkal, helyettesítő/alternatív nevekkal illetik. A legkézenfekvőbb példa itt is Lucifer, vagy Sátán, aki az Újszövetségben *ellenség*, *gonosz*, *kísértő* néven jelenik meg (ami az ember megkísértésére és bűnre csábítására utal). A nyilvánvaló magyarázatot azért tartottam fontosnak megemlíteni, mivel a *Quenta silmarillion* fejezetben Melkor, másik nevén Morgoth buzdítja az embereket az Ilúvatar parancsával való szembeszegülésre, ezáltal a Morgoth – Sátán párhuzam még konkrétabb vonatkozásokon keresztül értelmezhető. A modern mítoszalkotásban visszatérő eljárás a tabusítás, elég csak a Harry Potter legfőbb gonoszára, Lord Voldemortra gondolni, aki a regényben *Tudjukki* néven jelenik meg, mert a tőle való rettegés miatt már nevének említése is félelmet kelt.

A kísértéssel, az ember bűnre csábításával, majd az emberek világának elsüllyesztésével és kiűzetésével dolgozatomban a hely szűke miatt nem foglalkozom, megemlítését mégis fontosnak tartom a mitológiai előzmények miatt. A bűnre csábítás a Sátán bibliai kísértéstörténetével állítható párhuzamba, az ember Ardáról való kiűzetése a Paradicsom elvesztésével rokonítható, az emberek világának elsüllyesztése pedig a természeti népek mitológiájában nagy számmal felfedezhető özönvízmítosz átvételének tekinthető. A hagyományos mitológiákban az özönvízmítosz a teremtéssel párhuzamosan, a világ pusztulásának képeként jelenik meg. Jellegzetes példáit találjuk ennek a sumér-akkád mitológiában, ahol Enlil, a szél ura pusztította el özönvízzel az istentagadó emberiséget, ám Ziuszudra király és családja megmenekült.¹² Ehhez nagyon hasonlít a héber mitológia özönvízmítosza, amit a Biblia is megörökít, ebben Noé örökíti át az emberiséget és az állatvilágot bárkáján az elkövetkező korok számára. Az egyiptomi mitológiában az özönvíz egy katasztrófaesemény, mely abban az esetben történik, ha egy fáraó lelke nem léphet át a túlvilágra, ekkor a Nílus folyó vize önt ki és pusztítja el az élőket.¹³

¹¹ Például János apostol hét üzenete a Jelenések könyvének elején, a hét gyertyatartó, a hét angyal, a hét harsonás, vagy a leghíresebb, a hét pecsét, mely a titokzatosság, a misztérium szimbóluma.

¹² Veronica Ions: *Mitológia*. 170.

¹³ Veronica Ions: *Mitológia*. 170.

Furcsának tűnhet a bevezetésben megfogalmazott gondolatok tükrében – mely szerint Tolkienra a germán és kelta népek mitológiája hatott leginkább – hogy dolgozatomban a keleti, még inkább a görög, de legfőképpen a keresztény mitológiával hozok párhuzamokat. Ennek egyrészt az az oka, hogy jobbra a görög és keresztény mitológiában vagyok jártas, másrészt pedig az, hogy talán a görög mitológia a legkomplexebb, legösszetettebb a természetközeli népek mitológiái közül. A különböző mitológiákat amúgy sem szemlélhetjük homogén, önálló rendszerként, a természetközeli népek mitológiájában ugyanis hasonló elemek jelennek meg (eltérő formában), vélhetően a hasonló alapfeltételek révén, ráadásul a különböző népcsoportok keveredése magával hozta a mítoszok keveredését is, így a különböző mitológiák közvetlenül is hatnak egymásra.

A mitológiák egymásra vonatkoztathatóságát G. S. Kirk is megemlíti *A mítosz* című munkájában, ahol a görög és germán mitológiák összevetésének lehetőségeit tárja fel, érvelésében pedig alátámasztja azt a megállapítást, mely a görög mítoszvilág egyfajta hegemoniáját bizonygatja.¹⁴ A bevezetőmben *A Gyűrűk Ura* mitológiai kapcsolatait említve a Kalevalát is beemeltem a felsorolásba, mégis csak egy-két alkalommal tértem ki rá a teremtmémítosz kapcsán. Ennél jóval több kapcsolódási pont van a két mű között, melyekre szintén a helyszüke miatt nem térek ki. A Kalevalával való rokonítás a *Quenta silmarillion* fejezet tárgyalásakor válik fontossá, ugyanis a *szilmarilok*ért vívott harc párhuzamba állítható a Szampó körüli cselekményekkel. Arról nem is beszélve, hogy már maga a Kalevala is sok szállal kötődik a mitológiai hagyományhoz, ezáltal közvetve másképp is megjelenik a műben.¹⁵ Ráadásul *A Gyűrűk Ura* műfaji besorolásának problematikája kapcsán is előkerül a Kalevala, ugyanis Tolkien műve a regény és a hősi ének, más szóval eposz határterületén helyezkedik el, eposzisége pedig több vonásában is a Kalevalából gyökerezethető.

A *szilmarilok* további fejezeteiben megismerkedünk a későbbi Középföldét benépesítő fajokkal, Morgoth legyőzésével, Szauron megjelenésével, az emberek világának elpusztításával, és a Hatalom Gyűrűinek elkészítésével: csupa olyan mesei elemmel, melyek *A Gyűrűk Ura* történetében nyerik el aktualitásukat és végső értelmüket, ám mitológiai beágyazottságuk *A szilmarilokhoz*, *A babóhoz*, és ezeken a műveken keresztül a természeti népek mitológiájához kapcsolja őket.

¹⁴ „Nem ismerünk még egy mitológiát – akár fejlett, akár primitív, antik vagy modern mitológiáról legyen is szó –, amely olyan komplex és rendszeres volna, mint a görög... A germán hagyomány első pillantásra a göröggel pontosan összehasonlíthatónak tűnik.” G. S. Kirk: *A mítosz*. Budapest, Holnap Kiadó, 1993. 230.

¹⁵ Honko Lauri: *A Kalevala és a mítoszok*. Budapest, Separatum ex Nyelvtudományi Közlemények, 1985. 7.

III.

Filozófia, történelemtudomány, pedagógia- és művelődéstörténet

Aura: a kiterjesztett jelenlét* **Kérdések egy videóperformansz apropóján**

Tanulmányomban a performativitás jelenségét az eseményszerűség aspektusából közelítem meg. Azt vizsgálom, hogy az esemény létrejöttének miféle jelenlét a feltétele. Egyáltalán: mit jelent a jelenlét, amely a napnyugati filozófiai tradícióban mindig is az Én világhoz és önmagához való viszonyulásaként volt meghatározva? Mit jelent abban az esetben, ha nem az egyes szubjektum felől gondoljuk el, hanem az esemény felől? A jelenlét fogalmát előadásomban a műalkotás által teremtett esztétikai szituációból vezetem le, ami lehetővé teszi számomra, hogy ugyanazon művészeti esemény részeseiként egyszerre tételezzek különféle, jelenlétszerűen megnyilatkozó szubjektumokat: alkotót, előadót, befogadót. Állításom szerint a köztes szubjektum a performativitás előfeltétele.

Erika Fischer-Lichte *A performativitás esztétikája* című könyvében egy közösségként értett szubjektivitás lehetőségét alapozza meg. Teóriája szerint a performatív erejű művészeti produktumok nem foghatók fel „az alkotójától és befogadójától egyaránt független léttel bíró” alkotásként: ugyanis „egy valamennyi jelenlévőt magába olvasztó esemény születik”. Ami egyúttal azt jelenti, hogy a nézők nem egy tárggyal állnak szemben, „hanem olyan *hic et nunc* helyzetbe kerülnek, amelynek az azonos térben és időben jelenlévő »társ-szubjektumok« [*Ko-Subjekt*] egyforma részesei. [...] Ez a folyamat a szubjektum és az objektum közötti dichotómiát olyan köztes viszonyra alakítja, amelyben sem meghatározni, sem elválasztani nem lehet a két pozíciót.”¹ A kérdésem az, hogy mi teszi lehetővé egyáltalában a kapcsolatot objektum és szubjektum, az átjárást egyik és másik szubjektum között, és mi az a térbeli-időbeli toposz, ami az átjárást biztosítja?

A performativitás jelenségének a fenomenológiai diskurzus keretein belüli vizsgálatakor – azaz nem a társadalmi-kulturális gyakorlatok működését vizsgálva – Fischer-Lichte fogalom-meghatározására támaszkodom. Mint ismeretes, a német színházi teoretikus úgy véli, hogy a 20. század folyamán végbemenő performatív fordulat nem pusztán a színházat érintette, hanem a teljes bölcséleti és művészeti életet, sőt, hatása ma már a természettudomány különböző

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

¹ Vö.: Erika Fischer-Lichte: *A performativitás esztétikája* (Kiss Gabriella fordítása). Balassi, Bp., 2009. 17.

területein is megfigyelhető. A performatív fordulat első hullámát Fischer-Lichte az 1910-es évekre datálja, amikor is Max Hermann az előadás új fogalmát alkotta meg, egy modern színháztudomány megalapozásának szándékával. Az előadás fogalma e szerint a jelenlétből, színész és néző együttes testi jelenlétének az állításából vezethető le: „az előadás a játékosok és a nézők között *eseményé válik [sich erigmet]*, következésképp nem rögzíthető, nem adható tovább, átmeneti és mulandó”.² Amikor a köztes szubjektumról beszélek, akkor a műalkotás eme hermanni meghatározásából (nála ez hangsúlyozottan: előadás) indulok ki, amely eseményszerűséget és közös átélést jelent Hermann megfogalmazása szerint a színház „társas játék – mindenki játéka mindenkiért. [...] A színházban mindig is jelen van egy közösség.”³

A performatív fordulat második hulláma a hatvanas évek művészeti akcióival következett be, amelyet most nem tárgyalok. Amit viszont fontos megemlíteni: magát a fogalmat Austin nyelvészeti terminusként az 1955-ös harvardi előadás-sorozatának első előadásában használta: a „perform” a megnyilatkozások egy bizonyos típusának a jelölésére szolgált, melyeket „performatív”-nak illetve „performatívum”-nak nevezett.⁴ Ennek nyomán terjedt el a „performansz”-kifejezés, amely (Johann Lothar Schröder definíciószerű meghatározása alapján) bizonyos művészeti jelenségek beazonosítására szolgált – egyfelől a fluxusban elterjedt új képzőművészeti műfaj, másfelől a kísérleti kifejezésformákkal foglalkozó színházi és táncos előadások megnevezésére. Nem sokkal később a társadalomtudományok szótárába is beépült, sőt nemcsak a tudomány, de a hétköznapi élet különféle szegmenseiben (politika, gazdaság, média stb.) is alkalmazni kezdték az eseményszerű megnyilvánulások leírására.

Kultúránk különféle társadalmi, tudományos, művészeti jelenségeinek eseményként való megragadása azonban mindenekelőtt azért lehetséges, mert az eseményeket átélő alanyként egy olyan embert (szubjektumot) tételezünk, aki testiségében, az adott itt és most pillanatban van jelen. A performatív fordulat nem következhetett volna be a „megtestesülés” [*embodiment*] radikálisan újraértelmezett fogalma nélkül. Ebben az új fogalomban az válik nyilvánvalóvá, „hogyan az ember testi világban-benne-léte az alapfeltétele annak, hogy a testet

² Erika Fischer-Lichte: *A performativitás esztétikája* (Kiss Gabriella fordítása). Balassi, Bp., 2009. 41.

³ Max Hermann: *Über die Aufgaben eines theaterwissenschaftlichen Instituts*. Vortrag vom 27. Juni 1920. In: Helmar Klier (szerk.): *Theaterwissenschaft im deutschsprachigen Raum*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1981. 19. Hermann további, Fischer-Lichte által hivatkozott szövegei: Uő: *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance*. Weidmann, Berlin, 1914.; Uő: *Das theatralische Raumerlebnis*. In: Bericht vom 4. Kongreß für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft. Berlin, 1930.

⁴ Vö. John L. Austin: *How To Do Things With Words*. The Clarendon Press, Oxford, 1962. 14–15.

objektumnak, témának, a szimbólumképződés forrásának, a jelképződés anyagának, a kulturális beíródás termékének tekinthessük”.⁵ Egészen a közelmúltig az emberi testet a bölcséleti-filozófiai kutatások nem ismerték el az átélés hiteles alanyaként – mi több, a 20. századig a testet önálló entitásként nem is tételezték, ellenkezőleg, elfojtással illették, különféle leigázási műveleteknek vetették alá. Thomas Csordas hívta fel rá a figyelmet kulturális antropológiai aspektusú vizsgálódásaiban, hogy a kultúráképző eljárások eleve nem is tettek mást lehetővé, mint a test elfedését: a test csak a szövegen, a műalkotáson, a társadalmi gyakorlaton, azaz különféle jelölődési folyamatokon keresztül tudott megképződni – szimbólumként vagy metaforaként –, nem pedig úgy, mint a világról szerzett ismereteink eredendő, közvetlenül megtapasztalható forrása. Csordas vezeti be a kulturális diskurzusokba az „*embodiment*” fogalmát, hangsúlyozva, hogy nem a kultúra hozza létre a testet, hanem fordítva: „a kultúra az emberi testben gyökerezik”.⁶ A „megtestesülés” fogalma a kulturális aktivitást az emberi test fenomenájából, az ember testi világban-benne-létéből vezeti le. Maga a reprezentáció erre épül, ahogy mindenféle társadalmi aktus és mindenféle művészeti befogadás is.

Fischer-Lichte meghatározása szerint a művészeti esemény performativitása nem a jelszerűségeen nyugszik. Ellenkezőleg, éppen abból a szemiotikából vezet ki, amely a befogadás hermeneutikáját pusztán a jelölő-jelölt kapcsolatára redukálja – az eseményszerűen végbemenő aktusok esetében azonban sokkal erőteljesebben nyilatkozik ki meg az anyagiság, illetve a testiség. Hatást vált ki. Nem mintha az anyag és a test mozzanatai ne válnának egy értelmezési folyamatban maguk is jelölökké (akár egy ecsetvonásról, akár egy hangról, akár egy test mozdulatairól legyen szó), ugyanakkor az anyagiság közvetlen, testre gyakorolt hatása, és magának a testnek az önmagára való vonatkozása hordoz valami olyasmit is, ami túlmutat a jelölői státuszon. Mi több: ellenáll a jellé válásnak (gondoljunk csak Kristevának a testből eredeztetett abjekció-terminusára, mely lényege szerint a nem tárgy- és nem szubjektumszerűt jelenti). A testies vonatkozások olyan nyelvi megragadhatatlan tartalmakat hordoznak, amelyek a racionális-szellemi világképbe nem illeszthetők be, amelyek értelmezhetetlenül és degradálóan visszahullanak az önmagába zuhanó testre.

Ugyanakkor az esemény performativitása nem pusztán a megtestesülésen alapul. Az eseménnyé válásnak van egy szellemi vetülete is – pontosabban egy olyan horizontja, amely látszólag a szellemhez kötődik. De csak látszólag. Amit ugyanis nem látunk, sem más érzékszervünkkel nem érzékelünk, azt szellemi

⁵ J. L. Austin: *I. m.* 123–124.

⁶ Thomas J. Csordas: The body as representation and being in the world. In: Uő. (szerk.): *Embodiment and Experience. The Existential Ground of Culture and Self.* Cambridge, 1994. 6. Idézi: E. Fischer-Lichte: *I. m.* 124.

aktusként azonosítjuk, s nem kötjük a testiséghez. Jóllehet ugyanúgy testi és térbeli kapcsolatról van szó – csak éppen megragadhatatlan az, ami végbemegy. Az eseményszerű akcióban azt tekintjük érzékelhető valóságnak, ami a saját testünkben reakciót vált ki, ami fiziológiailag tapasztalható hatással van ránk – ezt nevezzük megtestesülésnek. Ám a hatás mindig egy közvetítésen, egy kapcsolódáson, egy kiterjesztésen, vagy ha tetszik, sugárzáson alapul. A hatás mindig máshonnan, másból indul ki: a műalkotásból, az alkotóból, az előadóból – a személyek és/vagy tárgyak anyagi-testi valóságából. Azaz nem csak a saját testemben tapasztalható affekciók, érzetek tudósítanak róla, hanem az is, ami a másikon tárul fel jelenlétként. A hatás éppen azt jelenti, hogy a társszubsztumok között létrejön egy egyszerre átélhető esemény: a művészeti produktum (akár tárgyról, akár előadásról van szó) feltámasztja azt a köztes jelenlétet, amelynek lényege az áttejedés: áttejedés a tárgyról, az alkotóról, az előadóról a befogadóra, a nézőre, a Másikra. Az áttejedésnek kifejezett térbeli karaktere van, hiszen a távolból érkezik közelre – hozzám, aki jelen vagyok az „itt és most” pillanatban, s miután magával ragad, visszasodor a Másikhoz. Hullámzó, ide-oda tartó mozgás jön létre: az „itt” kitágul. A tér az energiák kiterjedésévé válik. Szüntelen áttejedéssé. Az áttejedés időbeli-térbeli toposzát nevezhetjük – Benjamin nyomán – aurának.

Mindezt most Szirtes János Pro-sorozatának 85-ös számú videóperformanszán keresztül igyekszem érzékeltetni.⁷ Ebben a műben az önfelmutatás, az Én jelenlétének a felmutatása a legfontosabb motívum. Fontos az is, hogy videóperformanszról van szó: egy olyan technikai médium közbeiktatásáról, amely nem teszi lehetővé, hogy a fizikai valóságában jelen lévő művész az energiák közvetlen, testes átadódása révén teremtsen meg a néző testes jelenlétét, azaz a néző számára is közvetlenül átélhető, eseményszerű megtestesülést. A csak képernyőn szemlélhető videóperformansz köztes státuszt foglal el a tárgyi, lecsendesített objektivitás és a személyesség szubjektív ereje között.

Nézzük először azt, hogy milyen narratíva képződik meg a műben! Egy férfi egy mosdótál felett áll. Tiszta vízzel dörzsöli az arcát, a mellkasát, a hónalját, mozdulatait egyre görcsösebben ismétli. Kétségbeesését nem a tekintetéből olvassuk ki, hiszen nem néz a közönségére, hanem abból, ahogyan az akció ritmusa felgyorsul. Aztán a mind vadabban sikált bőrre egyszer csak fekete festékcseppek kezdenek hullani, amelyek a vízzel keveredve sötét színű patakokban folynak a testen szét. Mindez nem egyszerűen hiábavalóvá teszi az addigi cselekvéssort, hanem ellenkezőjébe fordítja a szándékot: a megtisztulás beszenyeződéssé válik. Végül a férfi abbahagyja a mosakodást, s miközben tovább csapódnak rá a festékpöttyök és egyre nagyobbak lesznek a fekete foltok, felemeli a fejét. Ekkor tekint a néző szemébe. Pontosabban nem a nézőébe, hanem a szemtől szemben elhelyezett kamera neutrális lencséjébe, amely nem

⁷ Lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=bGuhw6zfALK>

reagál, nem válaszol, csak konstatál és megörökít. Konstatálja azt a belenyugvó emberi gesztust, amely nem akar tovább küzdeni a megtisztulásért, hanem rezignáltan elfogadja a beszennyeződést. A férfi mozdulatlanra dermed, de a kamerába bizalommal néz, mert tudja, hogy az továbbadja az ő üzenetét. Valójában nincs is üzenet, vagy ha mégis, akkor csak annyi: *Itt állok előttetek, meztelenül, s felmutatom magamban az esendő embert, azt, aki vagyok, addig tisztítom, dörzsölöm, kaparom önmagam, míg jelenvaló, a világomnak kiszolgáltatott lénné nem válok*. Szirtes János rövid videóperformanszában – melyben az emberi testalak halott, képi minőségéből átlép a jelenvalóságba – magát a performativitást, vagy ha tetszik, a jelenvalóvá-válást, az eseményt állítja elének, s annál erőteljesebb művészeti hatást kelt, minél nagyobb távolságot küzd le élet és halál között.

A performatív megnyilatkozások iránti felfokozott igény minden bizonnyal korunk medializáltságából fakad, amely a minket körülvevő képek virtualitása mögé rejtve hagyja veszendőbe menni a valós jelenlét erejét. Nem véletlen, hogy a 20. század elején, a mozgókép megjelenésének hőskorában lángolt fel először az a vita, amely az élő – a jelen pillanatban, a közvetlen testtérbeli szituációban végbemenő – történetet állította szembe a technikai eszközökkel rögzített, *másolt* világgal, rámutatva színház és film lényegi különbségére.⁸ Ahogyan nőtt a kultúránkat átható medializáltság foka, úgy vált egyre tapinthatóbbá a differencia valós és virtuális között. A „performatív fordulatot” előidéző performatív gesztusok, melyek ma már a kultúratudomány legkülönbébb területein is megfigyelhetők, a képzőművészet élőművészeti műfajaiban (happening, akció, performansz) váltak hangsúlyosakká az 1960-as, 70-es évek tájékán. A színház persze már jóval korábban felkínálta azokat a kísérletező formákat, amelyek az átélés intenzitását az előadó és a néző minél közvetlenebb kapcsolatához és közös jelenidejének megteremtéséhez kötik, de a színház ezt a lehetőséget természetéből adódóan, eleve magában hordozza, az új formáknak nem volt jelzés ereje. A képzőművészek részéről viszont egy sokkal erőteljesebb gesztusról, a reprezentáció új paradigmájának a sürgetéséről van szó. Ez a paradigma a művészeti kifejezés megújítását az eseménnyé tételben látja, s szembehelyezkedik azzal a klasszikus eszménnyel, amely a műalkotásra az örökkévalóságnak állított, befejezett emlékműként tekint. Miközben persze az élőművészeti előadások létrehozóinak kezdettől fogva szembe kellett nézniük azzal, hogy nem vonhatják ki magukat a reprodukció kényszere alól, ha akcióikat dokumentálni kívánják. Az akciókról, performanszokról készült felvételek, mint technikailag előállított képek mindig is meghatározták az élőművészeti előadások recepcióját és befolyásolták azt a módot, ahogyan erről

⁸ Susan Sontag is ír erről a különbségről a két művészeti ág összehasonlítása kapcsán. Lásd: Susan Sontag: *Film és színház* (Koós Anna fordítása). In: Kenedi János (szerk.): *A film és a többi művészet*. Gondolat, Bp., 1977. 352–378.

a műfajról egyáltalában gondolkodni tudunk. A virtualitás szükségszerűen nőtt hozzá a performativitás művészeti kultúrájához, miközben a kettő között lényegi ellentmondás feszül. Különösen szembeötlő ez a paradoxon az olyan művészeti produktumok esetében, amelyek az eseményszerűséget eleve technikai médiumokon keresztül óhajtják megteremteni. Szirtes János *Pro/Contra* című videóperformansz-sorozata (2013-2014) ilyen zavarba ejtő műegyüttes, hiszen a jelenlét érzetét filmi reprodukciókon keresztül idézi elő.

A *Pro/Contra* opusainak alapszituációját legtöbbször az event-ként megnevezett élőművészeti műfaj narratívaképzési eljárása határozza meg. Az event-ek a valóságos élet eseményeit tárják elénk a maguk absztrakció nélküli, közvetlen megjelenítésükben, avagy Ben Vautier örökérvényű megfogalmazását idézve: „a valóságot a valóság által kívánják bemutatni”.⁹ Szirtes opusai a végtelenségig egyszerűsített történeteket dolgoznak fel. Például: a performer kinyit egy vaskaput és belép, becsukja, majd újra belép, folytatva a sort a „lélektani tetőpontig” (*Pro No. 95*). Vagy végigmegy az utcán (egyre közelebb kerülve a kamerához/nézőhöz), s közben minduntalan elesik (*Pro No. 96*). Vagy vadászkalapban leül egy asztalhoz és lassan, komótosan eszik (*Pro No. 54*). Egy széken pihenve újra és újra elborul (*Pro No. 91*). Fémtepsit ráz, melyből a nyers csirkefejek szerteszt hullanak (*Contra No. 16*). Ezek az eseménysorok mindenekelőtt értelmetlennek tűnnek. A valós életből kiragadott pillanatok önkéntelen cselekvéssorai persze szükségszerűen inkoherenciát mutatnak fel, hiszen kimetszödtek a kauzális, nagy egészből, a jelentésadó kontextusból. Ezek a repetitív, az emberi történetek lényegtelen részleteinek felmutatásából szerveződő jelenetek bár előzetes koncepciót követnek, de nem megrendezettek: performatív narratívájukat a spontán emberi gesztusok szervezik. Ám mi tagadhatná jobban a performativitást, ha nem éppen az előadó és a néző együttes átélését lehetővé tevő, közös jelen idő horizontjának a hiánya? Márpedig a művész ezekben a videóművekben akcióját egy kamera előtt hajtja végre. A kamera rögzített, ugyanabból a látószögből veszi fel a zárt műtermi közegben (máshol bekeretezett utcai térben) zajló cselekménysort. A felvétel időtartama megegyezik a filmidővel, így az event ideje nem tud másként megfogalmazódni, csakis egy valóságosan lepergett jelen megismétléseként. A videóra felvett etűdök többsége semmilyen filmes formanyelvi eszközt nem használ: nincs vágás, nincs montázs.¹⁰ És nincs jelenlévő közönség sem: a néző egy technikai médium közvetítésével kapja meg a művészeti élményt. Ezeknek a szükség-

⁹ Vö. Ben Vautier: *Happening és event* (Sajó Tamás és Klaniczay Júlia fordítása). In: Klaniczay Júlia és Szőke Annamária (szerk.): *Fluxus*. Artpool Művészetkutató Központ, Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, Bp., 2008. 203.

¹⁰ Persze találunk kivételeket: például mindjárt a sorozat 2-es számú darabjában, ahol az archoz közel tartott gyertyafény megsokszorozásából, az égő tűz közelségére adott reakciók, mimikai gesztusok egymásra úsztatott fázisképeiből rajzolódik ki az az önarckép, amelyet éppen a filmi montázs tesz kimerevíthetetlenné.

szerűen múltként élénk táruló jeleneteknek a hatása azonban éppen abban teljeseedik ki, hogy az előadó performatív megnyilvánulásai – szuggesztív erőként – egyszer csak keresztülhatolnak az időn, a távolságon, a mediális felületen, transzformációt hoznak létre, s késleltetve és egyfajta virtuális feltételezésben bár, de felébresztik a nézőben a jelenvalóság érzetét. Hogyan lehetséges ez?

A performanszokkal kapcsolatosan közhellyé vált az a nézet, mely szerint azok – élőművészeti alkotásokként – magát a megtestesülést viszik színre. Ellentétben a színházzal, a performanszban nem teremődik fiktív alak: az előadó a saját egyedi testét viszi színre. A performanszművészet kezdeti időszakában különösen gyakoriak voltak az önsebesítésre irányuló, rituális elemekkel színezett, erőszakos akciók (gondoljunk például a bécsi akcionisták, Marina Abramovic vagy Chris Burden előadásaira), amelyek a testhatárok támadásával a nézőkre olyannyira felkavaró hatást gyakoroltak, az észlelés olyan „erős fiziológiai, érzéki, energetikai és motorikus reakcióit” indították be, hogy óhatatlanul felébredt bennük saját testük és életük féltése. Az egzisztenciális fenyegetettség ily módon átragadt az előadóról a nézőre, mintegy megfertőzte őt, a közös élmény pedig felborította azt a színházi kétvilág-konstrukciót, amely az imaginárius (az előadásbeli) és a valóságos (a néző térbeli és időbeli jelenéhez kötődő) élet közé határvonalat állít. Mindez azért történhet meg, mert a performer saját testét nem mint műalkotást, nem mint bevégzett holttestet teszi látványossággá, hanem végbe viszi rajta a megtestesülés folyamatait. A nézőnek ezen keresztül lehetősége nyílik megtapasztalni saját (szintén) performatív módon létrejövő testét.

Mindazonáltal – ahogyan arra Fischer-Lichte maga is rámutat – e folyamat mögött nem pusztán a sebezhető hústest önmagára irányuló tapasztalatát kell keresni.¹¹ A megtestesülés ugyanis éppen annyira testi, mint szellemi aktus, amely nem következhet be a performerből eredő „kisugárzás”, azaz annak az erőnek a kiterjesztése nélkül, amely a fertőzést végső soron elindítja. E kisugárzás révén a néző az előadó intenzíven feltáruló, jelen idejű létét úgy érzékeli, „mint varázslatos áramütést”, mint „aurát”, amelyet magába szív. A fertőzés révén a performerben felgyülemelő energia átruházódik a nézőre, majd az onnan vissza, cirkulálásba kezdve a két fél között. Azaz az előadó nem egyszerűen átéli, hanem energiával telten teremti meg a saját testiségét: „teste testesült szellemként (*embodied mind*) mutatkozik meg”.¹² A megtestesülés folyamatában felgyülemelő szellemi ilyenkor valamiféle auraként szétáradó energiaként értelmeződik. Kérdés, hogy ez az energia valóban szellemi entitásnak tekinthető-e.

¹¹ A performativitás működés módjára vonatkozóan a fenti bekezdésben Fischer-Lichte gondolatmenetére hagyatkozom. Vö. Erika Fischer-Lichte: *A performativitás esztétikája* (Kiss Gabriella fordítása). Balassi, Bp., 2009. Főként: 106–150.

¹² E. F.-L.: *I. m.* 138.

Nyilvánvaló, hogy a technikai és elektronikus médiumok jelenlét-effektusai ennek a valós tér-időbeli élménynek a felidézésén, azaz egy látszaton alapulnak. Mégsem beszélhetünk arról, hogy ez a felidézés ne vezethetne el valós jelenlét-tapasztalathoz, hiszen a megtestesülés performatív folyamatai a nézőben végbemennek. Meglehet, sokkal erőteljesebb hatásokra és effektusokra van szükség ahhoz, hogy a néző valóban eljuthasson ezekhez az élményekhez. A jelenlét erejének ugyanis át kell hatolnia a virtuális és a valós tér közötti különbségen, amely nem egyszerűen egy időbeli és térbeli elhatárolást jelent, hanem ontológiai differenciát.

Miképpen történhet meg ezen differencia, ezen távolság átlépése? Az aura benjamin fogalma támpontokat adhat a válaszhoz. Walter Benjamin ebben a fogalomban talált rá a távolság és a jelenlét dichotómiájának a feloldására: „valamely távolság egyszeri megjelenése, ha mégoly közel legyen is”.¹³ Az aura egyfelől a távolság érzékelését nyújtja, másfelől viszont lehetővé teszi a távoli dologból vagy személyből kiáradó energia jelenvalóságának a megtapasztalását. Ennek alapján lehetségesnek kell tartanunk, hogy egy videóra vett performansz ugyanúgy előidézheti a befogadó megtestesülését, mint ahogyan a térben valóságosan jelenlévő test energiái előidézik azt. Jóllehet Benjamin Pirandello leírását idézi ennek kapcsán, aki arról beszél, hogy a színész „[m]ély szorongással éli át azt a megmagyarázhatatlan irt, amely attól támad, hogy teste széthulló, tűnékeny jelenséggé válik, amelyet megfosztanak realitásától, életétől, hangjától és a mozgás közben maga keltette zajoktól, hogy néma képpé váljék”. Ennek nyomán véli úgy a német gondolkodó, hogy a filmben az ember, aki bár egész személyével van jelen, arra kényszerül, hogy aurájától megfosztva fejtsen ki hatást. Az aurát úgy is leírja Benjamin, mint az ember „Itt és Most-ját”, amelyből „nem létezik róla másolat.” Benjamin szerint a filmipar az aura elsorvadására a sztárkultusz felépítésével válaszol. De egy videó-performansz esetében nyilvánvalóan nem erről van szó! Nem az aura hiányáról és különféle technikákkal és protézisekkel való pótlásáról, hanem az aura egy másfajta megnyilatkozásáról, mégpedig olyan megnyilatkozásáról, amely lehetővé teszi, hogy újradefiniáljuk a fogalmat.

Az aurának, mint megállapítottuk, lényegi vonása, hogy a fizikailag meghatározott téren és az ontológiai elválasztottságot teremtő időn is képes keresztülhatolni – amit azért tarthatunk egyáltalán lehetségesnek, mert az aurához nem társítjuk a materiális-testies jelenlét sajátosságait. Jóllehet az aurát nem is értelmezhetjük másként, csakis energiamezőként, azaz fizikai jelenséggént.

Mindazonáltal tény, hogy az előadó részéről szükség van egy koncentráltabb, egy erőteljesebben megnyilatkozó jelenlét megteremtésére ahhoz, hogy az energia áthatolhasson a különböző tér- és idősíkokon, hogy az aura valóban

¹³ Walter Benjamin: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában*. In: Uő: *Kommentár és prófécia* (Barlay László és mások fordítása). Gondolat, Bp., 1969. 308.

kiterjedéssé váljon. Szirtes rövid időtartamú (1-2 perces) videói a jelenlét kiterjesztését az extatikus Én-állapot megteremtésével és reprezentációjával érik elő. Nézzük, miképpen!

Performanszainak legtöbbje a cselekvéssorok ismétlésére épül. A mindennapi testhasználatban ilyesféle repetitív magatartás nem tapasztalható, így már eleve különlegesnek tűnik az elének táruuló esemény, annak ellenére, hogy a legalapvetőbb emberi gesztusokat látjuk. A cselekvéssort végző ember, aki természetesen maga a művész, szuggesztív hatást vált ki – a szuggesztio ebben az esetben az energikus testként való megvalósulást jelenti. Ehhez a hatáshoz lényegi módon járul hozzá a ritmus: a mozdulatok, valamint a környezeti, tárgyi, testi zörejek ritmusa. A ritmus arra jó, hogy egyfelől megtörje és átalakítsa a hétköznapi észlelés rendjét, másfelől a nézőt olyan meditatív állapotba jutassa, amelyben az észlelései kiélezettekké válnak. Ez a kiélezettség vezetheti el aztán abba az extatikus állapotba, melyben lehetővé válik egy másik ember jelenlétközvetítő aurájának az érzékelése és befogadása. Erőteljes hatást érnek el ezek a jelenetek azáltal is, hogy a valóság részleteit kiegészítik abszurd és artistikus elemekkel: szokatlan, illetve a művészeti kifejezésből átemelt tárgyakkal és alkotói eszközökkel. Ez a fajta reflexív alkotói magatartás a performanszművészet másik gyökeréig, a happeningig vezethető vissza, melyben egyszerre munkál az élet közvetlen felmutatásának és szenvedélyes átalakításának a vágya.

A 85-ös számú performanszban hangsúlyos szerephez jut a test befestése. Günter Brus 60-as évekbéli akciói juthatnak eszünkbe előképként, amikor is a művész a tárgyak, a környezet, a tér, a másik ember és a saját test befestése révén radikális módon kérdőjelezte meg a festészeti konvenciókat. Ám Szirtesnél másról van szó. Ugyanis nem önátfestés történik ebben az alkotásban (mint ahogy a többiben sem): a hétköznapi kontextushoz képest idegen elem, a festék egy külső erő hatására kerül a testre – ha tetszik agresszió eredményeként. A festék rácsapódik az arcra, a bőrre, beszennyezi és elborítja a testet. Vagyis a mosakodó ember önmagára irányuló tevékenysége éppen, hogy nem az átalakítást célozza, hanem a megtisztulást. A megtisztulást óhajtó embernek le kell vetkőznie, mezítelenné kell válnia, hogy aztán a mosakodással leválaszthassa magáról azt, ami szennyként, idegen anyagként ráakódott. Nem átalakulni, nem mássá (jobbá vagy rosszabbá) változni akar, hanem *tiszta önmaga* lenni, és akként mutatkozni meg. A közhelyesnek tűnő megtisztulás-metaforába ott lép be a meghökkentésre épülő igazság-paradoxon, amikor lelepleződik a játék: a mosakodó ember nem a tisztaság, nem valamiféle ideális, vágyott és óhajtott állapot eléréséért végzi a tevékenységét, hanem éppenséggel azért, hogy felkészítse testét a feketeség érkezésére. A mocskok kívülről érkeznek, mégse tiltakozik ellene, hanem szinte várja a „mocskok” általi beszennyeződést. Amikor felemeli a fejét, s megadón tűri a mind sűrűbben záporozó szennyfoltok csapódásait a bőrre, amikor először nem is tudja az idegen anyag arcát beborító rétege miatt kinyitni a szemét, akkor arcán nem elutasítást, hanem megnyugvást

látunk. Az a pillantás pedig, amellyel a kamerába és közvetve a néző szemébe néz, szuggesztív, mélyre hatoló pillantás. A performer önmagát ebben a kitarulkozásban lemeztelenítve és besározódva mutatja fel – e megadás miatt hat gesztusa erőteljesnek. Már nem megrendezi, hanem átadja magát: elfogad. A jelenvalóvá válás ereje az önfelmutatás gesztusának hitelességén múlik.

De számunkra mindebben most nem a hitelesség problémája jelenti a legfontosabb kérdést! Hanem az, hogy mit is jelent az aura, mint kiáradás? Hogyan képes a jelenlét áterjedni egyik szubjektumról a másikra – esetünkben ráadásul egy olyan nézőre, aki az önmagát felmutató-megteremtő személytől térben és időben el van választva?

Mi az, ami ilyenkor a testi elkülönültségen, a térbeli és időbeli különbségen áthatol? Fischer-Lichte energiáról beszél. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a kifejezést „nem a fizikában világosan meghatározott fogalom értelmében” kell használni, „hanem csak közelítő értelemben”.¹⁴ Pedig hát mi másról is lehetne itt szó, ha nem éppen a fizikailag ható és fizikailag igenis megragadható energiáról? „A néző testileg érzékeli azt az energiát, amely a játékosból sugárzik, és rá vetül vissza” – írja aztán (kicsit később) Fischer-Lichte is.¹⁵ Ez az energia egy színházi előadásban vagy egy hagyományos performanszban szinte tapinthatóvá válik, mert ott *izzik*, ott cirkulál játékos és néző között. Ezt az energiát a szubjektumok között megteremtődő közös mező teremti meg és tartja fenn. Ugyanakkor lényege mégsem az egybeesésen alapul, hanem a távolságon, amelyet szüntelenül át kell lépnie, amelyet szüntelenül közelséggé kell átváltoztatnia. Egy videoperformansz esetében a távolság fizikailag áthatolhatatlannak tűnik, hiszen nemcsak térbeli, hanem időbeli távolságról is szó van, ami ráadásul ontológiai differenciába, azaz testi és virtuális különbségébe csap át. Mégis ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint amivel például egy színházi mű esetében. Hiszen ugyanúgy két vagy több szubjektum (játékosok, nézők) egymástól való elválasztottságának a felszámolása történik meg. A felszámolást a közös energiamező, valamint az abban auraként szétáradó jelenlét teszi lehetővé, amely létrehozza a köztes szubjektivitást – a performatív események közös alanyát.

¹⁴ Vö: *I. m.* 80. (38. lábjegyzet)

¹⁵ Uo.

Ambrus László

Magyar katonák az Amerikai Egyesült Államok hadaiban¹

„A magyarokat besorozták Amerikában. (...) 1917. február 2. óta megszakadt a diplomáciai viszony Németország és az Unió között, márciusban velünk is hasonló lett a helyzet, amit a Németországnak küldött hadüzenet követett. (...) Behozták az általános védkötelezettséget. A magyarok is sorkötelesek Amerikában. 21–31 éves korig június 1. és 5. között, az idősebbeket július 6-tól kezdték sorozni. Aki egészséges volt, azt tekintet nélkül polgári hovatartozására, besorozták. Szeptember 1-én kezdődött meg a bevonulás. Jelenleg mintegy hatvanezer magyart képeznek ki az Unio hadseregében. Ezek és a még be nem vonultak remélik, hogy nem viszik őket a harctérre, hanem belső szolgálatban kapnak alkalmazást.”²

A kiemelt idézet az Egre Újság 1918. február 9-i lapszámából származik. A cikk értelemszerűen propagandisztikus jellegű, hiszen az Egyesült Államok ellenséges ország volt az első világháború során, a sajtó pedig (legyen az hazai, vagy amerikai magyarok által fenntartott) természetes módon igyekezett az „óhaza” ügyét igazságosként feltüntetni, az ellenséges országokat pedig minél inkább befeketíteni.³ Ennek megfelelően több csúsztatás, a tények eltúlzása szerepel benne, például a besorozottak számát, vagy a sorozás módját illetően, melyekre jelen tanulmány keretein belül még visszatérek.

Annyi azonban mindenképpen megfelel a valóságnak, hogy az Amerikai Egyesült Államok hadseregében valóban kerültek besorozásra, és szolgáltak is magyarok, akik ezzel igen érdekes helyzetbe kerültek, mivel könnyedén fennállt annak a lehetősége, hogy saját szülőhazájuk ellen is harcoljanak.

Az Nagy Háború azonban ebből a szempontból nem volt különleges, számos esetben szolgáltak bevándorló, köztük magyar önkéntesek az Egyesült Államok hadseregében már a 20. század előtt is.

¹ Jelen tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt keretében készült.

² Egre Újság 1918. február 9. Köszönet dr. Bartók Bélának, aki volt szíves felhívni a figyelmem erre az újságcikkre.

³ Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai, Bp. 1982. 303.

1. kép: Ellis Island, New York, NY

Az első képen a New York partjainál lévő Ellis Island látható, ami tulajdonképpen az amerikai bevándorlás szimbóluma. Ennek oka az, hogy a bevándorlókkal megrakott hajók legnagyobb része ide futott be. 1892 januárjában nyitotta meg kapuit mint beléptetési pont, és 1954. november 12-én zárták be. 1892 előtt New Yorkban Castle Garden szolgált a bevándorlók fogadására. 1990 szeptembere óta bevándorlási múzeumként üzemel. A 21. század elején az Egyesült Államok lakosságának több mint 40%-a rendelkezett olyan felmenőkkel, akik Ellis Island-en keresztül érkeztek az országba. Bár más városokban (pl. Boston, Philadelphia, New Orleans, Galveston vagy San Francisco) is voltak bevándorló-állomások, messze Ellis Island bonyolította a legnagyobb forgalmat.⁴

Az USA-t köztudomásúlag bevándorlók, pontosabban telepesek alapították, az állandó bevándorlás látta el munkaerővel, ami folyamatosan hozzájárult a nemzet épüléséhez is. A 19. század második felétől, de különösen az utolsó évtizedeiben, illetve a 20. század elején a magyarok is szép számmal megjelentek az ország partjainál letelepedési, de legalábbis munkavállalási szándékkal, egy jobb élet reményében. Jelen kutatás célja az, hogy a hadtörténet, a társadalomtörténet és mentalitástörténet határvonalain egyensúlyozgatva

⁴ Carl L. Bankston III (szerk.): *Encyclopedia of American Immigration*. Salem Press, Pasadena, CA, USA. 2010. „Ellis Island” szócikk. 313–315.

feltárja a magyarok részvételét az első világháború amerikai hadseregében. A kvantitatív elemzés mellett további cél bemutatni azt az élményt, amit mindez jelentett a résztvevők számára. Ebben a rövid ismertető tanulmányban ízelítőt kívánok adni a magyarok amerikai katonai részvételéről. Elsőként röviden áttekintem az ország hadtörténetének fontosabb állomásait, külön kiemelve a jelentősebb magyar személyeket, majd kutatásom fő témájával, az első világháborúval is foglalkozom, néhány szóban bemutatva saját kutatási témámat is.

Elsőként tehát következzen az Egyesült Államok katonai történetének áttekintése és néhány alapvető információ az ország háborúiban részt vett magyarokat illetően. Az első, és leginkább meghatározó háború maga a függetlenségi háború volt, amely 1775-től 1783-ig tartott és végül az Amerikai Egyesült Államok megszületését eredményezte. Ez a háború katonai és társadalomtörténeti szempontból is igen fontos volt. Fontos megemlíteni ezzel kapcsolatban, hogy meglehetősen különbözött a szokványos európai háborúktól. Európában a háborúk elsősorban hatalmi harcok voltak: örökösödési háborúk, területszerző háborúk stb. Jelleget tekintve az amerikai függetlenségi háború esetében egy szabadságharcról volt szó, ám mégsem a szó klasszikus értelmében. Az amerikai kontinensre olyan európaiak érkeztek, akiknek elégük volt az óhazában fennálló viszonyokból. Elegendő volt az uralkodókból, az uralkodóházakból, a nemességből, a feudális viszonyokból, és úgy érezték, itt a maguk urai lehetnek, és többé senki sem kényszeríthet rájuk semmit. Ennélfogva ez éppen egy olyan háború, melynek célja az volt, hogy az „Újvilágban” ne lehessen többé európai jellegű háborúkat folytatni.

Ezt azért volt fontos megjegyezni, mert segít annak is a megértésében, hogy hogyan működött az USA hadserege, amelynek az egyik legfontosabb ismérve az volt, hogy nem létezett kötelező sorkatonaság.⁵ Ez pedig a függetlenségi háborúból és az alkotmányból ered. A sorkatonaság intézménye ugyanis ellentmond az egyéni szabadságnak.⁶ A sorozás egy európai élmény. Ezek az emberek nem azért hagyták ott az egyeduralkodókkal teli Európát, hogy aztán új hazájukban is rájuk kényszerítsenek olyan dolgokat, amiket nem akarnak megtenni. Az amerikai felfogás szerint nem lehet senkit semmire kényszeríteni, főleg nem olyasmire, ami az életébe is kerülhet. Ez az USA egyik alapelve. Később persze több esetben is, legfőképp a polgárháború idején, a szövetségi kormány kénytelen volt a sorozás intézményéhez folyamodni. Ezt óriási felháborodás övezte, több városban, pl. New Yorkban zavargásokhoz is vezetett

⁵ Nancy Gentile Ford: *Americans All! Foreign-born Soldiers in World War I*. Texas A&M University Press, College Station, TX, USA. 2001. 45.

⁶ Ford 2001: 46.

– különösen azért, mert a gazdagabbak pénzzel még ki is válthatták a regisztrálási kötelezettségüket.⁷ Állandó sorkatonaság azonban nem létezett.

Ebből kiindulva megérthető, hogy a hadviselés teljesen önkéntes alapon zajlott szinte végig a 19. század folyamán. De miért jelentkeztek bevándorlók, köztük sok esetben magyarok is a hadseregbe, ha az nem volt kötelező? Ennek okai röviden két pontban foglalhatók össze. Az egyik egy ideológiai ok: sokan (nagy többséggel tisztek) úgy érezték, ebben a formában is harcolhatnak a szabadság és függetlenség eszméjéért (magyar, de főleg lengyel tisztek esetében ez talán különösen érthető). A másik egy sokkal prózaiabb ok: egyszerűen nem értettek semmi másához. Nem volt használható, piacképes szakmájuk, ami a megélhetést biztosíthatta volna számukra. Vida István Kornél Világostól Appomatoxig (sic!) című könyvében szemléletesen leírja, hogy például a '48-as menekült magyarok (a Kossuth-emigráció) zöme azzal szembesült, hogy gyakorlatilag éheznie kell, mert nem ért máshoz, csak a fegyverekhez, amikor viszont állásra jelentkeztek valahol, kinevették őket, mondván, annak a tudásnak semmiféle haszna nincs.⁸

Az 1820-as évek során kezdett megnőni a bevándorlók száma az amerikai hadseregben, mert az amerikai állampolgárok és a már ott született és szocializálódottaknak nem vonzó a katonai pálya. A gyorsuló gazdasági növekedés már sokkal magasabb béreket kínált a szakmával – és persze anyanyelvi tudással – rendelkező született amerikaiaknak, amihez képest a katonai zsoldok igen alacsonynak bizonyultak.⁹

1849-ben, a magyar önvédelmi háború leverése után néhány évvel a már említett Kossuth-emigráció is megérkezett. 1850-ben az Egyesült Államokban élő magyarok 45%-ának nem ismert a foglalkozása, 1855-ben pedig a New Yorkban élő 331 magyar közül mindössze 26% (85 fő) rendelkezett állással.¹⁰ Sok magyarnak tehát egészen a polgárháborúig kellett várnia arra, hogy tudását kamatoztathassa. Nyilvánvalóan a kb. 2000 magyar menekült többsége nem volt katona, a polgárháborúban végül is dokumentálhatóan 120 magyar szolgált.¹¹

A magyar történetírásban sokáig tartotta magát – főleg Ács Tibornak¹² és Vasváry Ödönnek¹³ köszönhetően – az a romantikus kép, hogy ezek a magyar

⁷ Szócikk az Encyclopaedia Britannica weboldalán.

<https://www.britannica.com/event/Draft-Riot-of-1863> (utolsó letöltés: 2016. 09. 13.)

⁸ Vida István Kornél: Világostól Appomatoxig. (sic!) Magyarok az amerikai polgárháborúban. Akadémiai, Bp. 2011. 80–81.

⁹ István Kornél Vida: Hungarian Americans. In: Alexander M. Bielakowski (szerk.): Ethnic and Racial Minorities in the U.S. Military. An Encyclopedia. I–II. ABC-CLIO, Santa Barbara, CA, USA. 2013. Vol. I:A–L. 311.

¹⁰ Vida 2011: 46.

¹¹ Vida 2013: 312.

¹² Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65. Pannónia, Bp. 1964.

katonák a szabadság eszméjéért és a rabszolgaság intézménye ellen küzdöttek, és ez motiválta részvételüket a polgárháborúban. Nincs azonban egyetlen olyan forrás egyik résztvevővel kapcsolatban sem, amely ezt igazolná. Sokkal inkább valószínű, hogy a rendszeres zsold mellett az amerikai demokratikus berendezkedés iránti rajongásuk lehetett a fő motiváló tényező.¹⁴ Különösen annak fényében cáfolható a rabszolgaság eltörlése mint célkitűzés, hogy ezen magyarok mintegy 12%-a a Konföderáció soraiban szolgált, ami egyébként megfelelt a magyar lakosság északi és déli államok közötti megoszlásának.¹⁵ Szintén sokáig élt a magyarok lelkes önkéntességével kapcsolatos mítosz is. Pivány Jenő¹⁶ 1913-as munkájában azt állította, hogy a kb. 4000 fős magyar lakosságból mintegy 800-an jelentkeztek harcolni a polgárháborúban, a már említett Ács Tivadar pedig egyenesen az elképzelhetetlen 5000 főre tette a magyar résztvevők számát. A források azonban nem igazolják, hogy a magyarok száma meghaladta volna a nemzetiségek körében átlagosnak tekinthető, 10% körüli arányt.¹⁷ Közülük néhány érdekesebb karakterrel még a későbbiekben foglalkozom.

1870 és 1898 között összesen 178 magyart számolhatunk össze a fegyveres erőknél, ebből 11 volt, aki a haditengerészet kötelékében szolgált.¹⁸ A századfordulón aztán – a bevándorlás sosem látott felgyorsulásával törvényszerűen az önkéntesek száma is megnőtt, 1900 és 1914 között már kb. 1500-ra tehető a magyar jelentkezők mennyisége.¹⁹ Ebben az időszakban (pontosabban 1900 és 1913 között) az amerikai bevándorlási statisztikák szerint több mint másfél millió,²⁰ a hivatalos magyarországi statisztikák szerint pedig több mint 1,17 millió²¹ magyar vándorolt ki az Egyesült Államokba. Ezek alapján, ha az amerikai statisztikákhoz tartjuk magunkat, akkor a magyar kivándorlók 0,1%-a jelentkezett önkéntesként a hadseregbe. Ezzel a témával részletesebben, illetve más nemzetek (elsősorban németek, olaszok, csehek, szlovákok és románok) adatainak összevetésével egy másik tanulmányban foglalkozom.²²

¹³ Vasváry Ödön: *Lincoln's Hungarian Heroes. The Participation of Hungarians in the Civil War, 1861–65.* Washington D.C., USA. 1939.

¹⁴ Vida 2011: 75.

¹⁵ Vida 2011: 93.

¹⁶ Pivány Jenő: *Hungarians in the American Civil War.* Dongó, Cleveland. 1913.

¹⁷ Vida 2011: 93.

¹⁸ Vida 2013: 314.

¹⁹ Vida 2013: 314.

²⁰ Puskás 1982: 445–446.

²¹ Puskás 1982: 446.

²² Ambrus László: *Hungarian Soldiers In The U.S. Army During World War One.* (A tanulmány megjelenés alatt.)

Így aztán végül felsorolásunkban elérkezünk az első világháború idejéhez, mely alatt több mint 3000 magyar szolgált az amerikai hadseregben, tehát bőségesen alulmúlták az Egri Újság számításait.²³

2. kép: Kováts Mihály (1724–1779)

Csak röviden pár, az amerikai hadtörténetben kulcsszerepet betöltött, érdekesebb magyar hősről. A 2. képen látható Kováts Mihály²⁴ huszárezredes

²³ Vida 2013: 315.

²⁴ Személyének egy teljes kötetet szentelt Zachar József hadtörténész, aki egyébként számos, idegen hadakban szolgált magyar katonatiszt történetét megírta. Póka-Pivny Aladár – Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Kováts Mihály ezredes élete 1724–1779. Zrínyi, Bp. 1982. A Pulaski-légióban betöltött szerepét külön is tárgyalja egy tanulmányban. Zachar József: Kováts Mihály és Kazimierz Pulawski. Magyar-lengyel fegyverbarátság az ó- és újvilágban. In: Besze Tibor–Miskei Antal (szerk.): A tudós tanár. Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor profesz-

Karcagon született 1724-ben, és a Dél-Karolina állambeli Charleston ostrománál esett el 1779-ben az amerikai függetlenségért folytatott harcban. Személyének kiemelkedő a jelentősége az amerikai hadtörténelemben, mivel ő alkotta meg az amerikai lovasság (U.S. Cavalry) legelső szabályzatát, amelynek alapján a Függetlenségi Háború összes lovas egységét megszervezték és kiképezték. Halálának napja, május 11-e 1955 óta nemzeti emléknap az amerikaiak számára.

Szintén kiemelendő Korponay Gábor százados, aki Kassán született 1809-ben, és Philadelphiában halt meg 1866-ban, a polgárháború idején. Vannak említések arról is, hogy West Pointban (az amerikai katonai akadémián) katonai taktikát is oktatott, de erről nincsenek hiteles források, arról viszont vannak, hogy tánciskolát működtetett az Egyesült Államokban, illetve hogy a polgárháború során sokat tett a katonai morál javításáért tábori színházak és sportesemények szervezésével.²⁵ Az 1840-es évek elején érkezett az Egyesült Államokba. Az 1846–48-as mexikói–amerikai háborúban lovassági századosként (kapitányként) szolgált, többek között sorozó tiszti beosztásban is. Fia, Korponay István szintén szolgált a polgárháborúban, a 28. pennsylvaniai gyalogezredben.²⁶

1848 júliusában történt egy érdekes esemény, amely az ő nevéhez fűződik, és *Gabriel's Barbecue* néven bevonult az amerikai hadtörténelembé.²⁷ Santa Fe felé indítottak útnak egy lovassági századot, amelynek lábasjóságokat kellett egy erődből a városba eljuttatni. Ezek közül viszont elkóborolt egy jelentős csoport, melynek keresésére Korponay lovassági egysége (egy db tarack típusú 6 fontos löveggel) indult azzal a paranccsal, hogy amennyiben indiánok kezére került az állomány, akkor erővel vegye vissza. A hosszas keresésben elfáradt egység az Arkansas folyó partján ütött tábort, és reggel vették észre, hogy a másik parton kb. 600 fős komancs csapat próbál átkelni, akik meghallva a hajnali ébresztő kürtszót, a lovas egység megtámadása mellett döntöttek. Kölcsönös lövöldözés kezdődött, de mivel a folyó másik partja erdős volt, így a komancsok élvezték a taktikai előnyt. Korponay ekkor utasítást adott a hatfontos tarack bevetésére. Kartácstűzzel próbálkozott, ami a távolság miatt nem volt hatékony, ezután viszont előkerültek a hatfontos ágyúgolyók, amelyeket általában élő erőkkkel szemben nem szoktak alkalmazni, kizárólag ostromhoz. Arra azonban jó volt, hogy ráijesszen a komancsokra, majd néhány lövés után meg is futamította őket. Korponay lovasegysége átkelt a folyón és üldözőbe

szor tiszteletére. Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Historiae. Liceum, Eger. 2007. 127–155.

²⁵ Vida 2011: 207–208.

²⁶ Vida 2011: 208–209.

²⁷ A történet leírása a Santa Fe „ösvény” történetének feldolgozásával, illetve hagyományörzéssel foglalkozó alapítvány, a Santa Fe Trail Research Site internetes oldalán olvasható: <http://www.santafetrailresearch.com/research/gabriels-barbeque.html> (utolsó letöltés: 2016. december 9.)

vette a komancsokat, közben is több lövést is leadva a tarackkal. Utolérni ugyan nem sikerült őket, de a nyomukat követve ráakadtak a táborukra, ahol a reggelire főzött bölényhús érintetlenül hevert a kondérokban. Korponay kiadta az utasítást: élesszék fel a tüzet és fejezzék be az étel elkészítését, majd fogyasszák el. Ez az esemény tehát a Gabriel's Barbecue, azaz, ha magyarosítani akarjuk, „Gábor kerti sütögetése”. A hősi halál sajnos nem adatott meg Korponaynak, mert egy súlyos sérülés miatt kényszerből le kellett szerelnie, majd 1866 februárjában, otthonában érte a halál.²⁸

3. kép: Korponay Gábor (1809–1866)

²⁸ Vida 2011: 208.

Pusztán a teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni Pollereczky Jánost, a függetlenségi háború hőst, akiről egyébként szintén Zachar József hadtörténész írt remek tanulmányt a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain.²⁹ Szintén említésre méltó Mihalóczy Géza, a Lincoln Lövészei nevű gyalogos-egység parancsnoka. De a témában rendszeresen felmerül Estván Béla ezredes neve is, aki az 1863-as bestseller, a *War Pictures from the South* szerzője. Ő egy különösen érdekes alakja a magyar–amerikai közös történelemnek, mivel róla kiderült, hogy nemzetközi csaló volt, aki önmagát nevezte ki ezredessé és a személyes meggazdagodás céljából lovagolta meg a polgárháborús hullámot. Minden valószínűség szerint még csak nem is volt magyar, egy osztrák szerencselovag volt, akinek saját maga által felvázolt dicsőséges katonai pályafutása semmiféle dokumentummal nem igazolható, és állítása szerint nagyon nehezen tudott azonosulni a Konföderáció eszméivel, ugyanakkor alázatos levélben, a déliek sikereiben bízva kért engedélyt Jefferson Davistól³⁰ egy légio felállítására.³¹

Ritkán emlegetett téma a magyarok részvételéről a Konföderáció hadseregében, ami szintén nem tartozik a korszak kutatóinak kedvelt kérdései közé annak kínos mivolta miatt. A déli államok oldalán – mint már említettem – a polgárháborúban részt vett magyar katonák 12%-a harcolt. Az eleve alacsony létszámuk miatt ez természetesen nem jelent reprezentatív mintát.³² Ugyanakkor több érdekes tendencia is mutatkozik. Például az Unió oldalán harcoló magyarok nagy arányban léptek be, és még nagyobb arányban szereltek le tiszti rangban, míg a Konföderáció magyar katonáinak többsége közlegényként fejezte be a háborút. A két legmagasabb rangot elért magyar a már említett Estván Béla és egy szintén ellentmondásos figura, Adler Adolf ezredes volt, aki katonai pályája alatt szintén többször állított valótlan magáról és érdemeiről (például a magyar szabadságharcban betöltött szerepéről) és több ízben ült börtönben is a polgárháború alatt.³³ Érdekesebb példa még a Texas állambeli Galveston városában élő Benjamin Varga, akinek mind a négy fia végigharcolta a háborút különböző texasi ezredekben, és mindannyian közlegényként szereltek le.³⁴

A 18–19. századi háborúk érdekesebb magyar résztvevői után térjünk át az első világháború időszakára. A „Nagy háborúban” az USA sokáig semleges félként, de az Antantot támogatva jelent meg. Az ország hadba lépését általában a Lusitania nevű, brit zászló alatt hajózó civil gőzös elsüllyesztéséhez kötik. A

²⁹ Zachar József: Pollereczky János őrnagy az amerikai forradalmi függetlenségi háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 27. (1980/2). 293–310.

³⁰ Jefferson Davis (1808–1889) az Amerikai Konföderációs Államok elnöke volt a polgárháború idején.

³¹ Róla bővebben, alapos kutatásokkal alátámasztva lásd: Vida 2011: 141–159.

³² Vida 2011: 109.

³³ Vida 2011: 198–200.

³⁴ Vida 2011: 109–112.

hajót valóban német U-Boot-ok süllyesztették el, valóban figyelmeztetés nélkül. Az is igaz, hogy a több mint 1200 áldozat között 128 amerikai állampolgár is volt, ami nagy felháborodást okozott az USA-ban. (Ugyanakkor utólag kiderült, hogy szállított 173 tonna hadianyagot is.) Ez még nem eredményezte az USA hadba lépését, viszont kétségtelenül elmérgesítette a német–amerikai viszonyt. Mindemellett az amerikai közvélemény ellenezte a brit blokádot is. Jogtalanak és felháborítónak tartották ugyanis, hogy a britek nélkülözésre kényszerítik a német népet, csak azért, mert a kormányaik éppen hadban állnak egymással. Az amerikaiak számára nehezen volt értelmezhető, hogy a háterszágnak miért kell bűnhődnie a háborús események miatt.³⁵

Két évvel később, 1917-ben az Egyesült Államok mégis belépett a háborúba, ez pedig főként saját érdekeinek és biztonságának veszélyeztetett helyzetbe kerülése miatt történt. Az amerikai hadba lépés okait három pontban lehet összefoglalni. Elsőként 1917 januárjában Németország bejelentette a korlátlan tengeralattjáró-háborút. Természetesen ez már az amerikai érdekek konkrét megsértése volt. Nem sokkal később, februárban a titkosszolgálat birtokába került egy titkos diplomáciai levél, melyben Alfred Zimmermann német külügyminiszter szövetséget ajánlott Mexikónak az USA ellen. Márciusban ráadásul az orosz cári rendszer is megbukott. Ez volt az utolsó mozzanat, ami arra sarkallta Wilson elnököt, hogy az Egyesült Államok lépjen a háborúba, hiszen a felszínen úgy tűnt, Oroszországban demokratikus rendszer van alakulóban, melynek védelmében – az autokratikus rendszerekkel szemben – fel kell lépnie.³⁶ Ráadásul ezalatt német tengeralattjárók több amerikai hajót is elsüllyesztettek.³⁷ Mindezek hatására Wilson 1917. április 2-án jelentette be a Kongresszus előtt a „német militarizmus” elleni hadba lépést, mert az „fenyegeti a világbékét és a civilizációt” is.³⁸

A háborúban való részvételhez szükséges katonai erő felállítását sorozáson keresztül kívánták megvalósítani. A fontos kérdés az volt, hogy vajon a bevándorlók tudnának-e, szándékoznának-e, vagy egyáltalán kellene-e nekik szolgálni, illetve hogyan lehet meghatározni az alkalmasságukat.

Lényeges fogalom a magyar katonai részvétellel kapcsolatban Selective Service Act nevű törvény. Az 1917 májusában hozott törvény³⁹ négy csoportra

³⁵ Akira Iriye: *The Cambridge History of American Foreign Relations*. Vol. III. *The Globalizing of America, 1913–1945*. Cambridge University Press, Cambridge. 1993.

³⁶ Iriye 1993: 40–41.

³⁷ Paul Johnson: *Az amerikai nép története*. Akadémiai, Bp. 2016. 638.

³⁸ Iriye 1993: 42.

³⁹ A Selective Service Act tulajdonképpen az Amerikai Egyesült Államok első világháborús hadba lépését alapvetően meghatározó törvény volt. Felhatalmazta a szövetségi kormányt, hogy újoncokat sorozzon be a hadseregbe, szabályozta a besorozandók körét, számát, és minden más, a hadba lépéshez szükséges körülményt. A polgárháború óta ez volt az első alkalom az USA történetében, hogy az elnök országos sorozást ren-

osztotta a bevándorlókat. A törvény betűje szerint megkülönböztettek „diplomatic”, vagyis diplomáciai, „declarant”, azaz bejelentett, más szóval letelepedési engedélyért folyamodott, vagy azzal rendelkező, „nondeclarant”, vagyis letelepedési engedéllyel nem rendelkező és „enemy”, azaz ellenséges (országból származó) idegeneket.⁴⁰ A törvény pozitív fogadtatásban részesült, mert eltörölte annak a lehetőségét, hogy bárki pénzzel kiválthassa magát a sorozási kötelezettség alól.⁴¹

A törvény magyarokat érintő szakasza természetesen az ellenséges idegenekre vonatkozó rész. Ez kimondta, hogy ellenséges államokból származó bevándorlókat nem kényszeríthetnek (értsd: nem hívhatnak be) katonai szolgálatra, mivel ezáltal a saját honfitársaik elleni harc kellemetlen helyzetbe hozná őket. Ugyan a törvény világosan határozta meg a kategóriákat, mégis számos probléma felmerült a gyakorlatba ültetése során. Ezek között a kvótarendszer egyenlőtlenségei és a semleges, illetve szövetséges államokból származók behívása körüli diplomáciai aggályok mellett például az is megjelent, hogy számos „ellenséges idegen” jelentkezett önként, hogy az Egyesült Államok seregében szolgálhasson.⁴² Fontos probléma volt tehát annak megállapítása, hogy kik azok, akik a regisztráltak közül valójában alkalmasak a katonai szolgálatra.

A sorozásra, vagy „draft”-ra való jelentkezés az úgynevezett „Draft Registration Card”-ok kitöltésével történt. A Selective Service Act felhatalmazta a Wilson elnököt, hogy ezen a módon növelje meg az Egyesült Államok katonai erejét, ennek eredményeképp pedig minden 18 és 45 éves kor közötti férfi, aki az USA területén él, köteles volt regisztrálni a sorozásra, függetlenül attól, hogy amerikai állampolgár-e, vagy sem. Természetesen nem mindenki került besorozásra a regisztráltak közül, illetve akadtak, akik szolgáltak a hadseregben anélkül, hogy regisztráltak volna.⁴³ A regisztrációnak három szakasza volt.

- First Registration – az első regisztráció, amely 1917. június 5-én zajlott. Ekkor azon 21 és 31 év közötti férfiaknak kellett jelentkezniük, akik 1886. június 6. és 1896. június 5. között születtek.
- Second Registration – a második regisztráció. Ez 1918. június 5-én volt, azok számára, akik 1896. június 6. és 1897. június 5. között szü-

delt el. Bővebben:

http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/selective_service_act

(utolsó letöltés: 2017. február 7.)

⁴⁰ Ford 2001: 52.

⁴¹ Blankston 2010: 716. World War I szócikk.

⁴² Ford 2001: 52.

⁴³ US National Archives and Records Administration (NARA) – az amerikai levéltári rendszer hivatalos honlapja. <https://www.archives.gov/research/military/ww1/draft-registration> (utolsó letöltés: 2017. január 25.)

lettek. Azok, akik az első lehetőségénél elmulasztották a regisztrációt, és még nem álltak szolgálatban, ismét lehetőséget kaptak, büntetés nélkül. 1918. augusztus 24-én egy pótrejestrációs napot tartottak, ahol azok jelentkezhettek, akik június 5. óta betöltötték a 21-et.

- Third Registration – a harmadik regisztráció, amelyet 1918. szeptember 12-én tartottak. Itt a 18 és 21, valamint a 31 és 45 közötti férfiaknak kellett jelentkezniük, akik az 1872. szeptember 11. és 1900. szeptember 12. között születettek közül kerültek ki.⁴⁴

Az Egyesült Államokban 1917 és 1918 között élő regisztráció-köteles férfiak kb. 98%-a töltötte ki a regisztrációs kártyákat, ami közel 24 millió db dokumentumot jelent.⁴⁵ Ebből mindössze 1254 érdekes a kutatásom szempontjából, legalábbis a munka első szakaszában.

Form 1		REGISTRATION CARD		No. _____		
1	Name in full _____ (Given name) (Family name)				Age in Years _____	
2	Home Address _____ (No.) (street) (city) (state)					
3	Date of birth _____ (month) (day) (year)					
4	Are you (1) a natural-born citizen, (2) a naturalized citizen, (3) an alien, (4) or have you declared your intention (specify which)? _____					
5	Where were you born? _____ (town) (state) (nation)					
6	If not a citizen, of what nation are you a citizen or subject? _____					
7	What is your present trade, occupation, or office? _____					
8	By whom employed? _____ Where employed? _____					
9	Have you a father, mother, wife, child under 12, or a sister or brother under 12, solely dependent on you for support (specify which)? _____					
10	Married or single (which)? _____ Race (specify which)? _____					
11	What military service have you had? Rank _____ branch _____ years _____ Nation or State _____					
12	Do you claim exemption from draft (specify grounds)? _____					
I affirm that I have verified above answers and that they are true.						
_____ (Signature or Mark)						

4. kép: Draft Registration Card – minta

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

Ezek a regisztrációs lapok adják a kutatás egyik alapkövét, mivel számos életrajzi adattal szolgálnak az alanyokról, akik így könnyen azonosíthatóvá válnak a további forrásokban (anyakönyvek, népszámlálások, utaslisták, honosítási anyagok stb.).⁴⁶ A forrás mintadarabja látható a 4. képen.

A kutatás, melynek fő forrásait ezek a regisztrációs kártyák jelentik, egy Microsoft Access adatbázisra épül, amely lehetővé teszi, hogy részletes életrajzokat tudjunk készíteni az első világháború során az USA hadseregébe került magyarokról. Ezáltal a kutatás beilleszkedik az amerikai hadtörténet magyar résztvevőinek történetével foglalkozó szakirodalomba, és annak egy eddig feltáratlan szakaszát próbálja meg megismerni és ismertetni.

⁴⁶ A forrásokhoz való hozzájutás, az Amerikai Nemzeti Levéltár New York-i fiókleveletárában (National Archives at New York City) való kutatás az EFOP-3.4.2-VEKOP-15-2015-00001 Campus Mundi – felsőoktatási mobilitási és nemzetköziesítési program segítségével valósult meg.

A comeniusi pedagógia és a multikulturalitás

1. Az utóbbi évtizedekben alaposan háttérbe szorult Comenius életművének kutatása, a comenológia. Munkássága a 20. század elején Jan Kvačala (Kvacsala János) révén került reflektorfénybe (Kvačala 1921), majd az 1950-es évek elején Magyarországon, sárospataki tartózkodásának 300. évfordulóján jelentek meg könyvek, tanulmányok, valamint a hiánypótló bibliográfia. A következő jeles alkalom 1992-re tehető, születésének 400. évfordulóján az előbbihez hasonló, bár nem annyira intenzív könyv- és tanulmánykiadásoknak lehettünk tanúi. Mai vizsgálatunknak is az évforduló ad különös időszzerűséget: 1592-ben, tehát most 425 éve született a nagy hatású, európai hírnévű tudós, pedagógus.

A multikulturalizmus fogalma minden kétséget kizáró módon összekapcsolható Comenius nevével. Maga a fogalom természetszerűleg nem volt használatos abban a korban, de mai szemmel és értékítélettel visszatekintve gazdag életművére, bátran alkalmazhatjuk rá is, akárcsak korának kiemelkedő műveltségű személyiségeire, tudósaira, polihisztoraira. De nem csupán a legnagyobbakra, hanem mindazokra, akik a kor szokásai szerinti peregrináció révén külföldi egyetemekre kerültek, hogy aztán visszatérve szülőföldjükre, hazájukban kamatoztassák megszerzett ismereteiket, tapasztalataikat (Sötér főszerk. 1964. 223).

Ha pusztán végigtekintünk a változatos életpálya állomásain, már maga a felsorolás is jelzi, milyen szerteágazó hatások érték-érhették, és a kulturális sokszínűség megtapasztalásához minden lehetőség adva volt számára. Csak röviden: Morvaország, Németország, Lengyelország, Anglia, Svédország, Magyarország (Sárospatak), Lengyelország, végül Hollandia fémjelzi működésének főbb színhelyeit. A bővebb áttekintés előtt azonban érdemes fölvezetni a kor tudományosságának mineműségét, hogy elhelyezzük benne a több mint fél évszázados tevékenység főbb eredményeit, ez alkalommal a címben meghatározott vizsgálati körnek megfelelően.

2. Két, egymásba fonódó tényezőt érdemes kiemelni Comenius munkássága kapcsán: a pedagógiát és a tudományokat, a tudományosságot. Személyében ugyanis ez a kettő korát jóval megelőző módon és minőségben, elválaszthatatlanul eggyé forrott, ahogy azt életműve is ékesen bizonyítja. Korának új irányzata, az enciklopédizmus, Francis Bacon filozófiai hatásával párosult, és

éppen Comenius rendszerében érte el tetőpontját. Az enciklopédizmus a tudományok végső eredményinek összefoglalására törekedve, az egyetemes bölcsesség – a pánszófia – elérését tűzte ki célul. A természettudományok ekkor kezdtek kibontakozni, de a régi világkép lényegében tovább élt. A tudás, a megismerés kulcsát keresték, amelynek segítségével a világ titkainak kapuját kinyithatják, az egyetemes módszert, amellyel a világfolyamat látszólagos káoszában rendet lehet teremteni (Sötér főszerk. 1964. 224–5). A nagy pedagógus az enciklopédizmusból levezethető pánszófia eszméjével az ifjúságot is megcélozta, hiszen az ő iskolája a tudás egészét kívánta átnyújtani tanítványainak. Sokak előtt lebegett már korábban is egy olyan egységes tudomány eszméje, amely mind tárgy, mind módszer szempontjából egészet alkotna, hiszen valójában az egész élet iskola, és mindenkit mindenre meg kell tanítani – ez Comenius valóban demokratikus, egyszersmind enciklopédikus igénye (Kovács 1962. 17, 19). A részletekbe most nem merülhetünk bele, hiszen A *pánszófikus iskola tervezetének* bevezetője 44 pontban határozza meg a legfőbb alapelveket. Csupán néhány, a témánk szempontjából releváns, de igen beszédes idézet:

7. Minden tudnivaló legjavát oltsuk be az elmékbe, mégpedig úgy, hogy ne legyen semmi égen, földön, vízben, a föld mélyében, semmi a testben és lélekben, semmi a Szentírásban, a mesterségekben, a gazdaságban, semmi az államban és az egyházban, egyszóval semmi az életben, a halálban és magában az örökkévalóságban, amit a bölcsesség kis jelöltjei alaposan ne tudnának.

8. A tudnivalókhoz csatolni kell a tennivalókat, amikben gyakoroltatni kell ifjainkat. Vagyis a dolgok ismeretéhez kapcsolni kell a feladatokban való cselekvőkészséget, aktivitást. [...]

9. Minden tanuló nyelvét kellemes ékesszólásra kell igazgatni. De ezt nem csupán egyetlen nyelven, hanem az anyanyelven kívül három nyelven. (Kovács szerk. 1962. 123–4)

Szerb Antal „a jövő szállítását”, a felvilágosodás előfutárát látta benne, akiben három mozzanat futott össze: az autonóm ember útját előkészítő filológus szellem, a szektárius szabadságszeretet és a spiritualista miszticizmus (Szerb 1972. 113).

Szintézist teremtő korszakos tudományos és pedagógiai munkássága azért vált lehetővé, mert a 17. század első harmadában megszorodtak az alapfokú képzést nyújtó kisiskolák, ahol már nemcsak vallási ismereteket, katekizmust tanulhattak a gyerekek. Gyarapodtak az iskolával szemben támasztott igények: a műveltség alapvető elemein kívül – mint amilyenek az anyanyelvi ismeretek, valamint az olvasás, írás, számolás – egyre határozottabban megfogalmazódott a hétköznapi életben közvetlenül használható praktikus tudnivalók, illetőleg a természettudományok iskolai oktatása iránti igény, és szerepet kapott a jó modor, a jólneveltség elsajátítása is.

3. Az általános bevezetőt követően arra keressük a választ, hogy Comenius multikulturalitása miből táplálkozott és miben mutatkozott meg. Az előbbi életrajzának részleteiből, az utóbbit pedig műveiből állapíthatjuk meg.

Comenius 1592-ben született a morvaországi Nivnicében, uradalmi cselédek gyerekeként. Családneve *Szeges* volt, szülei pedig Magyarországról érkeztek a határ menti településre. Első művein a *Nivanus*, *Nivnicenus*, *Nivnicensis*, *Marcomanno-Niwniczenus*, *Neufeldius* név szerepelt; nemzetközileg ismert nevét később vette föl, a közeli *Komna* település alapján, ahol ifjú éveit töltötte. Így jött létre a cseh *Komensky* (*Komňansky* > *Komniansky* > *Komnensky*), ill. a latin *Comenius* forma. A származását bizonyító adatokat Bakos József, az egri főiskola nyelvészeti tanszékének vezetője, munkásságának egyik legjobb magyarországi ismerője, kutatója dolgozta föl még az 1960-as években. Nem csupán a név etimológiáját tárta föl Karel Dolina, Jan Jelinek és František Vyskočil tanulmányai alapján, hanem helyszíni kutatások révén a matrikulákat, anyakönyveket is végignézte. Ezek alapján egyértelműsítette és bizonyította Comenius származását, majd vázolta a család történetét (Bakos 1965/1966).

Szüleinek korai halála után Comeniust nagynénje taníttatta a cseh testvérek elnevezésű protestáns felekezet támogatásával. Ez a népi mozgalom a huszita hagyományokat követte, és antifeudális irányultsága mellett jelentős volt pedagógiai programja is. Fontosnak tartották az olvasás és írás tanítását az egyszerű emberek számára, hogy minél szélesebb körben megismertethessék a Bibliát. Állandó üldöztetések közepette tevékenykedtek, mégis a nevelést, oktatást szívügyüknek tekintették, és egyre többen csatlakoztak hozzájuk a nemeselek köreiből. Mozgalmuk a cseh nép Habsburgok elleni küzdelmének jelentős állomása. Comenius a cseh testvérek iskoláját kijárva, teológiai tanulmányokat folytatott Németországban, Herborn és Heidelberg egyetemén. Nagy hatással volt rá az enciklopédista Johann Heinrich Alsted – akinek tanítványa volt –, valamint Francis Bacon, az angol materialista, empirista filozófia első meghatározó alakja. Mindezek alapján egyre világosabban látta, hogy az összes emberi ismeretet a legegyszerűbb, legáltalánosabb alapfogalmakra kell visszavezetni, és ki kell dolgozni ezeknek egymáshoz való viszonyrendszerét is. Ez a mindent átfogó tudomány a fentebb már vázolt pánszófia, azaz a tudományok tudománya.

Egyetemi tanulmányait követően, 1614-ben Přerov városában pappá szentelték. Lelkészi szolgálata mellett a város gimnáziumában tanított. 1618-ban kitört a harmincéves háború, amely súlyos csapásokat hozott számára: feleségét, gyermekeit elvesztette, házat feldúlták, és menekülésre kényszerült. Csakhamar vereséget szenvedett a csehek Habsburg-ellenes felkelése, és a Habsburgok felszámolták az ország önállóságát, a katolicizmust államvallássá tették, majd feloszlatták a cseh testvérek közösségeit. Comenius még ebben a vészterhes időszakban is folytatta tudományos munkáját: teológiai, filozófiai, földrajzi,

gazdaságtörténeti tárgyú tanulmányokat írt, és 1623-ban született a cseh nyelvű próza első számottevő alkotása, *A világ útvesztője*.

Életének következő, igen termékeny szakasza Lengyelországba vezetett. Üldözői elől a cseh testvérek egy csoportjával Lesznó (Lissa) városába menekült, ahol lelkészi és tanári munkával tizenkét esztendőt töltött. Olyan meghatározó alkotásai születtek itt, mint a *Didactica Magna* (Nagy oktatástan), a *Vestibulum* (Előcsarnok) és a *Janua linguarum aurea reserata* (A nyelvek kitárt arany kapuja). Az utóbbi jelentőségét mutatja, hogy az 1631-es megjelenését követő három évtized alatt szinte az egész művelt Európa megismerhette: lengyel, cseh, magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol, svéd, holland, görög, sőt arab, török, perzsa és mongol stb. nyelvre is lefordították (Bakos 1964. 171). Folytatta a korábban megkezdett pánszófiai művét, amelyben a világot a maga teljességében, összefüggésrendszerében kívánta bemutatni. E szemlélet azonban szembeállította saját hittestvéreivel, akik szerint a mindentudás kizárólag Isten képessége. Egyházi zsinat elé idézték, de sikerült megvédenie igazát. Ezt követően nagyszabású – filozófiai, politikai és pedagógiai kérdéseket tárgyaló – mű írásához kezdett *De rerum humanarum emendatione* (A világ égető problémáinak megoldása) címmel, amelyben többek között egy új pedagógiai felfogás előképét vázolta fel. Az új nevelés segítségével lehet megmutatni a jobb, emberibb jövő felé vezető helyes utat. Olyan világot képzelt el, amelyben mindenki megtalálja a boldogságot, és mindenkinek joga lesz arra, hogy élete végéig tanuljon.

1641-ben Samuel Hartlib, egy Londonban élő német kereskedő meghívta Angliába, hogy ott a társadalmi reform elősegítésére főiskolát alapítson. Befolyásos emberekkel tárgyalt, és itt írta a *Fény útja* című esszéjét, amelyben meghirdette programját. Elképzelései olyan nagy hatásúak voltak, hogy a parlament fontolóra vette a főiskola létesítését, amely minden nemzet fiait fogadta volna. A polgárháború kitörése azonban megakadályozta a terv megvalósítását, és 1642-ben elhagyta a szigetországot. Két rangos meghívást kapott ekkor: egyfelől Richelieu bíboros Franciaországba invitálta, másfelől az amerikai ifj. John Winthrop, Connecticut állam kormányzója a nem sokkal korábban alapított Harvard College elnöki tisztét ajánlotta fel neki, amikor Európában keresett pedagógus-teológust. Comenius mégis egy harmadikat választott: a svéd kormány felkérését fogadta el, hogy a *Janua* mintájára írt tankönyvsorozattal segítse elő az ottani iskolák megreformálását. Így született meg harmadik fontos nyelvkönyve *Atrium* (Fogadóterem) címmel.

A harmincéves háború üzte el szülőföldjéről, de annak befejezése, a vesztfáliai béke (1648) nem hozta meg a várva várt eredményt sem Comeniusnak, sem pedig a csehek számára: a Habsburgok nemzetközi tekintélye megtört ugyan, de abszolutista hatalmuk nem csökkent birodalmukban. A protestánsokra és katolikusokra kimondott vallásszabadság pedig nem vonatkozott a cseh testvérek szektájára. A cseh száműzöttek számára Lengyelország nyújtott me-

nedéket. Így visszaköltözött Lesznó városába, ahol morva püspökké választották. Ő volt az utolsó a cseh-morva papságból, aki betöltötte ezt a tisztséget.

Itt kapta meg Lórántffy Zsuzsanna fejedelemsasszony levelét, melyben felkérte arra, hogy segítse a sárospataki kollégium újjászervezését. Szakmai tervein kívül két okból is szívesen fogadta a meghívást. Egyfelől azért, mert szülei magyar földről vándoroltak Morvaországba, tehát nem volt teljesen idegen számára sem Magyarország (Dörömbözi 1992. 5), másfelől pedig azért, mert Rákóczi Zsigmond és II. Rákóczi György révén lehetőséget látott a Habsburgok elleni fellépésre. Kiváló tankönyvei már Sárospatakra való érkezése előtt utat találtak a magyar iskolákba, és magyar fordítások is léteztek (*Janua lingua latinae vestibulum* – A latin nyelv kapujának előcsarnoka, Várad, 1643.; *Janua lingua latinae reserata aurea* – A latin nyelv feltárt aranykapuja, Várad, 1643), és a pataki vendéglátók is elsősorban mint újszerű latin nyelvtankönyvek íróját ismerték.

4. A pataki iskola I. Rákóczi György támogatásának köszönhetően már korábban is nagy kisugárzású kulturális és oktatási központtá vált. Tanárai közül több Heidelbergben szerezte diplomáját. Munkásságának méltatói szerint (pl. Jan Kvačala 1921) meghatározóak voltak ezek az évek, többek között mostani vizsgálatunk szempontjából is. Dörömbözi János szerint ugyanis Comenius egyre határozottabban felismerte a szomszéd népek együttműködésének szükségességét, s nem csupán a külpolitikában megnyilvánuló közeledést, hanem egymás kultúrájának és egymás nyelvének megismerését hirdette. Helyesen látta, hogy egy nép függetlenségének záloga a lakosság kulturális szintjének emelése. Ez a gondolat a későbbi évszázadok alatt egész térségünkben igazolódott, s a fegyveres felkelések mellett a különféle nemzeti függetlenségi törekvések legfontosabb pontjaként szerepelt. A cseh nép, a cseh nemzet érdekeinek képviselőitől kiindulva eljutott ahhoz a gondolathoz, hogy az egész emberiség javát kell szolgálnia, s a világot meg kell szabadítani a pártoskodás szellemétől (Dörömbözi 1992. 9). Következzék néhány gondolat mindezek szemléltetésére a magyarországi tartózkodása alatt született műveiből:

Azt a nemzetet mondjuk boldognak, amely [...] békés természetű, jó szomszédai vannak, békében és egyetértésben él.

Nemcsak magyarok lakják ezt a földet, hanem fennmaradt rajta az ősi lakoságnak (szláv, német) sok ivadéka, észrevétlenül máshonnan is sok német, rutén, román, sőt török telepedett le. Ezért lakosai nem egy, hanem legalábbis ötféle nyelven beszélnek, s e nyelveket egymástól egy egész világ választja el, úgyhogy egyik ember a másikat éppúgy nem érti meg, mint a bábeli toronynál, hacsak nem a közös latin nyelven beszélnek, vagy ha valaki két-három vagy négy nyelvet meg nem tanult, de egyet sem jól, amint történni szokott.

(*Gentis Felicitas* [A nemzet boldogsága], 1654; in: Kovács szerk. 1962. 359)

A művelt nemzetek az idegenek iránt nyájasak, az utat az ismeretleneknek szívesen megmutatják, a hozzájuk betérő iránt emberségesek, és vigyáznak, hogy valami kellemetlenséget ne okozzanak nekik. A barbárok az ismeretleneket vagy megfutamítják és elűzik maguktól, vagy maguk futnak el, vagy legalábbis az érintkezéstől rettentik el őket barátságtalan viselkedésükkel. [...] Ami tehát minket, magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva eddig sem az én nemzetemnek, sem a tieteknek nem volt elegendő műveltsége. [...] Ha ti, hunok tehetségekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni.

(A lelki tehetségek kiműveléséről, 1650; in: Kovács szerk. 1962. 93)

Imént az egyes szám második személy alkalmazása tette személyesebbé, hatásosabbá a stílust. Beszédes megszólításokkal másutt is találkozunk:

Figyeljetek, kérlek, népeim és rokonaim, magyarok, morvák, csehek, lengyelek és szlavónok! (I. m. 97)

Itt csupán rokonainak nevezi a hozzá közel álló népeket, míg a *Nátán bizalmas beszéde Dávidhoz* című, kevésbé ismert 1651-es művében öt részt, öt egymásra épülő csoportot tételez, amikor erkölcsi kérdéseket pontról pontra vizsgál. Ez az öt egység: a család, a nemzet, a szomszédos népek, egész Európa, valamint az egész földkerekség. Mai szemmel nézve igen figyelemreméltó gondolat, az európaiság fogalomköre is megjelenik, a még nagyobb körbe – kisség utópisztikusan –, a világ egészébe beágyazva:

Nemzetedet megszabadítod az értelmi és erkölcsi barbárságtól, egyúttal a szomszédos népeknek: az osztrákoknak, morváknak, cseheknek, sziléziaiaknak, lengyeleknek, ruténoknak stb. szintén segítségére leszel, hogy a barbárság és a szolgaság igáját lerázzák. De egész Európának is, amely viszálykodásoktól szenved, segítségére leszel, hogy könnyebben egyesüljön a boldogító békében, szeretetben és rendben. És elősegíted, hogy hasonlóképpen megtérjenek és üdvözljenek a világ összes népei. [...]

A szomszédos népeknek segítséget nyújtasz, ha segíted védelmezőiket. Európának leszel segítségére, ha nem szegülsz azok ellen, akik a szövetséget ki akarják terjeszteni. A világnak teszünk kedvére, ha a földkerekség népeinek ajánlva kiadjuk az emberek helyzetének javításáról szóló Egyetemes Tanácskozást.

(Kovács szerk. 1962. 210, 215)

Comenius négy esztendeig, 1650 és 1654 között tartózkodott Magyarországon. Ez alatt az idő alatt készítette el mind máig legismertebb munkáját, az *Orbis Pictus*, amelynek igényes kiadásához – a gazdag képanyag fametszetekkel való megjelenítéséhez – nem voltak meg a feltételek. Patakról visszatért Lesznóba, és folytatta képes tankönyvének munkálatait. A kéziratot Nürnbergbe küldte, ott jelent meg a latin és német nyelvű könyv 1658-ban, amely két évszázadon keresztül folyamatosan megtartotta népszerűségét Európa-szerte. A

magyar nyelvű – ugyancsak nürnbergi – kiadásra tíz évet kellett ugyan várni, de hamarosan követte a brassói (1675), majd a két lőcsei (1685, 1728) kiadás. Az első magyar nyelvű *Orbis Pictus* nyelvjárás-történeti és fordítástudományi tanulságait Bakos József dolgozta fel (Bakos 1967).

A magyarországi évek után Comenius ismét visszatért Lesznóba. Sárospatakról való távozását Szerb Antal bukásnak minősíti, összefüggésben azzal, hogy kitűzött céljait nem tudta megvalósítani (Szerb 1972. 113). Csupán néhány munkás év adatott számára lengyel földön: a várost elpusztították, több kézírata megsemmisült, és előbb Hamburgba költözött, majd Amszterdamban telepedett le. A város támogatta tudományos munkáit, és előkészítette műveinek gyűjteményes kiadását. Még 78 éves korában is újabb nagyszabású terveket dédelgetett, amelyeket azonban halála miatt már nem tudott megvalósítani.

5. Comenius didaktikai és metodikai alapelvei napjainkban is megállják helyüket. Mai szakmódszertanunkban továbbra is meghatározó szerepe van a szemléletességnek, a tudatosságnak, a rendszerességnek, a következetességnek, valamint a tananyag koncentrikus bővítésének (Zimányi 2000. 18). A szemléletesség elvét – Bacon nyomdokain haladva – Comenius dolgozta ki először részletesen, amikor a konkrét tapasztalatszerzés fontosságát hangsúlyozta. A tudatosság elve a tekintélyelvűség elleni határozott állásfoglalást jelenti. Ne a tudós szerzők legyenek a tudás valódiságának bizonyítékai, hanem az érzékszervek és az elemző értelem. A mechanikus, megértés nélküli tanulás helyébe a megértett-megemésztett ismeretek tudatos elsajátítását állítja. A koncentrikus tananyag-elrendezés elve – a lineáristól eltérően – azt jelenti, hogy az iskola minden fokán mindent tanítani kell, fokozatosan bővülő terjedelemben. Az ismeretek így egységes rendszert alkothatnak már a kezdeti fokon is. Erre a rendszerre épülhet a következő osztályokban tanított koncentrikusan bővülő, fokozatosan gazdagodó ismeretanyag. (Didactica Magna 1992. 46–53)

Comenius igen változatos és rendkívül eredményes életpályát mondhat magáénak. Hatásáról most csak annyit, hogy az 1800-as években Néteországban a nevelésügy különös figyelmet kapott, és Comenius megbecsülése újjáéledt. Imént vázolt élete és a kiragadott szemelvények sora bizonyítja, hogy mai szemmel nézve a világpolgár előképét láthatjuk benne. Csehország iránt mindig is megvallott hazafias érzelmei mellett európai polgárnak tartotta magát, s mélységesen hitt az emberiség egységében – jogosan tekinthetjük tehát őt és munkásságát, annak szellemét a kulturális sokszínűség, a multikulturalizmus egyik kiváló példájának.

Irodalom

- Bakos József 1964. Comenius tankönyvei: A Janua. A Janua magyar szövegének nyelvészeti jelentősége. In: Bende Sándor szerk. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*, Eger, pp. 171–209.
- Bakos József 1965/1966. Comenius magyar származásáról – a *Szegecs* családnévről. *Magyar Nyelv* LXI. 89–91.; LXII. pp. 85–88.
- Bakos József 1967. Az első magyar nyelvű Orbis Pictus nyelvjárástörténeti adatai és tanulságai. In: Bende Sándor szerk. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* V., Eger, pp. 155–169.
- Dörömbözi János 1992. Előszó. In: Johannes Amos Comenius: *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs, pp. 6–29.
- Kvačala, Ján 1921. Komenský. Jeho osobnosť a jeho sústava vedy pedagogickej. Praha.
- Kovács Endre szerk. 1962. *Comenius Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sőtér István főszerk. 1964. *A magyar irodalom története II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szerb Antal 1972. *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Zimányi Árpád 2000. A tanítási óra részeinek módszertana. In: Dobóné Berencsi Margit – Zimányi Árpád *Anyanyelvi tantárgy-pedagógiánk vázlata*. Liceum Kiadó, Eger, pp. 18–32.

Források

- Johannes Amos Comenius 1961. *A világ útvesztője*. Magyar Helikon, Budapest.
- Johannes Amos Comenius 1992. *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs.